

Broj 1 Godište XIII / 2013. Cijena 30,00 kn

HRVATSKA REVUJA

ČASOPIS MATICE HRVATSKE

Tema broja
POLJOPRIVREDA

Stota obljetnica rođenja
Ranka Marinkovića
In memoriam Krsto Papić
Jugoslavija kao neuspjeli
projekt političkih manjina

VIJENAC

KNJIŽEVNI LIST ZA UMJETNOST, KULTURU I ZNANOST

www.matica.hr/vijenac vijenac@matica.hr Godište XXI, broj 494, 7. veljače 2013.

VIJENAC

KNJIŽEVNI LIST ZA UMJETNOST, KULTURU I ZNANOST

Neva G. Mihalić: Hrvatska plijen neoliberalizma
Marijan Šunjić: U Hrvatskoj smo daleko od dijaloga
Jure Vujić: Kričička znanost ili nastavak jednoumlja?
Slaven Letica: Ivan Meštrović i umjetnost holokausta
Tomica Bajsiić: Žene koje od pepela stvaraju vatru
Igor Žic: O ljudima i zmajevima

Vijenac je vodeći hrvatski kulturni list, koji je Matica hrvatska pokrenula još davne 1869. radi promicanja hrvatskoga jezika i književnosti u nepovoljnim kulturnim i političkim okolnostima 19. stoljeća.

U demokratskoj Hrvatskoj Vijenac je obnovljen 1993. kao prve novine posvećene kulturnoj problematici i već punih dvadeset godina donosi kritičke preglede najvažnijih zbivanja u umjetnosti, društvu i znanosti.

U posljednjih dvadeset godina Vijenac je pratio kulturnu scenu, komentirao društvena događanja i ukazivao na mnoge probleme. Tako je zadaću koju je imao u razdoblju oblikovanja nacionalne svijesti Vijenac s posebnom odgovornošću nastavio i danas, kada je medijski prostor suvremenoga hrvatskog društva preplavljen senzacionalizmom pred kojim je kultura nestala s novinskih stranica, a objektivnost iščeznula iz društvenih komentara.

Vijenac nastavlja najbolju tradiciju hrvatskoga novinarstva. Za to su jamac Vijenčevi suradnici, vodeći hrvatski intelektualci, koji u kritikama i esejima s jasnim stavovima i utemeljenim prosudbama, iz broja u broj, promišljaju svekoliku hrvatsku kulturnu i društvenu sadašnjost.

Hrvatska revija 1/2013.

Časopis Matice hrvatske za književnost, umjetnost
i kulturu življenja.
Utemeljen 1928.

Obnovljen 1951. u Buenos Airesu.
Od 1991. ponovno u Hrvatskoj.
Izlazi tromjesečno.

Nakladnik
Matica hrvatska
Ulica Matice hrvatske 2, Zagreb

Za nakladnika
Igor Zidić

Glavna urednica
Mirjana Polić Bobić

Uredništvo
**Dubravka Oraić Tolić, Cvijeta Pavlović,
Mirjana Polić Bobić, Josip Užarević**

Fotografija na naslovnici
European Milk Board

Likovno-grafički urednik
Željko Podoreški

Suradnici
**Gojko Borić, Milka Car, Maša Grdešić, Mladen Klemenčić,
Miroslav Kovač, Zdenko Kremer, Tomislav Kurelec,
Vladimir Lay, Josip Lisac, Lana Molvarec, Krešimir Nemec,
Vedran Obućina, Pavao Pavličić, Leo Rafolt, Branko Salaj,
Marija Tonković ml., Dragutin Vincek**

Lektura i korektura
Mirjana Mataija

Tajnica uredništva
Dorothea Milas

Priprema za tisak
Služba tehničke pripreme MH

Tisak
Denona d.o.o., Zagreb

http://www.matica.hr/hrvatska_revija
ISSN 1330-2493

Uredništvo: Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2
telefon (01) 48 19 195, (01) 48 78 360
telefaks (01) 48 78 369
e-mail: hrvatska_revija@matica.hr

Cijena pojedinog broja iznosi 30,00 kn odnosno 4,50 EUR. Godišnja
pretplata za Hrvatsku, uključujući poštarinu, iznosi 120,00 kn,
a za inozemstvo 60,00 EUR.

Kunske uplate na žiro račun broj
2481000-1110106604
kod Kreditne banke Zagreb d.d.

Devizne uplate na IBAN broj HR96223600001101517838
kod Zagrebačke banke.

Objavljivanje »Hrvatske revije« potpomogli
su Ministarstvo kulture RH i Gradski ured
za obrazovanje, kulturu i šport grada Zagreba.

UVODNA RIJEČ

Poštovani čitatelji,

pred vama je prvi broj Hrvatske revije za ovu godinu, koji izlazi za Uskrs. Uredništvo sa zadovoljstvom može reći da je sva četiri prošlogodišnja broja, odnosno jedan dvobroj i dva broja, uspješno izdati u tijeku druge polovice 2012. godine te da se ovim brojem vraća uobičajenom ritmu izlaženja Revije.

Premda je broj uskršnji, možda će vas začuditi što on sadržajem ne prati taj najveći kršćanski blagdan. Sadržaj nije aktualan u tom smislu. Međutim, on nekim prilozima, a posebice »Temom broja«, itekako prati trenutačno važna zbivanja u nas. Tema je broja ovog puta hrvatska poljoprivreda, odnosno tko zna koji u nizu rasap hrvatskoga sela. Kao što ćete se uvjeriti, autor »Teme broja«, Branko Salaj sa suradnicima, podastire nam vrlo stručnu usporednu analizu stanja u hrvatskoj poljoprivredi, koje se nažalost predobro uklapa u sveopće lutanje hrvatske politike. Ilustracije s idiličnim motivima kao dodatni kontrast podcrtavaju sumornost stanja, a usporedbe sa seoskim gospodarstvom u Europskoj uniji pokazuju kako se u nas ili ne razumije ili ne želi razumjeti filozofija koju je ta nadnacionalna zajednica kojoj pristupamo iznjedrila i njeguje ju da bi svaka od njezinih članica sačuvala svoje selo.

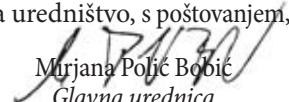
U »Povjesnici« ovoga puta donosimo dva teksta o novijoj prošlosti: zanimljivu povijest zagrebačkog predjela Črnomerca, razmjerno novijega dijela grada, te raspravu Gojka Borića, po stažu jamačno najstarijeg »revijaša« s kojim je ovo uredništvo dosad imalo priliku surađivati, o stajalištima njemačke povjesničarke hrvatskog podrijetla Marie-Janine Calic u njezinoj knjizi o povijesti Jugoslavije. U »Putovnici« donosimo putopis po Japanu protkan nizom zanimljivih opaski o toj velikoj i uvijek zagonetnoj kulturi i civilizaciji hrvatskoga kroatista mlađe generacije Lea Rafolta.

Rubriku »Obljetnice« otvara In memoriam nedavno preminulom Krsti Papiću, velikanu hrvatskog filma, iz pera njegova dobra znanca, filmologa Tomislava Kurelca. Slijedi tekst Krešimira Nemeca o stotoj obljetnici rođenja drugog velikana hrvatske kulture: književnika Ranka Marinkovića.

Nastavljamo i kroniku festivala hrvatske kulture u Francuskoj, a u rubrici u kojoj objavljujemo tekstove hrvatskih književnika pisane napose za Hrvatsku reviju objavljujemo Pavličićev tekst o osobnom doživljaju popularne kulture šezdesetih godina prošlog stoljeća. Uvodimo rubriku »Alter« u kojoj donosimo tekst Zdenka Kremera o šahovskoj igri i nadamo se dobru prijmu toga za Reviju neuobičajena sadržaja. I naposljetku, recenziramo tri važna izdanja i prikazujemo jedan skup: tematski dvobroj Matičina *Kola* posvećena sadašnjem stanju hrvatskog jezika, knjigu politologa Jure Vujića o borbi euroazijanizma i atlantizma za prevlast u današnjem svijetu, roman Austrijanca Heimita von Doderera *Slunjski vodopadi* u hrvatskom prijevodu, i, vraćajući se stotoj obljetnici Marinkovićeve rođenja, donosimo osvrt na 6. dane Ranka Marinkovića, održane u rujnu 2012. u Komiži.

To je štivo naš dar vama za Uskrs, koji vam od srca čestitamo.

Za uredništvo, s poštovanjem,

Mirjana Polić Bobić
Glavna urednica

Kazalo

TEMA BROJA: POLJOPRIVREDA

Branko Salaj SELO JOŠ UVIJEK ČEKA SVOJU PRILIKU	4
Branko Salaj i Dragutin Vincek HRVATSKA POLJOPRIVREDA PRED VRATIMA UNIJE	11
Miroslav Kovač USPOREDBE AUSTRIJSKOG I HRVATSKOG SUSTAVA GOVEDARSTVA	17
Vladimir Lay NACIONALNI INTERES PREHRAMBENE ODRŽIVOSTI.	18

POVJESNICA

Mladen Klemenčić ČRNOMEREC	20
Gojko Borić OBJE JUGOSLAVIJE KAO NEUSPJEŠNI PROJEKTI POLITIČKIH MANJINA	32

PUTOVNICA

Leo Rafolt EKONOMIJOM POJMOVA UHVATITI PRAVO ZNAČENJE: JAPAN KAO <i>NESTABILNI OZNAČITELJ</i>	40
---	----

OBLJETNICE

Tomislav Kurelec IN MEMORIAM KRSTO PAPIĆ.	51
Krešimir Nemeč IGNORIRAM STRAŠNU SILU ŠTO PROLAZI PORED MENE.	56

KRONIKA: EVO HRVATSKE (CROATIE, LA VOICI)

Marija Tonković ml.

DVIJE IZLOŽBE HRVATSKE UMJETNOSTI NA FESTIVALU *CROATIE, LA VOICI* . . . 60

NEOBJAVLJENA HRVATSKA KNJIŽEVNOST

Maša Grdešić

KAD SU STARI BILI MLADI 70

Pavao Pavličić

SJEĆANJA NA POPULARNU KULTURU 72

ALTERA

Zdenko Kremer

ŠAHOVSKE ALTERNATIVE 80

RECENZIJE, OSVRTI I PRIKAZI SKUPOVA

Josip Lisac

BITKA ZA JEZIK. 86

Vedran Obućina

BORBA LEVIJATANA I BEHEMOTA 88

Milka Čar

SLUNJSKI VODOPADI
I HRVATSKI KONTEKST 91

Lana Molvarec

KULTURNO-ZNANSTVENI DOGAĐAJ U KOMIŽI 94

Branko Salaj

SELO JOŠ UVIJEK ČEKA SVOJU PRILIKU

Val euroatlantske gospodarske krize zahvatio je Hrvatsku u trenutku kad je dodatno oslabljena nesuvislom domaćom politikom i pod pritiskom izazova skorog ulaska u Europsku uniju. Već odavno potrošen gospodarski model doveo je zemlju na sam rub dužničkog ponora i dramatično suzio mogućnosti izbora. Dužničko ropstvo nije fraza ili nekakva udaljena opasnost, barbaroga kojom se plaši djecu – taj izraz u ovom trenutku na žalost najbolje sažima krutu realnost u kojoj je čak i Vlada procijedila kroz zube da se moramo zaduživati da bismo mogli plaćati kamate. Na žalost, velik dio političke i društvene elite zabavljen je čak i u toj ekstremnoj krizi sitnim partikularističkim igricama. Zemlja zato nastavlja svoje razvojno i političko lutanje, a ono će se posebice nakon ulaska u Uniju iskazati neodrživim. Neke strateške odluke moraju se donijeti vrlo brzo. Među takve odluke pripada i ona o poziciji hrvatske poljoprivrede prilikom ulaska u EU.

Velika neposredna zadaća zemlje jest da na koliko-toliko održivim temeljima *izbalansira platnu bilancu s inozemstvom*. Prvi impuls naše politike, uvijek usmjerene na traženje prividno najbezbolnijeg izlaza iz krize, jest da to postigne nastavljenom rasprodajom »obiteljskog srebra« nacije. To je rješenje već i kratkoročno vrlo skupo i sve skuplje čim je dug veći, a na samo malo dulji rok iskazuje se kao ograničeno i besperspektivno. U tom se kontekstu čak počinje spominjati teški termin gospodarske veleizdaje, što možda nije pretjerano netočno ali ni osobito konstruktivno jer nema jasnog adresata, već se odnosi na način rada partitokratskog sustava u cjelini. A kad su optuženi svi, nije optužen nitko.

Treba, dakle, poći od pretpostavke da u političkom sustavu još uvijek postoji dovoljno impulsa preživljavanja da se mogu sagledati – i popraviti – neke osnovne zadanosti gospodarskog sustava općenito, što bi uvelike pomoglo i u održivom rješavanju problema vanjske bilance. No promjena sustava zahtijeva mnogo vremena a do ravnoteže u vanjskoj bilanci mora se doći što brže. Bolesnikovo krvarenje – koliko god već preraslo u kronično stanje – treba zaustaviti da bi se organizam mogao početi oporavljati.

Godišnji gubitak od milijarde dolara koliko Hrvatsku trenutačno košta prehrambena ovisnost ima ključnu ulogu u negativnom platnom saldu. Budući da je riječ o sektoru u kojem su naše komparativne prednosti daleko najveće

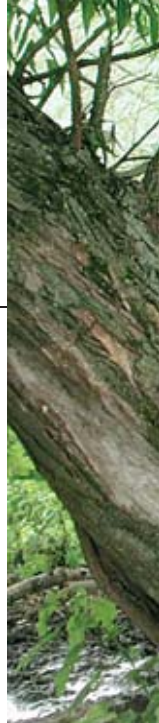
a sekundarni učinci rasta (sigurnost, okoliš, infrastruktura) isto tako važni kao i primarni, nema sumnje da težnja vlastitotj prehranbenot opskrbljenosti mora biti prioritet gospodarske politike. Do promjene može, međutim, doći jedino radikalnom promjenom dosadašnje agrarne politike i jasnim usmjerenjem na regeneraciju obiteljskih gospodarstava na selu po načelima koja su zemljama EU dopustila da unutar svojih ekonomija postignu i održe taj cilj. U ovom prikazu zadržat ćemo se zato najprije na uzrocima teške situacije u koju je zapala hrvatska poljoprivreda, a zatim upozoriti na neke njezine strukturne specifičnosti s obzirom na zajednicu u čije članstvo ulazimo.

Blizu cilja – i što sad?

Politički je establishment svojedobno praktički jednoglasno kao nadređen cilj nacionalne politike postavio ulazak u europsku zajednicu a u nastojanjima da to postigne pokazao je neuobičajenu konzistentnost, dapače prozelitski žar, kojim su se pregovarači na suprotnoj strani obilato koristili i naplatili ga. U predstojećem suočavanju s tržišnim sustavom Unije Hrvatska će se, međutim, imati prilike brzo osvjedočiti da je jedno željeti ući u taj skup, a nešto sasvim drugo precizno znati što se time želi postići, na koji način i kada.

Budući da je strateški pristup odraz svijesti i organizacije onih koji ga primjenjuju, nemoguće je preko noći početi politiku dugoročno osmišljavati i racionalno provoditi – proces zahtijeva ozbiljan koncentriran napor na više razina i u raznim područjima djelatnosti. Do sada je taj napor izostao. U pomanjkanju ozbiljnoga strategijskog okvira u nas se kao recept stabilizacijske politike već dugo nudi zavodjenje reda u javne financije i privlačenje stranih investicija u izvorno orijentiranu proizvodnju.

To već pomalo ritualno ponavljanje starih recepata ne bi samo po sebi bilo loše da aktualna vlada nije već u svojem prvom pokušaju mehaničkih rezova iskusila žilav otpor postojećih struktura već na razini proračuna samih ministarstava. Ozbiljne uštede mogu se, dakle, ostvariti jedino kao dio dubokog preispitivanja i restrukturiranja zadaća, načina poslovanja i nagrađivanja u cijelom javnom

sektoru. Takav bi zahvat zacijelo stvorio podlogu za značajne pomake u poslovnosti privatnog sektora i uvelike pridonio poboljšanju opće slike hrvatske konkurentnosti. Dok se to ne obavi preostaju parcijalne tzv. reforme koje se nakon nekog vremena najčešće iskazuju kao prolazne i kao dobra prilika uvijek novim ministrima i uvijek novim ekipama da dobiju svojih pet minuta medijske pozornosti.

Drugi dio recepta kojim se želi izići iz krize vezan je uz već spomenuti najakutniji problem hrvatskoga gospodarstva, veliku kroničnu rupu u platnoj bilanci s inozemstvom, koja se do sada uglavnom pokrivala zaduživanjem. Ta je mogućnost sada praktički zatvorena zbog prevelikoga vanjskog duga. Nastavak trenda može se još neko vrijeme rješavati ubrzanom rasprodajom nacionalnog imutka ili pak većim izvozom odnosno manjim uvozom.

Izvozne »strategije« utemeljene na privlačenju suvremenih konkurentnih tehnologija putem stranih proizvodnih tzv. green-field investicija već se desetak godina iskazuju hrpom dobrih želja. Za početak, ni strani ulagači ne mogu izbjeći logiku gospodarskog sustava koja izvoz sprečava i hrvatskim poduzećima. Teško je naime čak i visokom tehnologijom postići potrebnu rentabilnost ako troškovi za domaće usluge, energiju i namete, ugrađeni u potencijalnu izvoznju robu, rastu višestruko brže od onih na stranim tržištima. A država u svojem vrludanju oko stabilizacijske politike slijedi upravo taj recept, marljivo šireći birokratski aparat i ostavljajući jeftinom uvozu da održava statistički privid stabilnosti cijena. Provedba pokojeg ozbiljnijeg projekta koji bi se svojim proizvodima ipak mogao probiti na svjetsko tržište običava se brzo nasukati na greben strukturnih slabosti i nesređenosti hrvatskog društva kao što je premreženost, krutost i hermetična zatvorenost partitokracije na svim razinama, pravna nesigurnost i sl. Uostalom, i samo državno tijelo koje je trebalo privući investicije najpoznatije je upravo po administrativnim lutanjima i potpunoj neusmjerenosti.

Iste boljke uvelike otežavaju i kratkoročnu učinkovitost liberalno-tržišnog projekta koji se zauzima za privlačenje stranoga kapitala raznim fiskalnim mjerama i olakšicama. Nadalje, ostalo je potpuno neiskorišteno iskustvo, znanje i kapital iseljene Hrvatske za koje se moglo pretpostaviti da će u prihvaćanju domovinske zbilje biti nešto širokogrudniji od stranih ulagača. U takvom poduzetnički sterilnom

okružju strani se kapital ograničio na ulaganja u sigurnu i strateški važnu dominaciju postojećih ključnih infrastrukturnih tržišta (banke, mediji, nafta, telekomunikacije...) i prostora (hoteli, autoceste) kao i pokušaje da uhvati dio zarađane distribucije, nabujale u modelu potrošnje temeljene na zaduživanju.

Imperativ postizanja prehrambene neovisnosti

Naravno, svakoj je politici imanentna napast da biračima povremeno prodaje bajke. U hrvatskoj politici, i na vlasti i u oporbi, to je preraslo u svakodnevnu naviku pa se ona zato, ne mareći za srž i pozadinu problema, kao pijan plotu deklarativno vraća uopćenim priželjkivanjima »izvozne strategije«. Na političkoj je areni, međutim, potpuno odsutna svijest da smanjen uvoz daje isti makroekonomske učinak kao povećan izvoz a da dobar dio uvoza otpada na poljoprivredu, za koju kao stratešku granu gospodarstva ionako vrijedi poseban međunarodni režim. Dapače, strategija konkuriranja uvozu otklanja se kao izraz staromodnih shvaćanja o poželjnosti autarkije, kojoj nema mjesta u suvremenom svijetu. Koješta. Ambicija nacije da osigura vlastitu prehrambenu sposobnost nije izraz zatvaranja prema svijetu, već izraz prosudbe da na taj način ima najbolju šansu afirmirati svoje komparativne prednosti i istodobno ispuniti niz drugih ciljeva zajedničke europske poljoprivredne politike.

Za razliku od orijentacije na izvoz industrijskih proizvoda koja predmnijeva zahtjevne, skupe i složene tehnologije u obliku teško dostupnih stranih investicija, poljoprivreda može konkurirati uvozu koristeći se zadanim prirodnim geografskim i klimatološkim prednostima svojega položaja, koristeći se poznatom, dostupnom tehnologijom i zemljom kao prirodnim resursom koji vapi za uporabom. Uza zahtjeve sigurnosti upravo to i jesu glavni razlozi da svaka zemlja koja to može ostvaruje prehrambenu samodostatnost prije nego što ozbiljno zagazi u međunarodnu podjelu rada.

Usput, budući da cijene uvoznih poljoprivrednih proizvoda nisu rezultat tržišne utakmice, već u mnogo čemu još uvijek ovise o državnim subvencijama i drugoj otvorenoj i skrivenoj potpori države, teško je zamisliti da bi se konkurencija takvom uvozu mogla naći na ozbiljnom udaru doktrine slobodnog tržišta. Tko bi i na osnovi čega mogao uskratiti Hrvatskoj da, uz poštivanje preuzetih obveza, iz makroekonomskih i sigurnosnih razloga ostvari upravo onakvu prehrambenu samodostatnost kakvu su već ostvarile druge europske zemlje? Naravno, u svemu tome valja striktno poštivati obveze preuzete ugovorom s EU kao i one sa svjetskom trgovinskom organizacijom WTO. No velika je razlika između pasivnog prihvaćanja učinaka raznih komercijalnih strategija, pa i velikih špekulacija koje se događaju u tom okviru, i usmjerenog djelovanja na izgradnji održive tržišne strukture koja Hrvatskoj omogućuje veću konkurentnost, najprije u sučeljavanju s uvozom a zatim i u orijentaciji na izvoz.

Taj problem nije za Hrvatsku nimalo trivijalan. Naime, upravo velika i rastuća ovisnost prehrane o uvozu unatoč iznimno povoljnim prirodnim uvjetima proizvodnje, prijašnjoj tradiciji prehrambene samodostatnosti, pa čak i povijesti visokog izvoza u pojedinim stočnim sektorima, jedan je od ključnih razloga ne samo velikog inozemnog zaduživanja nego i zaostajanja u domaćem rastu. Trenutačno se 40–45% potreba hrane mora podmiriti iz inozemstva a tijekom 22 godine postojanja samostalne Hrvatske neto uvoz hrane povećao se na ukupno nekih 11 milijardi dolara. Cijelo je gospodarstvo time izgubilo dodanu vrijednost u visini od otprilike 25 milijardi dolara, odnosno oko 3% bruto domaćeg proizvoda *godišnje*, a to je razlika između uspješne i neuspješne ekonomije.

Porazni rezultati poljoprivredne politike

Taj gubitak nije bio primarno rezultat rata, nego loše poljoprivredne politike: tri četvrtine spomenutoga prehrambenog deficita odnose se na drugo, »mirnodopsko« desettljeće. Posebice je opasno što je tijekom tih godina osobito snažno povećan goveđi i mliječni neto uvoz a govedarstvo – najzahtjevniji segment poljoprivrede – smatra se ključnim i osobito pogodnim u korištenju komparativnih prednosti hrvatske prirode. Od god. 2000. samo je u tom segmentu neto uvoz prouzročio prosječni gubitak od oko 1% BDP-a *godišnje*, što je red veličine investicija u hrvatske autoceste tijekom istog razdoblja.

No nije u pitanju samo gospodarski rast: kad je riječ o opskrbi hranom, sve su razvijene zemlje svjesne da je u kriznoj situaciji zemlja bez hrane izgubljena prije nego što je možebitni konflikt i počeo. One kod kojih postoji i najmanja mogućnost da budu uvučene u kakav ozbiljan konflikt, održavaju i planove aktivnosti u slučaju ekstremnih izazova. Ti se planovi razrađuju, usklađuju, obnavljaju i uvježbavaju po raznim segmentima društva a svima im je zajedničko da daju visok prioritet prehrambenoj samodostatnosti i zalihama hrane. Hrvatska je u 80 godina preživjela toliko država da katkad nije sigurna je li ih bilo 5 ili 6, prošla je kroz tri razorna rata i još uvijek su joj velika područja minirana, no jedva da itko razmišlja da bi se nekim nevjerojatnim slučajem opet mogla naći u situaciji da ovisi o vlastitoj hrani.

Pad je hrvatskih prehrambenih kapaciteta u vlastitoj državi spektakularan. Čak je doktrinarno opterećena poljoprivredna politika bivše države u Hrvatskoj uglavnom održala povijesno dosta konstantan fond od više od milijun goveda, odnosno oko 600.000 krava. Već prije početka Domovinskog rata (1991) on se, međutim, smanjio za otprilike 1/4, na oko 750.000 goveda, odnosno 473.000 krava. Od onda, tijekom cijelog razdoblja neovisnosti, broj se krava smanjio za otprilike 60%, odnosno do kraja 2012. na manje od 190.000, a trend se dodatno zaoštava. Zbog bolje mliječnosti pad u proizvodnji mlijeka bio je doduše manje spektakularan, ali je Hrvatska ipak dospjela u situaciju da već uvozi 20–25% svojih potreba toga proizvoda dnevne potrošnje i da taj uvoz stalno raste.

Poučeni iskustvima drugih, čak i planeri Ministarstva poljoprivrede hladno računaju da će povećana ovisnost o uvozu – u mjeri u kojoj si ga nacija bude mogla priuštiti rasprodajom imovine – prouzročiti ne samo pad kakvoće nego i rast cijena na tržištu koje je sve ovisnije o stranim resursima. U međuvremenu se staje prazne a više od polovice naših postojećih preradbenih kapaciteta mesa i mlijeka već zjapi prazno.

Upravo je ta kriza govedarstva najbolji primjer slabosti vođene politike jer je riječ o dijelu gospodarstva s dugom i uspješnom tradicijom u kojem je država pokušala nešto na svoj način popraviti i u tome doživjela velik neuspjeh. God. 2004. velika su sredstva rezervirana za *Operativni program razvitka govedarske proizvodnje* kojim je proizvodnja mlijeka i mesa trebala dobiti nov smjer i sadržaj. Nakon nekoliko godina cijeli je projekt, međutim, propao još brže nego je započeo i nakon što je ostvario vrlo mali dio – najviše petinu – zamišljenoga. Njegova je provedba – tipično za hrvatsku nebrigu za sustavne pripreme – pokazala nepripremljenost projekta na najnormalnije zahtjeve što ih je nova proizvodnja postavljala na okolne sustave (zemlja, krediti, izbor pasmina, stabilnost tržišta u inicijalnom razdoblju), što je brzo dovelo do velikih problema i samo nekoliko godina poslije prisililo mnoge sudionike projekta na zatvaranje objekata a njih same dovelo na rub stečaja.

Koncepcijske razlike spram Europe

Glavni čimbenik koji je bitno presudio programu bila je, međutim, forsirana primjena pogrešne opće koncepcije razvoja hrvatske poljoprivrede. Već se dugi niz godina biološki, okolišno i socijalno osjetljivo selo pokušava industrijalizirati primjenom tehnologije velikih industrijskih serija, iako se o tome nikada nije vodila neka javna rasprava ili donijele formalne političke odluke. Takva politika – posve strana trendovima u ostatku Europe – ide na razne načine na ruku velikim korporativnim interesima i veleposjedima uopće a maćehinski se odnosi spram obiteljskih gospodarstava, dakle upravo onoga bitnog sastojka poljoprivrede na kojem se u cijeloj Zapadnoj Europi inače i temelji organski razvoj sela.

Europa je usmjerena na pomoć i servisiranje obiteljskih gospodarstava kao okosnice poljoprivrede. U mnogim zemljama ničega drugog ni nema – neke od najnaprednijih europskih zemalja izričito zakonski zabranjuju trgovačkim društvima vlasništvo nad poljoprivrednim zemljištem, a gotovo svuda lokalna samouprava nadgleda prodaju poljoprivrednog zemljišta! Svojim zadružnim organiziranjem seljaci jačaju svoju tržišnu snagu i mogućnosti racionalnije i jeftinije proizvodnje a između države i tih organizacija postoji u većini područja vrlo uska suradnja. Ta se »mala« privreda iz zemlje u zemlju pokazuje dovoljno učinkovito da proizvede dovoljno hrane za svoje pučanstvo i glavni joj je problem kako izvesti višak.

Taj vrlo rašireni europski model ostao je, međutim, u Hrvatskoj gotovo nezapažen. Hrvatska politika koja se stalno poziva na europske primjere i zauzima za beskompromisno prihvaćanje formalnih pravila i pregovaračkih

zahtjeva EU nije bila spremna ili zainteresirana da prouči i eventualno preuzme neke elementarne predloške učinkovitog ponašanja ili organizacije gospodarstva u zemljama te iste zajednice. Taj zabrinjavajući manjak kreativne otvorenosti za promjene zaslužuje posebnu pozornost jer se može shvatiti kao najava slične indolencije i u drugim sferama.

Obiteljska gospodarstva u tržišnom modelu europskog tipa mogu poslužiti kao primjer organskog rasta ruralnih sredina. Zasluge za dobre rezultate koje su zapadni Europljani postigli u razvoju svojih poljoprivreda mogu se većim dijelom pripisati intenziviranju i rastu proizvodnje najsposobnijih među obiteljskim gospodarstvima i to ondje gdje su za rast postojali najbolji uvjeti. No i oni manje sposobni i oni koji nemaju najbolje uvjete nastavljaju radom i proizvodnjom i pridonose dobrom ukupnom rezultatu a država se u tom procesu organskog rasta drži načela konkurentne neutralnosti ili potpore malima kao važnim dijelom sustava koji podupire okoliš, ekološku održivost, prometnu infrastrukturu, kontrolu prostora...

Ograničenja ruralnog industrijaliziranja

To je bilo tim lakše što primjena industrijskih serija na selu ima jasna fizička i druga ograničenja. Nepokretnost resursa nameće određene granice zdravoj i okolišno svjesnoj proizvodnji, a te su granice posebno uočljive u stočarstvu, npr. u veličini stada goveda koja se mogu izvoditi na ispašu. Nadalje, zbijanje velikih stada na ograničen prostor povećava rizik raznih pošasti, odnosno zahtijeva intenziviranje biološke preventive, koja opet može imati neželjene posljedice za potrošače konačnog proizvoda.

No najvažnija ograničenja uporabe industrijskih metoda na selu proizlaze iz specifične naravi proizvodnog procesa vezanog uz biološki osjetljiv i nepokretan resurs zemlju kao i iz raznovrsnih već spomenutih zahtjeva sigurnosti, okoliša, ekologije i ravnomjernog razvoja šire zajednice koje taj resurs mora istodobno zadovoljiti. Zato je u poljoprivredi na posve drugi način nego u industrijskim pogonima važno osigurati da čovjek ostane u uskom doticaju s prirodom a da cijene poljoprivrednih proizvoda pokrivaju i cjelinu zahtjeva i ograničenja koje njihova proizvodnja mora zadovoljiti. Tvrdnje o analogiji između industrije i poljoprivrede najčešće završavaju kao čista demagogija.

U hrvatskim je javnim raspravama često prisutan i mazohizam kojim se predmet rasprave, posebice kad je riječ o nečemu nezgodnom, negativnom ili skupom, tretira kao izolirana pojava koja se odbacuje, a ne dio šire domaće ili globalne zbilje koju treba promijeniti. Tako se npr. o hrvatskom selu često govori kao zaostalom i nekonkurentnom kao da ono nije dio šireg okružja u istom stanju, nego je nekom svojom krivnjom zapalo u sadašnje teškoće. Na podatak da je Hrvatska tijekom 2000–2012. izgubila 4 od 5 isporučitelja mlijeka Ministarstvo poljoprivrede, slikovito govoreći, samo sliježe ramenima: otpala su manja gospodarstva, pa gubitak mlijeka nije toliko velik – a mlijeko je bolje! Nema tu borbe za čovjeka, za zajednicu – ne, to

je neizbježiva sudbina, ispalo je tako na tržištu a radni su nam stolovi ionako pretrpani papirima, toliko toga treba urudžbirati, toliko pečata udariti... Rezultat je da je nacija *svakog tjedna* tijekom 2012. za vlastitu prehranu morala uvesti mlijeka i sira u vrijednosti od 2 milijuna dolara više nego što smo izvezli. A gdje ćemo ta dva milijuna tjedno naći, e, to je briga nekoga drugog.

Nitko se pri tome ne trudi pratiti čak ni najneposrednije posljedice takvog razvoja na tržištu, npr. što se događa s cijenama proizvoda kojega ponestane – posebice trajno – iz domaće proizvodnje. O konkurentnosti cijena europskih poljoprivrednih proizvoda govori se kao da je riječ o tržišnim cijenama a ne o cijenama što uz razinu proizvodnosti ovise i o raznim državnim subvencijama kojima se proizvođači motiviraju da nastave svojom djelatnošću i tako ispune cijeli spektar zahtjeva koji se na njih postavljaju zbog prostorne vezanosti njihove proizvodnje a i da bi, što se rijetko javno spominje, održali prehrambenu neovisnost!

Poticaji

Kada se u hrvatskim raspravama subvencije ipak spomenu, često je to popraćeno tvrdnjom kako su one u Hrvatskoj veće nego u Europi. Stvarnost je malo drukčija. Kalkulacije u pregovorima oko »kuverte« direktnih isplata s EU za Hrvatsku, koja se temelji na dosadašnjim vrijednostima, završile su na procjeni da je prosječno riječ o € 278 po hektaru (koji će sve više financirati iz EU-fondova). Iz službenih materijala jedne od europskih poljoprivrednih velesila, Nizozemske, proizlazi npr. da je u toj zemlji prosječni direktni poticaj 2/3 viši od spomenutoga hrvatskoga (€ 460/ha), a da proizvođači mlijeka primaju čak € 600/ha. I usporedbe s poticajima u Sloveniji pokazuju sličnu razliku. Najintrigantnije je da je za znatan dio za Hrvatsku negativne razlike odgovorna potpuna odsutnost vlastite razvojne vizije, o čemu više u nastavku.

Slika nazadnog i inertnog sela od kojeg se ne može očekivati dinamika razvoja poput onoga u Europi služila je i služi kao argument u nametanju raznih oblika farmersko-industrijskog modela koji će tehnikom velikih brojeva i industrijaliziranom obradom u dugim serijama preporoditi ruralni prostor kad to nisu, kao u zapadnoj Europi, učinila mala i srednje velika obiteljska gospodarstva. Ključnu ulogu u tom modelu ima veleposjed, koji u Hrvatskoj ima dugu tradiciju.

Tijekom turskih ratova rastureni su i uništeni neki vrlo veliki feudi ali su stvoreni novi veliki posjedi, od kojih dosta u rukama strane vlastele, odnosno crkvenih zajednica. Nakon što je ban Jelačić 1848. ukinuo kmetstvo, trebalo je punih 100 godina i tri teškom mukom provedene agrarne reforme da se dođe do prosječne veličine obiteljskog posjeda od oko 3,5 ha. Te su reforme, međutim, čak i nakon 1. svjetskog rata nailazile na stručna osporavanja: tako je npr. Vijeće gospodarsko-šumarskog fakulteta u Zagrebu 1923. prihvatilo Spomenicu (pisanu od tri profesora, s Frangešom na čelu) kojom se veleposjedi brane jer bi »agrarna reforma [mogla] poljuljati ili čak unazaditi proizvodnju«. Tek su sociološka i gospodarska istraživanja plejade znan-

stvenika uglavnom bliskih tadašnjem seljačkom pokretu tijekom 1930-ih godina usmjerila pozornost na potrebe i potencijale sela i malih gospodarstava.

Hrvatsko je selo tada uspijevalo prehraniti zemlju a nekoliko postotaka proizvodnje čak i izvoziti. No selo se teško izvlačilo iz nerazvijenosti jer je u usporedbi s industrijaliziranom Europom bilo pod pritiskom znatno viših poreza a tržišni monopoli i carinske barijere snažno su ga kočili u moderniziranju proizvodnje. U odnosu na kupovnu moć ostvarenu utrženjem svojega proizvoda hrvatskom su seljaku umjetno gnojivo, pesticidi i mehanizacija tada tipično bili dva, tri pa i četiri puta skuplji nego npr. njemačkom seljaku.

Nakon 2. svjetskog rata, u komunističkoj Jugoslaviji, seljačka su se gospodarstva našla na udaru doktrinarno uvjetovanog programa najprije neuspješne kolektivizacije a zatim ambicije da se ruralni prostor industrijalizira pod državnim paskom. Na obiteljska gospodarstva se nakon velike agrarne reforme i teškog neuspjeha kolektivizacije selo primarno tretiralo kao rezervoar industrijske radne snage u gradovima. Seljake se dugo vremena čak i zakonski onemogućavalo ili porezno kažnjavalo u širenju posjeda (npr. većim porezima na trženje privatnoga poljoprivrednog zemljišta – do 42%), otežavalo se njihovo mehaniziranje trostruko višim porezom na gorivo od onoga koji je vrijedio za kombinat te ih se i na mnoge druge načine guralo u podređene kooperantske odnose s državnim kombinatima i prehrambenom industrijom. Prehrambene potrebe nametale su ipak neku svoju logiku: sustav se u nekim svojim dijelovima postupno počeo otvarati prema privatnim inicijativama. Znalo se progledati kroz prste rastu pojedinih gospodarstava i dopuštati neka njihova tržišna povezivanja, poradilo se na razvijanju kvalitete uzgoja životinja i biljne proizvodnje itd.

Poljoprivreda nakon neovisnosti

Nakon ostvarenja hrvatske neovisnosti, i djelomice kao rezultat ratnih i poratnih prilika, odnos spram sela razvio se drukčije nego u urbanim sredinama. Dok je stanarima i namještenicima mnogih poduzeća omogućeno da po povoljnim uvjetima otkupe stanove i dionice, država je prije oduzeto poljoprivredno zemljište zadržala u svojem vlasništvu. S naslijedenim je kombinatima i njihovim velikim površinama najboljeg zemljišta država najprije loše upravljala a onda ih po vrlo povoljnim uvjetima prenijela u velike privatne korporacije. Bili su to prvi konkretni potezi politike koja je željela ostvariti međunarodnu poljoprivrednu konkurentnost pomoću velikih pogona a to je zatim i nastavila i u tekućoj politici, upućujući npr. korisnicima najvećih zemljišta pet puta veći dio poljoprivrednih poticaja od onih u Europi.

Državna politika slijedi i na mnogo drugih načina implicitnu strategiju »velikog skoka« o kojoj se inače nije javno ili stručno raspravljalo, odnosno politički odlučivalo. Tako je npr. težište već spomenutoga neuspješnog Operativnog programa govedarstva bilo stavljeno na gradnju kapaciteta za najprije 100 a zatim čak i do 200 krava u doba

kad je prosječno gospodarstvo u iznimno uspješnom austrijskom stočarstvu držalo 17 krava. Samo je 14% svih austrijskih krava u gospodarstvima s više od 30 krava a samo 1,5% u stadima od 60 i više grla.

Drugi je primjer pogodovanja velikim igračima i skupoj i neučinkovitoj birokratskoj nadgradnji sustava upravo aktualan prijedlog zakona o poljoprivrednom zemljištu, tom najvažnijem proizvodnom resursu sela. Provedene i uglavnom vrlo kritične rasprave o tom prijedlogu prikri- le su na žalost činjenicu da su stranačke razlike u općem usmjerenju takve politike do sada uglavnom bile vrlo male jer se u javnim raspravama uporno prešućivalo što se s politikom zapravo želi postići.

Bilo je npr. zanimljivo sredinom siječnja 2013. čuti državnog tajnika Ministarstva poljoprivrede u prethodnoj političkoj garnituri kako u žaru stručnog osporavanja novog zakona kaže da se u njegovo vrijeme u Ministarstvu provodila odluka da se zemlja dodjeljuje po ključu 2/3 obiteljskim gospodarstvima a 1/3 trgovačkim društvima. A tada je (i još uvijek) važeći zakon propisivao da prijedloge o raspolaganju državnim zemljištem podnose jedinice lokalne samouprave, a Ministarstvo ih samo potvrđuje ili odbacuje!

Vrijednosne zablude

Nakon promjene vlasti 2012. jedna je od prvih odluka novog ministra bila da zamrzne primjenu zakona (!) i da inicira pripreme novoga, koji omogućuje središnjoj birokraciji da brže i učinkovitije primjenjuje dominantne vrijednosne prosudbe politike. Te se prosudbe pak najbolje mogu iščitati iz programa u kojem je sadašnja Vlada prilikom preuzimanja vlasti kao svoju važnu zadaću navela:

definiranje optimalnoga odnosa između farmerske (industrijske) poljoprivrede, koja osigurava cjenovnu konkurentnost na globalnom tržištu, i seljačke poljoprivrede (mala gospodarstva), koja održava multifunkcionalnost i diverzifikaciju poljoprivrede, ostvaruje zaposlenje i dohodak brojnim poduzetnicima u poljoprivredi, ublažava siromaštvo na selu, koristi okolišu i ruralnom razvoju.

Naravno, krajnje je upitna teza da postoji neki optimalni odnos između tih dvaju oblika proizvodnje, odnosno, kad bi i postojao, da je zadaća države da ga kalibrira. Europska je tradicija da država ostane neutralna u tom izboru, ako nije već u samom začetku zakonski onemogućila korporativnu poljoprivredu. Ponuđena formulacija je, međutim, dragocjeno svjedočanstvo o vrednovanjima na kojima poljoprivredna politika i ove i prijašnjih vlada stvarno počiva i koje tu politiku odvede u potpuno drugom smjeru od one u Zapadnoj Europi. Semantička poruka ne može naime biti jasnija u izboru i opisu alternativa a onda i u zaključcima koje podrazumijeva.

S jedne je strane vage tzv. farmerska (za svaku sigurnost opisana i kao industrijska) poljoprivreda, za koju se kaže da je cjenovno konkurentna na globalnom tržištu, što nije

nigdje dokazano a i teško je dokazivo na svjetskom tržištu na kojem se očituju utjecaji raznih nacionalnih subvencija. Ideja nekakve opće cjenovne konkurentnosti male zemlje na takvom tržištu pripada u ničim potkrijepljenu fantastiku. S druge se strane u prilog malim gospodarstvima navodi niz dobrih i korisnih svojstava – diverzifikacija, multifunkcionalnost, okoliš, ruralni razvoj – koja po svemu sudeći tržišno nisu baš osobito vrednovana ali, eto, dobro ih je imati a i zapošljavaju nešto svijeta pa *ublažavaju siromaštvo na selu*. Treba dakle pomoći i toj *socijalnoj kategoriji*, a to je slučajno upravo onaj dio nacije koji, vidi vraga, europskoj poljoprivredi daje svu njezinu snagu.

Javnost bi vjerojatno počela propitivati smislenost opisanoga hrvatskog puta u »ljepšu budućnost« da su joj poznate činjenice i da nije stvorena slika sela kao poticajnog bezdana u koji bez nekih većih rezultata u tekućoj proizvodnji nestaju milijarde državnog novca. Svako malo javnost dobiva svoju porciju traktora s ljudima koji tvrde da im tamo nekih dvadesetak, tridesetak lipa po litri mlijeka život znače, ljudi koji zahtijevaju da im se subvencije isplate prije vremena, ljudi koji govore o povijesnim pravima na subvencije. Rezultat je da se na te ljude u njihovoj egzistencijalnoj nevolji katkad gleda kao na objesne parazite a čak se i pojedinom važnom ministru omakne takva karakterizacija.

Medijski folklor s traktorima – baš kao i radnička zviždanja i ogorčeni pohodi na Markov trg – postali su uhodan dio komuniciranja s inertnim birokratskim strukturama. Učestalost tih vanjskih kriza podsjeća na činjenicu da su poticaji, osim primarne zadaće da neutraliziraju strane subvencije ugrađene u cijene uvoza, postali i dio obiteljskih proračuna. Ti seljački prosvjedi i nisu uostalom imanentni samo Hrvatskoj – događaju se često i mnogim dijelovima inače dobro uređene Europe i ondje pokazuju slabosti sustava koji potresaju unutarnje slabosti režima cijena i velike špekulacije na sirovinim burzama. No u uzročno-posljedičnoj zbrci koja se stvara u hrvatskoj javnosti zamjenjuju se teze pa se *učinak loše vođene politike* koja drži seosku populaciju na egzistencijalnoj uzdi, koristi kao *argument da se tom politikom i nastavi*. Kao što je prije spomenuto, podtekst prikrivenih poruka jest: kamo bismo prispjeli da gradimo budućnost na zaostalom, ostarjelom, nepovjerljivom i konzervativnom selu?

Hrvatski sustav i seljak u njemu

O svemu tome o Hrvatskoj nije bilo većih rasprava ili nekih načelnih odluka, ali su daleko od očiju javnosti i primarnih proizvođača na selu donijete dalekosežne odluke. Veliki su trgovački interesi uz odobravanje i pomoć države i međunarodnih kreditnih institucija ostvarili dominaciju nad cijelim ili većim dijelovima vertikalnih lanaca poslovanja, od primarne sirovinke proizvodnje preko prerade i distribucije do uvoza i izvoza. Tako je stvoren za Hrvatsku specifičan sustav u kojem se poslovne odvage na najvišoj razini tipično svode na izbor, s jedne strane, potrebe dugoročnijih investicija ili preuzimanja poslovnih obveza

kojima bi se jačala domaća sirovinna baza i, s druge strane, mogućnosti znatno bržih i mnogo jednostavnijih zarada na uvozu. Ishod takvog izbora u većini slučajeva nije teško predvidjeti a rezultat na nacionalnoj razini sustavna je nebriga za domaću sirovinu proizvodnju.

Je li, dakle, hrvatski seljak nesposoban ili nezainteresiran za mogućnosti koje mu tržište nudi? Je li i u čemu različit od svoje europske subraće?

U pokušajima da odgovori na ta i slična pitanja neformalna je stručna skupina Živo selo u svojim javnim nastupima još od ranog ljeta 2012. upozorila na važnost posjeda zemlje kao glavnog ograničavajućega proizvodnog čimbenika i na negativnu ulogu koju je u tom pogledu odigrala država. Nije seljak taj koji ne želi rasti i razvijati se, nego mu država to ne omogućuje. Nije u toj konstataciji bilo ništa novo ili spektakularno – novum se sastojao u činjenici da se netko o tome na samo malo sustavniji način *usudio* progovoriti u široj javnosti. Protok velikih svota poticaja, vlast nad velikim površinama zemljišta u državnom vlasništvu, veličina infrastrukture koja bdije nad sustavom i razne pojave partitokratskog paternalizma toliko su naime osnažili birokratski sloj koji upravlja poljoprivredom da se svaki takav pokušaj kritičkog promišljanja politike doživljava kao izazov.

Nakon oduljene agrarne reforme u prvoj Jugoslaviji (1919–1931) prosječni je seljački posjed u Hrvatskoj bio 4,0 ha, što je bilo blizu prosječne razine 1920-ih godina u Njemačkoj (4,4 ha) a za oko trećinu manje od one u Češkoslovačkoj (5,9 ha), Švicarskoj (6,6 ha) i Nizozemskoj (6,9 ha). Razlike u veličini posjeda nisu, dakle, tada bile dramatične, ali je hrvatsko selo predratnih 1930-ih godina bilo prenapučeno. Relativne su cijene mehanizacije i ostalih inputa koji bi omogućili poboljšanje proizvodnosti bile i po 3 do 4 puta više nego npr. u Njemačkoj. Radna se snaga zato rabila ekstenzivno, ali je unatoč svojoj slabo proizvodnosti selo uspijevalo (djelomice zahvaljujući niskom standardu seljaštva i pučanstva uopće) prehraniti naciju pa i izvoziti neke proizvode, iako je to bilo daleko od zvjezdanih dana stočarstva početkom 20. stoljeća, kad je Hrvatska na izbirljivo bečko i minhensko tržište znala godišnje izvesti i do 130.000 goveda. No i u drugoj polovici 1930-ih godina broj goveda na 1.000 stanovnika zaostajao je samo 20% za onim u Austriji, a sada ih u Austriji ima dvostruko više.

God. 1955., nakon tektonskih promjena u ratu i poraću, veličina prosječnog dobra u Hrvatskoj smanjena je na 3,5 ha, a do 2003. iz već spomenutih razloga pala je za još jednu trećinu, na 2,4 ha. Samo sedam godina poslije (2010) administrativnom operacijom izdvajanja iz popisa većeg broja maloposjednika koji nisu ušli u porezni sustav konačno se postiže prosjek od 5,6 ha. Istodobno se površina obiteljskoga gospodarstva po Europi povećala oko 3 puta, pa je tako primjerice u Švedskoj porasla s 14,2 ha na 42 ha a u Francuskoj s 12 ha na 36 ha. Tijekom tih gotovo pola stoljeća hrvatski je seljak, dakle, pretrpio najveći relativni gubitak svojega ključnoga proizvodnog resursa zemlje.

Bio je to rezultat kombinacije državnog rada i nerada. Aktivna je državna politika dostupnost tomu resursu tijekom dugog razdoblja ne samo zakonski limitirala nego i na druge načine silila obiteljska gospodarstva da se uklapaju u državne i paradržavne sustave – seljak je garan u situaci-

SKUPINA ŽIVO SELO predlaže da se po uzoru na europske primjere rast hrvatske poljoprivrede temelji na životnoj snazi malih i srednje velikih obiteljskih gospodarstava a da strateški bude usmjereno na razvitak stočarstva, posebice govedarstva. Prijedlog Platforme nove poljoprivredne politike koju je skupina ponudila početkom lipnja 2012. izazvao je veliko zanimanje javnosti i medija a sredinom prosinca 2012. na tu je temu održan i Okrugli stol u Matici hrvatskoj.

Članovi neformalne i nadstranačke skupine (slijeva nadesno): Miljenko Ernoić, Branko Salaj, Miroslav Kovač i Dragutin Vincek. Ernoić i Vincek su doktori agronomije iz Varaždina, Kovač magistar agronomije iz Požege a Salaj makroekonomist iz Lumarde.

ju kooperanta kombinata ili prehrambene industrije s vrlo ograničenim mogućnostima vlastitih poslovnih inicijativa i izlaska na tržište a seoska infrastruktura se nije razvijala. Kontrolom otkupnih cijena država je omogućavala i prelijevanje dohotka iz primarne proizvodnje u razne lokalne i regionalne aktivnosti financirane od kombinata kao nositelja lokalnoga gospodarstva. Istodobno država nije poduzimala gotovo ništa da promjenama zakona i drugim inicijativama spriječi parcelizaciju naslijeđenog posjeda, provede komasaciju raspršenih zemljišta, inicira stvaranje zadruga za zajedničku ispašu na terenima raznih vlasnika itd. te na taj način omogućiti racionalniju proizvodnju.

I dalje – *business as usual*?

U Republici Hrvatskoj situacija se zapravo nije bitno promijenila. Država je vlasnik otprilike ukupno četvrtine poljoprivrednih površina i iskazala se kao izrazito loš upravljač. Na raspolaganje tržišta posljednjih je deset godina stavila samo 29% tih površina i dopustila da u vrijeme kada proizvođači vape za zemljom dobar dio ostalog zemljišta zarasta u korov, šikaru i šumu. Od onoga što je stavljeno na tržište dano je u kraći zakup 45% a oko 55% je prodano ili dano u dugotrajni zakup (koncesiju). U potonjem slučaju riječ je bila o najvećim i najplodnijim državnim arealima koji su jeftino prodani ili dani u dugoročne koncesije po vrlo povoljnim uvjetima, a u nekim slučajevima praktički poklonjeni velikim interesentima, pri čemu su obiteljska gospodarstva bila najčešće čak i formalno isključena iz konkurencije.

Početak 2012. država se, iako zapravo još uvijek ne zna s nekom većom sigurnošću što je njezino (!), konačno odlučila da na raspolaganje tržišta stavi i najveći dio ostatka zemljišta, uglavnom slabije kvalitete. Prijedlog novog Zakona o poljoprivrednom zemljištu predviđa da to u potpunosti bude u obliku dugotrajnog zakupa, da o njemu odlučuje velika državna Agencija umjesto, kao do sada, jedinice lokalne samouprave, a da glavni kriterij bude »najviše vrednovan gospodarski program« – i u konačnici novac. Taj je prijedlog naišao na burne kritike, koje su osobito u oblikovanju gospodarskog programa ali i u mnogim drugim dijelovima Zakona prepoznale znakove favoriziranja velikih poduzeća i trgovačkih društava na štetu obiteljskih gospodarstava. Koliko je pak sustav još uvijek zarobljen u stari način razmišljanja, najbolje pokazuje činjenica da se ne usuđuje prepustiti seljaku samome da na tržištu vrednuje plodove svojega najdragocjenijeg resursa, već mora imati birokraciju koja će najprije umovati nad kriterijima dodjele a zatim ga iz godine u godinu nadgledati.

Državna politika ostavlja na taj način najveći dio obiteljskih gospodarstava ne samo na malom posjedu nego i bez prave pomoći da nadoknade slabosti svojega dugotrajno podčinjenog položaja: manjkava iskustva širokoga poslovnog razmišljanja, odlučivanja i udruživanja, nepovjerenje u ono što im se nudi i predlaže itd. To se može uočiti npr. u sporosti i nedaćama prilikom osnivanja zadruga i poslovnih zajednica, a i čestim slučajevima privatizacije općih interesa, ili sumnji da će do nje doći. Ima i učestalih pojava da se država ili pojedini službenici paternalistički miješaju u poslove organiziranja interesnih skupina, favoriziraju po kojeg pojedinca ili skupinu i na taj način »vladaju«. Sve se to uklapa u prije opisan okvir vrednovanja koja u obiteljskim gospodarstvima vide marginalan segment poljoprivrede i svoje nade polažu u velike interesente i industrijaliziranje proizvodnje.

Razlika koja u tom pravcu postoji između europskih i hrvatskih dužnosnika i politika došla je tijekom 2012. do najjasnijeg izražaja u odnosu na sukobe u sektoru mljekarstva. U svojim praktički jedinstvenim mišljenjima europarlamentarci su se zauzeli za jačanje imanentno slabe pregovaračke pozicije proizvođača, što je Europska komisija ubrzo zatim formalizirala i u uredbu (kod nas poznatu kao Mliječni paket). U Hrvatskoj se pak istodobno događalo nešto sasvim drugo: ministar se u dva tržišna sukoba otvoreno medijski stavio na stranu dominantne prerađivačke industrije a propustio provesti moguće mjere zaštite Zakonom o uređenju tržišta poljoprivrednih proizvoda. Mliječni je paket pak upleo u rasprave o tehničkim detaljima tako da je javnosti pa i samim proizvođačima promaknuo njegov smisao a do daljnjega su ostale neiskorištene potencijalno velike mogućnosti koje paket daje državi da stabilizira tržište.

Nespремnost službene politike da u obiteljskom gospodarstvu prepozna ključni element napretka na selu, umjesto da se i dalje prepušta industrijalizacijskim snovima, možda je veći hendikep za razvoj sela u zapadnoeuropskom pravcu čak i od samoga manjka zemljišta.

Branko Salaj i Dragutin Vincek

HRVATSKA POLJOPRIVREDA PRED VRATIMA UNIJE

Nekoliko mjeseci prije očekivanog ulaska u Europsku uniju u Hrvatskoj se mnogo nagađa o onome što nas ondje očekuje. Puno je upitnika posebice oko poljoprivrede, područja u kojem je Unija otišla najdalje u stvaranju jedinstvenog tržišta ne samo u pogledu tržišnih pravila nego i utjecaja na proizvodnju i sve ono što ona uvjetuje u nacionalnim prostorima. Strateški interes svake zemlje da na tom prostoru prehrani svoje stanovništvo i pri tome sačuva kulturu i zdravlje tla i okoliša u većini su slučajeva bili doveli do zasebnih reguliranja toga dijela gospodarstva. Kad je počeo proces europskog okupljanja, jedno je od najtežih pitanja bilo kako uskladiti te politike tako da se one na zajedničkom tržištu ne izrode u izvor nelojalne konkurencije i prijepora. Da bi se shvatila dinamika okupljanja oko zajedničke politike, i kako se ona razvijala, treba, međutim, najprije biti načistu o kojoj je Europi, odnosno kojoj Uniji, riječ.

Za početak, postoje dvije političke Europe: Europa domovina de Gaullea i Adenauera, dakle konfederacija suverenih država s barem formalno jednakim pravima, i savezna Europa koja pokušava okupiti kontinent u zajednicu u kojoj bi nacionalne države bile tek izraz povijesnih zasebnosti unutar jedne zajedničke ljuske, u krajnjoj liniji nešto poput američkog modela Sjedinjenih Država Europe. Jasno je da prva polako prerasta u drugu, ali je neizvjesno dokle će i kako brzo ići taj proces. Oni koji Europu žele vidjeti kao globalnog igrača i ravnopravnog partnera SAD-u, Kini, Japanu i nekom ruskom energetsko-sirovinskom bloku, žele što bržu federalizaciju. S druge se strane u raznim državama – djelomice i kao rezultat gospodarskih i političkih kriza – pojavljuju sve snažniji otpori toj federalnoj tendenciji jer ona osjetno udaljava političke procese i odluke od biračkih tijela. I u jednoj i u drugoj koncepciji postoji naravno megarealnost velikih sila čiji se utjecaj ne može do kraja iščitati iz slova formalnih ugovora i dogovora, ali je u ključnim trenucima i te kako prisutna i odlučujuća.

Za razumijevanje rada triju najvažnijih institucija Europske unije važno je imati na umu dihotomiju između konfederalne i federalne Europe. Najviši je i najutjecajniji organ Unije konfederalno *Europsko vijeće*, koje na redovitim sastancima okuplja ministre zemalja članica različitih resora a najvažnije i najosjetljivije odluke prepušta sastancima ministara vanjskih poslova. Ono što Vijeće odluči bilo je a i još uvijek je u velikoj mjeri – zakon. Vijeće je, dakle, vlada, ali vlada koja vlada preko izvršnog organa, Komisije. Pri donošenju odluka donedavna je vrijedilo apsolutno

konfederalno načelo jednoglasnosti, ali se ono posljednjim promjenama unijskog ugovora za mnoga pitanja zamijenilo načelom kvalificirane većine, koje iziskuje od velikih sila da koaliraju s malima. Tendencija je također da se u proces odlučivanja u većem broju pitanja uključuju i suodluke europskih parlamentaraca.

Na drugom je polu federalističke podjele *Europski parlament*, u kojem birači zemalja članica neposredno biraju svoje predstavnike po kvotama koje malim državama osiguravaju natproporcionalnu zastupljenost. Početno je to bila tek neobvezujuća pričaonica kao blijed odraz nacionalnih političkih podjela, ali je osobito posljednjim promjenama ugovora o Uniji Parlament dobio na utjecaju kao suodlučitelj u nekim odlukama Vijeća pa tako postao i medijski zapaženiji forum za rasprave o zajedničkim pitanjima. U tom pogledu npr. rasprave Odbora za poljoprivredu služe senzibiliziranju javnosti i pomažu u pronalaženju kompromisnih rješenja za tekuće probleme europskog sela.

Treće je važno tijelo Unije njezin izvršni organ *Europska komisija*, koja je Hrvatskoj do sada bila daleko najvažniji sugovornik i pregovarački partner. Njezine formalne mogućnosti da autonomno odlučuje u velikim pitanjima politike i proračuna iznimno su skućene, ali ona zbog naravi i učestalosti svojih tekućih doticaja i u provedbi političkih odluka ima velik praktični utjecaj. Koliko god bila činovnička i birokratska, Komisija zato ostaje vrlo važna i u projiciranju političkog utjecaja i u odlučivanju o podjeli proračunskih sredstava.

Zahtjevi članstva

U sva tri zasebna tijela Unije poljoprivreda ima vrlo specifičan prostor i specijaliste a Hrvatska u tu šahovsku simultanku na tri ploče ulazi s nezavidnom pozadinom loših rezultata i dojma određene pregovaračke konfuzije, ostavljenih tijekom pristupnih tzv. pregovora koji su se kao i na drugim područjima zapravo sveli na odrađivanja preuzetih zadaća. Članica toga kluba mora, dakle, imati krajnje promišljen pristup a izgledi da ga hrvatska politika formulira nisu najbolji jer ta aktivnost zacijelo ne može računati na financiranje iz eurofondova.

Prvo i osnovno, Hrvatska mora znati što hoće i što može te pri tome raspoznati važno od nevažnoga. Kad se jedan vrlo uspješan povjerenik za poljoprivredu Europske komisije nakon napuštanja dužnosti prije nekoliko godina

Iz jedne e-poruke Zvonka Trdića, aktivista Čakavskog sabora

U listopadu 2010. godine imao sam priliku putovati automobilom kroz Francusko sredogorje, iz Provence do Strasbourga pa kroz Njemačku kući. Nikada ne ću zaboraviti dionicu od Avignona do Lyona. Gotovo pola dana punom brzinom vozili smo se kroz KRAVE! U početku sam bio zadivljen prekrasnim prizorima. Nekoliko puta smo zastajali da bih snimio pašnjake prepune bijelih govoda.

Nakon par sati vožnje obuzela me nevjerojatna tuga. Blenuo sam kroz prozore automobila prisjećajući se davnih putovanja vlakom iz Ogulina djedu i baki u Hrvatsko zagorje. Gotovo cijelim putem imao sam nos nalijepljen na prozoru vlaka i gledao nebrojene krave, konje i ljude kako kose travu, spremaju sijeno, kopaju i obrađuju polja. Sve je rodilo i plodilo cijelim putem, s jedne i druge strane vlaka.

Gledajući iz jurećeg automobila te prostrane livade prepune govoda, odjednom me počelo stiskati u prsima i »bubnjati« u glavi. Osjećao sam potrebu izaći iz auta, sjesti na travu i plakati! Ubrzo me žestoko zaboljela glava. Krešo je, vozeći automobil, svako toliko pogledavao u mene, jer je primijetio da se sa mnom nešto čudno događa.

Pa zar smo mi Hrvati uistinu tako velike budale? Zar smo mi toliko bogatiji od Francuza da nama krave nisu potrebne, a njima jesu. Ne ću dalje!

pojavio u Zagrebu kao konzultant, hrvatski su mu političari počeli objašnjavati koji bi nam briselski fondovi bili od koristi. Kaže se da ih je on brzo prekinuo: »Zaboravite to. Za početak, recite mi što biste vi željeli, što vas muči, koji su vaši ciljevi!«. Taj naputak nije u međuvremenu postao ni manje aktualan ali ni manje zahtjevan za elitu zemlje koju se stoljećima podučavalo, često brutalno, da svoje velike brige prepusti – velikima.

Po naravi stvari poljoprivreda je vrlo specifična i u svakoj zemlji strateški važna proizvodna djelatnost. Iza prividno jedinstvene zajedničke politike Europske unije na tom polju postoje velike razlike pa se stalno događaju mijene u kojima Hrvatska mora biti intenzivno prisutna, udruživati se s istomišljenicima i dobro poznavati suprotstavljene argumente. U sasvim praktičnom operativnom pogledu Hrvatska mora imati funkcionirajući tekući radni odnos sa specijaliziranim dijelovima Komisije. Ona mora unutar Vijeća, i to ne samo na ministarskoj razini, odnosno pri povremenim sastancima samih ministara, vrlo pažljivo osluškiivati želje i zahtjeve drugih te vezivati svoje želje uz njihove. Konačno, Hrvatska mora u odboru za poljoprivredu Parlamenta imati nekoga tko će na tom poprištu mišljenja na više jezika moći kontaktirati sa specijaliziranim političarima iz drugih zemalja, osjećati političko bilo drugih ruralnih sredina i kod njih stvarati razumijevanje za hrvatske probleme i interese.

Zar je uopće potrebno nabrajati tako elementarne zahtjeve koje aktualizira članstvo u jednoj velikoj organizaci-

ji? Bilo bi dobro da nije. No, je li itko u našoj državnoj upravi tri mjeseca prije ulaska u Uniju u odnosu na predstojeću simultanku postavio organigram s ucrtanim konkretnim osobama i osiguranim resursima, dogovorenim i uvježbanim linijama komunikacija s raznim državnim službama, odnosno kad je riječ o informacijama otvorenog i poluotvorenog tipa, i s relevantnim ljudima u parlamentarnoj oporbi, najvažnijim organizacijama interesenata, specijaliziranim novinarima itd.? Je li pri isticanju kandidatskih lista za predstojeće izbore za Europski parlament netko u nekoj stranci i trenutak pomislio da na koliko-toliko realistično izbornom mjesto na listi postavi kandidata koji bi barem približno odgovarao zahtjevima kandidature u Odbor za poljoprivredu? Naravno da je odgovor na sva ta pitanja niječan. Puno je jednostavnije podleći impulsu pa svaki put kad nešto pođe po krivu pronaći nekog Pedra, eventualno – još bolje i bezbolnije – sve svaliti na kakvu urotu ili, najjednostavnije, povući se na rezervnu poziciju da je Hrvatska mali igrač kojem je naravno i najudobnije mjesto – pod stolom!

Koliko smo naučili od »pregovora«, kako se obično nazivaju sastanci na kojima su nam se predavale liste zahtjeva? Kad je riječ o učenju nečega korisnog za budućnost ne treba odbaciti ni tu vrstu općenja. Poznato je da je u taj uvjetno pregovarački proces na području poljoprivrede bio, kao i drugdje, stvarno uključen samo vrlo malen broj ljudi kao da se radilo o vrhunskim državnim tajnama, a ne uglavnom o potrebi da se realno procijene razni aspekti zahtjeva kojima je druga strana uvjetovala nastavak razgovora. Postojala je doduše velika referentna skupina, ali se ona uglavnom informirala nesustavno, naknadno i bez dubljih rasprava pa je i njezin stvarni doprinos, koliko se zna, bio iznimno ograničen.

Činjenica da su takav odnos prihvatile i parlamentarne stranke, interesne udruge i mediji govori rječito o još uvijek velikom demokratskom nesnalaženju i neiskustvu hrvatskog društva. U znaku velike tajnovitosti oko Europske unije stvarao se i još se uvijek stvara nimbus neupitnog autoriteta jedinstvenog bloka koji sve nešto traži, zapovijeda, odobrava ili ne odobrava a dobre i poslušne ali osiromašene đake povremeno zaspe svjetlucavom tvrdom valutom. Nespremni smo prihvatiti realnost Unije kao međunarodne asocijacije koja i nakon više od 60 godina i često uz velike muke traga za vlastitim identitetom a čiji je istinski velik uspjeh da je – preživjela. Nespremnost suočavanja s realnošću i fascinacija pekunijarnim dobitcima bez obzira na to koliko i gdje oni odgovaraju našim potrebama svjedoči o ograničenosti hrvatskoga javnog prostora i kapacitira sposobnost kreativnog uključivanja u europsku obitelj. Prečesto se u Hrvata čuje: o tome nema smisla raspravljati – zadano je iz Bruxellesa!

Zajednička poljoprivredna politika (ZPP)

Vjerojatno nema područja u Uniji gdje su ambicije i kodificiranje jedinstvenog nastupa prisutnije od Zajedničke poljoprivredne politike (ZPP). Ipak, koliko god ne bi imao pravo cinik koji bi ustvrdio da se zajedništvo ZPP-a svodi

samo na ime, tvrdnja ne bi bila ni potpuno neutemeljena ako se želi podvući da politike nacionalnih država i na tom području zadržavaju važnu ulogu a posve su odgovorne za formuliranje strateških ciljeva u okviru zajedničke regulative.

Uzmimo samo primjer izravnih isplata koje Unija upućuje poljoprivrednicima. ZPP slijedi već desetak godina načelo da potpore ne bi smjele usmjeravati proizvodnju pa se one isplaćuju po hektaru poljoprivrednog zemljišta. Oko prosjeka za cijelu Uniju, € 262/ha, kriju se, međutim, velike razlike: dok se u Rumunjskoj, Bugarskoj i Poljskoj u prosjeku isplaćuje manje od 200 eura, naši susjedi Talijani i Slovenci primaju iznadprosječnu potporu a seljaci u Njemačkoj € 344, u poljoprivrednoj velesili Nizozemskoj € 460, a u Grčkoj čak više od 500 eura po hektaru. Kako je do tih razlika došlo duga je priča, ali je pri njihovu utvrđivanju najvažniji kriterij bila visina prethodnih nacionalnih potpora. Drugim riječima, ZPP je više-manje preuzela zateklo stanje i zamrzнула ga, a promjene ostvaruje tako da u složenom procesu dugih diskusija postupno mijenja smjer politike. Očito je, dakle, da ZPP nije ni nakon 60 godina postojanja riješila početni problem razlika u nacionalnim potporama – kad se u hrvatskim raspravama o cijenama poljoprivrednih proizvoda govori kao rezultatu tržišnog natjecanja, taj se detalj, uza sve ostalo, olako zaboravlja.

U diskusijama u trima glavnim tijelima Unije uvijek se naglašava potreba da pravila ostave prostora za koliko-toliko elastičnu primjenu na sve one gospodarske, kulturne, geografske i klimatološke različitosti koje su bit i draž Europe. Nekad se u tome uspije, nekad i ne. Pouka koju iz toga treba izvući jest da se i u Europi leži kako si prostreš. Onaj tko protrati vrijeme i energiju loveći neke fondove bez jasne koncepcije u kojem bi mu dijelu njegova razrađenoga poslovnog plana sredstva dobro došla, unaprijed se svrstao među gubitnike. A ono što vrijedi za pojedince još neusporedivo više vrijedi za državne dužnosnike koji u takvom okružju moraju pratiti smjer promjena, oslušivati rasprave i u njima angažirano sudjelovati, ne zaboravljajući da ono što oni sami ne učine u korist svoje zemlje neće za njih učiniti nitko drugi.

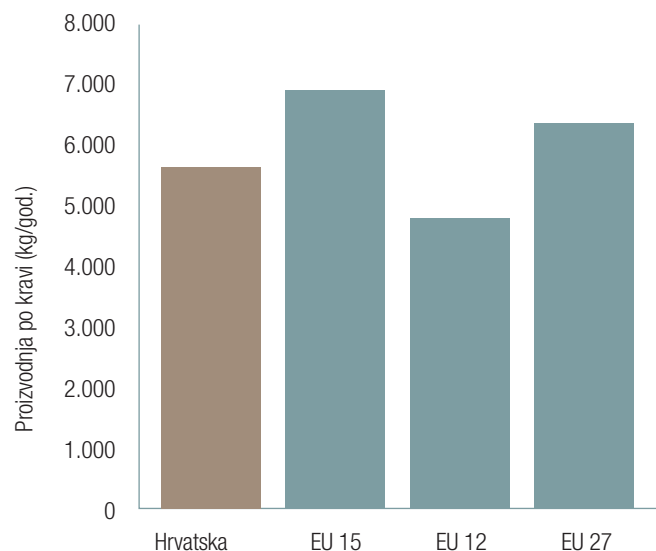
Tijekom 60-ak godina svojega postojanja Zajednička poljoprivredna politika (ZPP) prošla je više faza razvoja i u njima mijenjala ciljeve i sredstva a donekle i dominantne političke konfiguracije. Počelo je 1962. s ambicijom da se konkurencija na zajedničkom tržištu oslobodi učinaka raznih nacionalnih programa koji su raznim subvencijama pokušavali povećati proizvodnju i osigurati prehranbenu samodostatnost. To je omogućeno političkom trgovinom čiji je ključ bio dogovor da Francuska otvori Njemačkoj svoje tržište industrijskih proizvoda a zauzvrat preko proračuna tadašnje Europske zajednice dobije pozamašnu pomoć (iz njemačkih izvora) svojoj tada zastarjeloj poljoprivredi. Zahvaljujući stabilizaciji tržišta, proizvodnost poljoprivrede posvuda je snažno porasla i s vremenom počela stvarati probleme viška hrane pa i neloyalne konkurencije spram npr. nerazvijenih zemalja.

No i sama se Zajednica, poslije Unija, postupno širila pa su značajna sredstva usmjerena posebice u razvoj južnoeuropskih zemalja: Španjolske, Italije i Grčke. Ta je po-

plava EU-novca imala i neželjenih okolišnih i socijalnih posljedica: sada se navodno iz zraka na dijelu španjolske obale mogu uočiti deseci kilometara plastenika u kojima uvezena radna snaga iz obližnje Afrike proizvodi povrće. Nakon urušavanja sovjetskog bloka i završetka hladnog rata, a u situaciji u kojoj je većina članica ostvarila samodostatnost u vlastitoj prehrani, bilo je važno smanjiti proizvodnju i usmjeriti pozornost na druge aspekte života vezane uz poljoprivredu, posebice okoliš i cjelovitost razvitka ruralnog prostora. Bio je to rezultat brige da metode sve intenzivnije obrade zemlje ne unište okoliš ali i bojazni veza-nih uz nastavak širenja Unije.

Političari u zemljama EU-jezgre doživjeli su da su se ubrzo nakon što se počeo primjenjivati sustav poticaja određenim kulturama bilja ili uzgoju životinja morali odgovarati za stanje na tržištu pojedinih artikala pa tako i za troškove »brda« uskladištenog maslaca i mesa koji su se povremeno pojavljivali. Pad blokovske podjele početkom 1990-ih godina i jačanje ideologije čistog tržišnog pristupa stvorilo je pogodnu klimu da se pređe na već spomenuti sustav »neutralnih« isplata po površini zemljišta i tako odluke o vrsti proizvodnje prebace na seljake.

Među dvanaest novopridošlih zemalja Srednje i Istočne Europe bilo je i nekoliko onih s velikom i uglavnom nerazvijenom poljoprivredom za koje se moglo pretpostaviti da će postati neposrednim konkurentima starih članica a »istočni blok« se i kao cjelina na Zapadu doživljavao kao potencijalni agrarni suparnik. O tome se malo pisalo, ali je nesumnjivo utjecalo na smanjenje ambicija »starosjedilaca« da novopridošlima odmah otvore vrata punim iznosima potpore kakvu su već dugo vremena uživali zapadni proizvođači. Proširenje je posredno pridonijelo i jačanju ekološke i okolišne svijesti na Zapadu, što se mnogim siromašnijim istočnim pridošlicama moglo učiniti luksuzom i izrazom prikrivenog protekcionizma. Uklapanje novih članica u sustav europskih poticaja vremenski se oduljilo a njih same obogatilo iskustvom da su se pravila igre na tržištu znatno promijenila s obzirom na vrijeme kad su samo sanjale o pristupu Uniji.

Proizvodnja mlijeka po kravi u sustavu kontrole – Hrvatska i EU 2011.

No i u novim uvjetima svima njima, a u budućnosti i Hrvatskoj, bio je velik iskorak da mogu računati sa zadanim pravnim okvirima, stabilnošću administrativnog sustava i određenim zajamčenim prihodima te u tom sredenom okviru planirati na dulji rok nego što su to činile prije. Nitko od njih nije u okviru svojih nacionalnih država iskusio da mu sredstva budu osigurana sedam godina unaprijed i to po dogovorenim mjerilima. Vijeće ministara se nakon dugih pregovora dogovorilo da u okviru nešto smanjenog proračuna za ZPP u razdoblju 2014–2020. smanji i udio poljoprivrede u ukupnim sredstvima Unije, no on bi ipak iznosio impresivne 363 milijarde eura, odnosno 140 tisuća eura na dan. Treba pri tome uočiti da se udio poljoprivrede od 1970-ih do današnjih dana prepolovio (od 70% na 34%), djelomice i kao rezultat izdvajanja sredstava protiv opće nerazvijenosti novih članica u posebne tzv. kohezijske fondove. Europski je parlament, međutim, cijeli dugoročni proračun odbio potvrditi pa će se o njemu voditi pregovori s Vijećem vjerojatno do ljeta 2013.

U tako predviđenom proračunskom prostoru za poljoprivredu više od tri četvrtine sredstava (77%) namijenjeno je tzv. stupu I, tj. izravnim isplata proizvođačima bez obzira na vrstu i količinu proizvodnje a ostatak će financirati mjere općeg ruralnog razvoja u stupu II. No za sredstva se treba kvalificirati zadovoljavanjem brojnih uvjeta vezanih uz higijenu/sigurnost hrane, zdravlje i dobrobit životinja, biološke i krajobrazne zaštite. Pri tome sustav omogućuje članicama određenu fleksibilnost time što se manji dio sredstava na nacionalnoj razini može premjestiti s jednog »stupa« na drugi.

Hrvatski udio u proračunu

Hrvatska će u idućem sedmogodišnjem proračunskom razdoblju (2014–2020) vjerojatno moći povući do 11,7 milijardi eura, od čega 8 milijardi iz kohezijske politike, 3,5 milijarde iz zajedničke poljoprivredne politike te 200 mi-

lijuna za schengensku granicu. U tom razdoblju Hrvatska mora uplatiti između 3,5 i 4 milijarde eura. Stvarni obujam primanja i njihov učinak ovisit će o mnogim čimbenicima: prihvaćanju zahtjevnih programskih prijedloga, mogućnostima Hrvatske da sama sufinancira brojne projekte, udjelu stranih konzultanata i proizvođača itd. Bio bi zato nesumnjiv uspjeh kad bi se u zemlju povratio barem udvostručen iznos vlastitih uplata.

Što se izravnih plaćanja poljoprivrednicima tiče, Hrvatska je ispregovarala godišnju »omotnicu« sredstava u iznosu od € 373 milijuna. Podijeljeno s brojem trenutačno prijavljenih hektara (u tzv. ARKOD-sustavu registriranja obrađenih površina), poticaj iznosi otprilike 278 €/ha. Ta će se brojka, međutim, sigurno smanjiti zbog upisa dodatnih površina u sustav čija »omotnica« ostaje nepromijenjena. Plaćanje će se izvoditi tako da proračun Europske unije u 2013. iz proračuna RH preuzme isplatu četvrtine iznosa pa zatim nastavi godišnje preuzimati najprije po 5% a zatim 10% ukupne »omotnice« do završne 2022., kada će sva izravna plaćanja dolaziti iz europske blagajne.

Tijekom idućih nekoliko godina hrvatski će poljoprivrednici dakle biti i dalje uvelike ovisni o proračunu RH pa bi im kronična kriza državnih financija mogla dodatno pogoršati položaj. Kako su poticaji važan dohodak obiteljskih gospodarstava, zanimljivo je usporediti aktualne poticaje hrvatskog poljoprivrednika i njegova prvog susjeda iz Slovenije. Slovenski poljoprivrednik ima trenutačno u prosjeku po hektaru poljoprivredne površine u različitim poticajnim razredima i do dva puta veći poticaj. Ako se računica pojednostavi i uzmu u obzir razlike u strukturi zemljišta (više oranica u Hrvatskoj), moglo bi se zaključiti da je prosječna razlika manja, ali da bi slovenski seljak ipak mogao trenutačno u prosjeku primati 35–45% više poticaja od hrvatskoga. Uloga poticaja je posebno velika u prilikama kad obiteljskim gospodarstvima još uvijek nije omogućeno da se afirmiraju kao dominantan tržišni čimbenik, već u njima još uvijek prevladava element ekonomije preživljavanja i proizvodnje za vlastite potrebe a time i ovisnost o poticajima kao važnom izvoru monetizacije.

Usporedba visine poticaja (u €) u Sloveniji i Hrvatskoj na hektar (ha) u 2013.

	Slovenija		Hrvatska	
	Oranica	Livada/pašnjak	Oranica	Livada/pašnjak
Osnovni poticaj	322–600	137–400	278*	70*
Teži uvjeti gospodarenja	60–187	60–187	33–140*	33–140*
Integrirana proizvodnja	197		107–133*	
Zelene površine oranica preko zime	172			
Mjere očuvanja trajnih pašnjaka		84		
UKUPNO (EUR)	751–1156	282–671	418–551	103–210

*Vjerojatno manje zbog očekivanog rasta broja prijavljenih ha / procjena autora

Kako upravljati tržištem?

Jedna je od čestih kritika hrvatske taktike u pregovori- ma s Unijom da se pozornost usmjerila na izravne potica- je, a vrlo se površno prešlo preko mogućnosti koje se otva- raju u europskom sufinanciranju *općeg ruralnog razvitka*. Ta gotovo četvrtina proračunskog prostora predviđenog za poljoprivredu odnosi se upravo na one ključne aspekte ži- vota u seoskom prostoru u kojima je naše zaostajanje naj- očitije i u kome se često odražavaju i naše specifične tegobe prouzrokovane ratom. No izostanak nekih većih inicijati- va s hrvatske strane može se protumačiti i činjenicom da Hrvatska tijekom svih ovih godina nije bila u stanju doni- jeti neki vlastiti okvirni program za ruralni prostor i da ne shvaća kako uključiti tržište u taj proces. Čak i kad je drža- va nakon dugog zavlačenja odlučila aktivirati stotine tisuća hektara poljoprivrednog zemljišta u svojem vlasništvu, ona to pokušava učiniti kao da joj je glavna briga stvoriti i za- posliti što veću birokraciju umjesto da prostore što jedno- stavnije i brže privede svrsi. Sve što seljak treba kad se nađe u posjedu zemlje jest spoznaja da će država učiniti što mo- že da u najvećoj mogućoj mjeri stabilizira cijene proizvoda koji se od njega očekuju.

Nesnalaženje oko izbora između tržišnih mehanizama i administrativnog nadgledanja proizvodnje nije na žalost neka iznimka. U klimi u kojoj mnogi još uvijek očekuju rješenje društvenih i razvojnih problema od onemoćale i okoštale države, drugi, dinamičniji dio zauzima se za pri- vatne inicijative u okviru tržišnoga gospodarstva. Puno se energije troši na rasprave oko tih dvaju pristupa kao da su oni međusobno potpuno isključivi, umjesto da se shvati da je gospodarstvo najuspješnije kad profilira tržište i ja- ča tržišne mehanizme unutar široko postavljenih razvojnih okvira. Treba konačno prihvatiti da vizija i strategija kojom se ta vizija želi ostvariti – u konačnici neki okvirni plan i hi- jerarhija takvih planova – nije i ne smije biti neka nova pe- toljетка, već upućivanje na smjer u kojem želimo da se slo- bodno društvo razvija.

U pregovorima s Europskom unijom često je bila izra- žena odsutnost strateškog ili barem dugoročnog razmišlja- nja na razini države. Slika potpune podložnosti pregova- račkim diktatima velikog europskog brata koja dominira u našoj javnosti skriva tu važnu i u nas potpuno prešuće- nu komponentu. Jednostavna je istina da mi sami često ne znamo što hoćemo. Nije toga manjkalo ni u briselskim ra- spravama o poljoprivredi pa smo često bez pravog teme- lja u vlastitim upravnim, stručnim i financijskim kapacite- tima i uz minimalne prosvjede preuzimali obveze koje su skupe i teško ostvarive u kratkom roku.

Tako smo se npr. obvezali brzo primijeniti Unijinu tzv. nitratnu direktivu čija je svrha zaustaviti onečišćenje pod- zemnih voda nitratima iz poljoprivredne proizvodnje. Možemo se izložiti vrlo velikim kaznama kad izostanu, a izostale su, energične tehničke i organizacijske pripreme zahtjevnog sustava monitoringa i provedbe, a poljoprivred- na gospodarstva ne dobiju dovoljno vremena i eventual- no pomoć u kreditiranju provedbe potrebnih mjera zaštite okoliša. To je samo jedan od mnogih primjera negativnih rezultata same dinamike pristupanja u kojoj je Europska unija iz političkih razloga na posve nov način maksimalno

inzistirala na dalekosežnim uvjetovanjima a Hrvatska od- govarala brzopoteznim pravnim usklađivanjem bez pravih provedbenih mjera. Operativno su proradile one institucije i praktična primjena onih pravila koji su bili izravno važni za komercijalne EU-interese, odnosno hrvatske mogućno- sti da uhodanim slijedom primaju EU-sredstva.

Obje su strane, dakle, pridonijele da se dobar dio pret- pristupnih aktivnosti sveo na pravne formalije, a ne na pro- dubljivanje obostranog razumijevanja sličnosti i razlika, či- me bi se olakšalo i ubrzalo vrijednosno urastanje Hrvatske u europsku obitelj. U Hrvatskoj je taj pristup pogodio i inače prisutnoj napasti da se život ograniči na formalije pa da se, katkad iz neznanja, kao argument i u najozbiljnijim unutarnjopolitičkim raspravama, rabi – često neutemelje- na – tvrdnja kako se »to baš tako radi u Europi«. Pravi čar Europe, a barem za sada i Europske unije, nije uniformnost pravila, nego razina usklađenosti koja dopušta raznim su- stavima da koegzistiraju jer počivaju na istim ili sličnim vrijednosnim zasadama.

Dvostruka mjerila

Poljoprivreda pruža dobar primjer dvostrukih mjerila kad se s jedne strane pristupni ugovor s Europskom uni- jom tumači kao nešto što potpuno određuje okvire doma- će djelatnosti i razvoja a s druge se strane domaća politika u predmetu za predmetom nastavlja ponašati u opreci sa široko prihvaćenim trendovima u europskom agraru pa i temeljnim načelima europske politike na selu.

Nezainteresiranost da se izvuku pouke u velikom pla- nu, iz načina na koji se s pomoću obiteljskih gospodarsta- va razvila uspješna europska poljoprivreda, najočigledniji je pokazatelj da je zazivanje europskih primjera u drugim slučajevima često samo taktičke prirode i da se koristi kao jeftin neobvezujući argument u nedostatku drugih.

U nizu pitanja koja su se aktualizirala npr. tijekom 2012. dolazilo je do jasnog raskoraka između EU-vredno- vanja i poteza hrvatske poljoprivredne politike. Dok eu- ropaska politika u bavljenu seljaka i drugim gospodarskim aktivnostima vidi dobrodošao dodatak primanjima, hrvat- ski ministar to navodi kao povod da ih se više ne tretira kao seljake.

Dok je Unija zabrinuta za pregovaračku slabost proi- zvođača mlijeka u odnosu na velike otkupljivače/prerađi- vače pa nakon dugih konzultacija donosi čak i formalne odredbe koje bi trebale ojačati slabu proizvođačku prego- varačku poziciju, vodeći ljudi ministarstva se tijekom dvaju sučeljavanja tih skupina otvoreno i bez najmanjih skrupula stavljaju na stranu jačih, prerađivačke industrije. To se po- slije očituje i u načinu na koji se priprema provedba odgo- varajuće EU-uredbe.

Zanimljiv je i primjer »tržišno neutralnih« izravnih plaćanja EU-poljoprivrednicima po hektaru obradive ze- mlje. U Europi je uočena dvojbena tržišna neutralnost to- ga načela jer dodatno uvećava troškovnu prednost velikih posjeda pa mnoge zemlje isplatu nacionalne »omotnice« upotpunjuju drugim sredstvima za manja obiteljska gos- podarstva. U Europskom parlamentu velika većina zastup-

nika inzistira da se načelo regresivnosti u odnosu na veličinu gospodarstva, tzv. modulacija, primijeni na razini Unije u idućem sedmogodišnjem razdoblju. Jedan je visoki francuski dužnosnik već slavodobitno uskliknuo da će britanska kraljica konačno prestati dobivati poklone na svoj imetak. No ispostavilo se da se Komisija tomu protivi pod utjecajem upravo Britanaca i, zanimljivo, Nijemaca, koji u bivšoj Istočnoj Njemačkoj imaju nekoliko velikih dobara. Konačna odluka još nije donesena, no Hrvatska, koja je u domaćim isplatama primjenjivala modulaciju, makar u vrlo blagom obliku, već ju je prošle godine ukinula favorizirajući i na taj način velika dobra. Kao da je instinktivno osjetila da europski vjetrovi pušu u protivnom smjeru!

Osnovni problem: neshvaćanje uloge obiteljskoga gospodarstva u Europi

Kao što je već spomenuto, najveća hrvatska slabost u odnosu na Europu nije vezana za ugovorne obveze spram Europske unije, nego počiva u nespremnosti da se prepozna do koje je mjere osnovni vrijednosni izbor hrvatske poljoprivredne politike – industrijalizacija sela – u raskoraku s europskim. Kao dio indoktrinacije javnosti posljednjih nekoliko godina ona je »bombardirana« informacijama kako mala obiteljska poljoprivredna gospodarstva neće opstati na zahtjevnom i konkurentnom tržištu Europske unije.

Čak i ako ne poznajete tematiku poljoprivredne politike Europske unije, dovoljno se provozati Slovenijom i Austrijom, zemljama s kojima imamo puno zajedničkoga, i puno će toga biti jasnije. Nema nigdje nekih velikih aglomeracija, uglavnom nema ni velikih stada, a ni parcele nisu baš velike. A divit ćete se uređenom krajobrazu, divnoj prirodi, sjest ćete u obližnji kafić na osvježanje, a možda sasvim blizu ugledate staju s 10 krava, koje su ključ malog ali materijalno osiguranoga gospodarstva.

U Europskoj uniji se malim gospodarstvima (engl.: *subsistence and semi-subsistence farms* – tj. *održiva i poluodrživa*) smatraju ona koja proizvode hranu za vlastite potrebe i u vrlo malom postotku sudjeluju na tržištu. Svrstava ih se obično po fizičkoj veličini (do 5 ha), marži gospodarske aktivnosti (ESU = € 1,200) i sudjelovanju na tržištu, a namjerno se izbjeglo postavljanje bilo kakvih minimuma i prepuštilo zemljama članicama da same donesu kriterije. Tako je primjerice Bugarska definirala malu farmu između 1 i 4 tzv. ESU (dakle otprilike € 1,200–5,000), Litva 2–4 ESU, Rumunjska 2–8 ESU.

Posljednja dva proširenja, u 2004. i 2007., unijela su u Europsku uniju milijune malih gospodarstava. Njihova konkurentnost i tržišna integracija vrlo su niske. Ta se mala gospodarstva najčešće nalaze u zapostavljenim regijama, gdje prije svega služe kao potpora lokalnim zajednicama i

važnim društvenim i kulturnim uslugama te uzdržavanju okoliša, pa bi njihov nestanak imao velik utjecaj na ruralna područja unutar Europske unije. Prema službenoj statistici registrirano je više od 11 milijuna malih gospodarstava (manje od 8 ESU) a od tog je broja više od polovice čak manje od 1 ESU.

Mala gospodarstva čine između trećine i gotovo polovice ukupnog broja poljoprivrednih gospodarstva u raznim zemljama. Ponegdje se udio malih gospodarstava smanjuje, ali ima i zemalja gdje se povećava (Estonija, Slovačka, Češka). U nekim od razvijenijih zemalja Europske unije (Portugal, Grčka, Italija, Velika Britanija, Španjolska i Austrija) evidentirano je da je više od 50% gospodarstva djeležalo na razini manjoj od 8 ESU, tj. kao mala gospodarstva.

Hrvatska se u svojoj novijoj povijesti nije trebala »sramiti« činjenice da je cijela zemlja u prosjeku jedno malo gospodarstvo (više od 90% je manje od 5 ha), jer čak i neke zemlje EU-15 imaju u svojoj strukturi po toj mjeri velik broj malih poljoprivrednih gospodarstava (Portugal 76%; Italija 76.8%; Grčka 75.4%; Španjolska 53.2%), dok se zastupljenost malih u novim članicama (EU-12) kreće između 50 i 95%.

Uloga i opstanak malih gospodarstava ne ovise u prvom redu o ekonomskom razvoju, već uglavnom o poljoprivrednoj politici, naslijeđenoj zemljišnoj strukturi, politici gospodarenja zemljom i kulturi pojedinog naroda. Važnu ulogu u njihovu preživljavanju imala je starija populacija poljoprivrednika, koja ne želi mijenjati svoje navike ili se ne želi odvojiti od primarne proizvodnje. Međutim, pojavljuju se i novi mlađi, obrazovani naraštaji, motivirani da povećaju svoje poslovanje razvojem poljoprivredne proizvodnje ili diverzifikacijom kroz nepoljoprivredne djelatnosti.

Mala gospodarstva mogu u Hrvatskoj preživjeti kao što preživljavaju drugdje a mnoga od njih mogu, baš kao i posvuda u Europi, biti važan izvor rasta. Formula preživljavanja je jednostavna: za one koji nemaju ambicije da rastu treba smanjiti ovisnost o prihodima iz primarne proizvodnje i to kombinirati s drugim vrstama djelatnosti. Zato je važno s pomoću ruralnog i regionalnog razvoja poboljšavati atraktivnost seoskog prostora i tako povećavati mogućnosti zapošljavanja.

Onima koji žele i mogu rasti potrebno je u prvom redu osigurati zemlju. Politika koja se gubi u snovima skoka u velike proizvodne serije a ne osigurava da seljaci željni rasta mogu doći do zemlje čini tešku pogrešku, a to je na žalost hrvatska stvarnost već dugo vremena. Nema jednog zarez u europskoj regulativi koji bi sprečavao brzo aktiviranje zemljišta u državnom vlasništvu i brzu razradu provedbe svih onih mjera i politika koje su potrebne da se aktivira i zemljište u privatnom vlasništvu. To je jednostavan odgovor na enigmu zašto je hrvatska poljoprivreda u odnosu na europsku zapela. Zapela je jer ne dolazi do svojega primarnog faktora proizvodnje, a politika, umjesto da joj olakša da ga dobije, kuka kako nema s kime raditi.

Miroslav Kovač

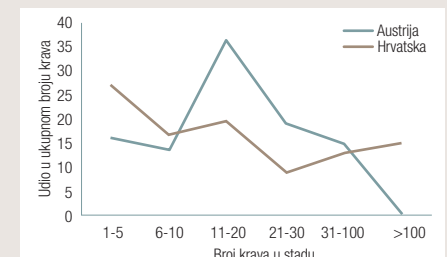
USPOREDBE AUSTRIJSKOG I HRVATSKOG SUSTAVA GOVEDARSTVA

Kategorija usporedbe	AUSTRIJA	HRVATSKA
Površina: Država (broj stanovnika) Obradivo poljoprivredno zemljište	83,9 tisuća km ² (8,4 mil. stanovnika) 1,37 mil. ha*	56,5 tisuća km ² (4,3 mil. stanovnika) 0,85 mil. ha*
Vlasništvo nad: – poljoprivrednim zemljištem – šumom	98% privatno 81% privatno	67% privatno (rasparceliranost) 19% privatno
Prosječna veličina poljoprivrednoga gospodarstva	34 ha	5 ha
Ukupan broj krava (2011)	784.000	206.000
Broj krava na 1000 stanovnika	94	46
Prodaja poljoprivrednog zemljišta	Namjena onima koji se bave poljoprivredom – kontrola gruntovnice na lokalnoj razini	Nema organiziranog tržišta prodaje poljoprivrednicima Prodaja bez kriterija i uključivanja neposredne lokalne zajednice (posebice one državne zemlje)
Organiziranost poljoprivrednika	Profesionalne interesne udruge bazirane na privatnom interesu (npr. 18 profesionalnih uzgojnih udruga u govedarstvu)	Volonterske interesne udruge (velik broj – nestabilna članska podloga) Bez prave funkcije
Funkcija temeljnog uzgoja	Uzgojne udruge nositelji i provoditelji uzgojnih programa	Djelokrug državnih institucija, ovisnost o državnim dotacijama Uzgojne udruge nisu operativni provoditelji uzgojnih programa
Kontrola proizvodnosti i kvalitete (uzgojnog rada)	Organizirana kroz kontrolne udruge	Organizirana kroz državnu instituciju
Porezna politika	U sustavu PDV-a 2–3% poljoprivrednika Na mlijeku utrženi PDV ostavlja se poljoprivredniku	U sustavu PDV-a oko 70% poljoprivrednika Na mlijeku utrženi PDV prosljeđuje se državi
Uzgojni centri (umjetno osjemenjivanje)	5 u vlasništvu domaćih uzgajivača i poljoprivrednika te 1 banka bikovskog sjemena	2 s udjelom stranog vlasništva 2 u vlasništvu komercijalnih firmi (bez vlasničkog udjela uzgajivača)
Prerađivački kapaciteti	Prevladava velik broj manjih kapaciteta u vlasništvu proizvođača	Dominira nekoliko velikih u vlasništvu komercijalnih tvrtki (korporacija)
Kamatna kreditna stopa	1–2%	3–8%
Strategija razvoja	Obiteljska poljoprivredna gospodarstva i lokalno donošenje odluka	Veliki korporativni sustavi uz snažnu potporu državnih institucija
Školstvo u poljoprivredi	80% mladih dolazi na školovanje s OPG i onamo se vraća (elitne škole na selu)	Vrlo malen broj mladih s obiteljskih gospodarstava na školovanju (škole u gradovima)
Izvozna orijentacija uzgojnih grla goveda (2011)	34.700 uzgojnih grla izvezeno u 2011.	Beznačajan izvoz u 2011.
Proizvodnja mlijeka (2011)	3,3 mlrd. kg (366 kg/stanovniku)	0,65 mlrd. kg (162 kg/stanovniku)
Otvoranje veterinarske ambulante (Započinjanje rada)	Diplomirani veterinar može nakon završetka fakulteta obavljati sve poslove uz minimalne prostorne uvjete (ured) i opremu	Potrebno zaposliti 2 veterinaru sa završenim fakultetom te jednog veterinarskog tehničara uz zahtjevne prostorne uvjete (urede) i opremu
Aukcijske dvorane	13 (146 aukcija uzgojnih grla/godinu)	1 (2 aukcije/godinu)

*World Bank

Distribucija krava po veličini stada u Austriji i Hrvatskoj

Iako u mnogo čemu slične, Austrija i Hrvatska su posljednjih 70-ak godina organizirale poljoprivrednu proizvodnju na sasvim različitim temeljima. Austrijska se politika usmjerila na čovjeka i njegovo uklapanje u sustav u kojem se osjeća »doma«. Postigla je visoku učinkovitost rastom manjih i srednje velikih gospodarstava i zadružne suradnje. U Hrvatskoj su birokratizirane državne strukture pokušavale industrijalizirati proizvodnju zapostavljajući mala gospodarstva i forsirajući vrlo velike pogone.

Tablica sažima kako su se te politike odrazile na strukturu govedarstva. Austrijsko je govedarstvo svojom učinkovitošću daleko odmaknulo hrvatskome. Prije 1. svjetskog rata Hrvatska je na austrijsko i bavarsko tržište godišnje izvozila i do 130.000 goveda, sada po broju krava na 1000 stanovnika zaostaje za Austrijom više od 50% i sve je ovisnija o stranom uzgoju i uvozu mlijeka i mesa.

Dvije zemlje imaju vrlo sličan prosječan broj krava po gospodarstvu ali dijagram 1 pokazuje da se iza prosjeka skriva velika razlika – austrijski je kravliji fond koncentriran u manjim i srednje velikim gospodarstvima, dočim je Hrvatska zemlja ekstrema: hrvatske su krave relativno najbrojnije u najmanjoj kategoriji stada, a cijelih 15% je u kategoriji stada s više od 100 krava, koja u Austriji praktički ne postoji.

Vladimir Lay

NACIONALNI INTERES PREHRAMBENE ODRŽIVOSTI

Sedam smrtnih grijeha politike prema poljoprivredi i selu

Dugoročno održiv razvoj Hrvatske iziskuje plan afirmacije i obrane nacionalnih interesa a on će se nametnuti u vrijeme ulaska u EU u novom, istaknutom svjetlu. Taj plan na prvom mjestu zahtijeva dovoljnu proizvodnju hrane kod kuće, u Hrvatskoj, dakle prehrambeni suverenitet. Na istoj razini elementarne snage i važnosti za opstanak nalazi se plan čuvanja i osiguranja dovoljnih količina pitke vode i vode uopće. Njima je uz bok, tu negdje po važnosti, plan osiguranja dostupnosti, odnosno domaće proizvodnje dovoljnih količina energije ili energetske suverenitet. Svi su ostali nacionalni interesi održivog razvoja značajni,¹ ali nisu na toj primarnoj razini značaja.

Što imamo u praksi? Velik pad hrvatskih prehrambenih kapaciteta i slabljenje prehrambenog suvereniteta ili, drugačije rečeno, neovisnosti.

Jedna sinteza razvojnih podataka i analiza društvenih procesa u vremenu 1990–2012. pokazale su da je Republika Hrvatska upravljana od partitokratskog sustava (sustav vladavine političkih partija kao centara društvene moći i odlučivanja – pri čemu profil stranaka i koalicija nije od posebnog značaja) uvučena u niz samorazgrađujućih, samodestruktivnih procesa koje karakterizira proizvodnja »štete na vlastiti račun«. Na djelu je intenzivna vertikalna, slojevna i horizontalna, regionalna postupna društvena dezintegracija. Posljednjih pet godina raste masovno siromašenje, socijalna bijeda i socijalna marginalizacija i isključenost i u gradovima i na selu. Do sada dosegnuta kvaliteta življenja se u tišini raspada, razvojne perspektive za mnoge stanovnike Republike Hrvatske smanjuju se ili čak zatvaraju.

Politika hrvatskih (ne više nekih tuđinskih!) upravljača spram sela i poljoprivrede 1990–2012. odvijala se u kontekstu hrvatskog tipa kapitalizma u smjeru koji razgrađuje i ruralnu sredinu i poljoprivredu, odnosno ne podupire rast i razvoj proizvodnje domaće hrane. Je li to dugoročno održivo za prehrambenu sigurnost građana ove zemlje i za prehrambeni suverenitet Hrvatske? Nije. Odgovara li to nacionalnim interesima održivog razvoja Hrvatske? Ne, nikako i ni na koji način, ne! Pogledajmo razvitak kroz prizmu dugoročne, poželjne »održivosti« i obrane nacionalnih razvojnih interesa Hrvatske kao naše zajednice i

locusa, kao obrane »životnosti života« naših ljudi. Uočavamo sedam smrtnih grijeha hrvatske prehrambene politike i odnosa prema selu, odnosno one polustihijske i, čini nam se, ipak nedovoljno osviještene i nedovoljno koherentne i učinkovite skupine procesa koju, eto, nazivamo politikom. To su:

Republika Hrvatska godinama više hrane uvozi a manje izvozi

Godine 2012. hrvatski uvoz hrane bio je 2,53 milijarde a izvoz oko 1,59 milijardi kuna.² Negativna razlika od oko milijardu kuna stabilna je s manjim odstupanjima već nekoliko godina. Dakle, kao što Branko Salaj ovdje ustvrđuje, 40-45% potreba hrane mora se podmiriti neto uvozom iz inozemstva. Tijekom 22 godine postojanja samostalne Hrvatske neto uvoz hrane sumarno je došao na ukupno oko 11 milijardi dolara a ukupni gubitak koji je to prouzročilo u kružnom tijeku narodnoga gospodarstva penje se i do 25 milijardi dolara. Godišnji »gubitak« od dvije milijarde dolara ima značajnu ulogu u negativnom platnom saldu Republike Hrvatske. Koliko se cesta moglo izgraditi od tih 25 milijardi dolara ili više od 140 milijardi kuna? Koliko novih osnovnih škola kako bismo dosegli situaciju da nam djeca u 21. stoljeću više ne moraju ići u školu u popodnevnom turnusu? Smanjen uvoz daje isti makroekonomski učinak kao povećan izvoz. Povećati poljoprivrednu proizvodnju kako bismo mogli konkurirati uvozu – a poslije prijeći i na izvoz – nije autarkija, što god od tome uvozni lobiji govorili, to je put afirmacije naših komparativnih prednosti. To sve politički poredak, vladajući sustav mišljenja i djelovanja, kao da ne razumije i ne prihvaća kao *argument za drugačiju, održivu poljoprivrednu politiku i praksu*.

Broj poljoprivrednih domaćinstava stalno se smanjuje

Selo stari, izolira se kulturno, prometno i na sve druge načine. Potrebno je jasno usmjerenje na regeneraciju obiteljskih gospodarstava na selu po načelima održivosti.

¹ Lay, Vladimir, Šimleša, Dražen: *Nacionalni interesi razvoja Hrvatske kroz prizmu koncepta održivog razvoja*. Zagreb: Institut društvenih znanosti »Ivo Pilar«, 2012 (monografija).

² Uzgred, cijene uvoznih poljoprivrednih proizvoda nisu rezultat tržišne utakmice, već u mnogo čemu još uvijek ovise o državnim subvencijama i drugoj otvorenoj i skrivenoj potpori države.

Destruktivan odnos kapitalističke hrvatske države prema individualnim poljoprivrednim gospodarstvima

U Europi je model »male« privrede u poljoprivredi (čiji taj manja i mala poljoprivredna gospodarstva) vrlo uspješan, ali u Hrvatskoj kao da učinkovitost toga modela nije zapažena. Ona su ondje naprosto primjer organskog rasta ruralnih sredina. Tijekom 6–7 desetljeća napredna se seljačka gospodarstva u Hrvatskoj sprečavalo da povećaju svoje posjede a sada ih se prikazuje kao socijalne slučajeve i nastavlja im se otežavati da se domognu površina potrebnih za održivu proizvodnju. Rezultat takve restriktivne politike – prije svega nezadovoljavajuća veličina gospodarstava – navodi kao argument da takav seljak ne može poslužiti kao temelj rasta, kakav je inače u cijeloj Zapadnoj Europi. Malo posjedništvo zapravo se svodi na razinu socijalne kategorije kojoj poticaji pomažu da preživi.

Tako se zamjenom teza reciklira prostor za nastavak loše politike – prijašnje su doktrinarne zablude samo zamijenjene favoriziranjem partikularnih interesa velikih korporacija (kojima je inače u nekima od najnaprednijih europskih zemalja, kao Švedskoj i Švicarskoj, zabranjen i sâm posjed poljoprivrednog zemljišta!). Takvi procesi i odnosi u konačnici ne pridonose razvoju i kvaliteti prehrambene domaće produkcije te prehrambenom suverenitetu Hrvatske.

Država raspolaže velikim površinama poljoprivrednog zemljišta koje se nije »oplodilo« u domaćoj proizvodnji hrane

Zarobljenost toga dragocjenog resursa jest grijeh. Oslobađanje toga kapitala preko davanja zemljišta na korištenje individualnim poljoprivrednicima kroz vrlo povoljne koncesije na vrlo dugi rok put je, uz neke druge preduvjete, da se postupno poveća proizvodnja i osigura prehrambeni suverenitet. Komu to još nije jasno? Ili zemlju kroz razne »marifetluke« treba prepuštati korporacijama, bankama, strancima, socijalnim snagama sve više otuđenim od ljudi, od naroda?

Dosadašnji je sustav potpore (subvencije, dozvole, krediti i sl.) individualnim poljoprivrednim proizvođačima u konačnici neadekvatan, neproduktivan i neučinkovit

Kod nas se sustav dotacija prikazuje kao sustav s izrazito socijalnom notom a usporedba s poticajima u EU pokazuje da je udio domaćinstava koja dobivaju potpore u nas upola manji nego u Zapadnoj Europi (u Hrvatskoj samo oko 40% domaćinstava) a da je, polazeći od ukupnih potpora kao baze, udio potpora koji se u Hrvatskoj isplaćuje najvećim imanjima 5 puta veći od onoga u EU-15. Unutar te kategorije s najvišim potporama, oni najveći dobivaju najviše. Ukratko, orijentacija na velike a zanemarivanje manjih i malih jasno su razvidni.

Sustav potpora treba sustavno i brzo okretati prema glavnom cilju – održivosti produkcije hrane – kako bismo za desetak godina dosegli razinu punoga prehrambenog suvereniteta.

U djelovanju državne uprave dominira birokratski odnos, neuživljen u probleme sela i poljoprivrede, bahatost i otuđenost od naroda, slaba kompetencija

Najnoviji prijedlog Zakona o poljoprivrednom zemljištu dobar je primjer kako državna uprava na razne načine favorizira korporativne interese. Na djelu je birokratska pasivnost i nepoimanje značajnih mogućnosti vlastitog djelovanja i inicijativa da preporodi selo i poljoprivredu. Zatvorena je, bez društvene svijesti da joj je zadaća podupirati dijalog među akterima u pitanjima poljoprivrede i prehrambene produkcije. Svojom slabom kompetencijom, a poglavito birokratskim nehajem, dovodi nas u situaciju da bismo se ubrzo nakon ulaska u Uniju mogli naći na udaru velikih kazni i otežanog korištenja strukturnih fondova EU.

Seljaci / poljoprivrednici teško se i sporo okupljaju oko artikuliranja svojih interesa i zajedničkih stavova – politički sustav ne ohrabruje stvaranje i jačanje nove autentične seljačke političke snage

Iznimno se teško seljaci i poljoprivrednici organiziraju i okupljaju oko zajedničkih interesa. Na djelu su tendencije međusobnoga ljudskog nepovjerenja, manjak iskustva dobrovoljnog okupljanja oko zajedničkih interesa i solidarnih aktivnosti. Politički sustav ne ohrabruje ni interesno ni političko organiziranje seljaštva i poljoprivrednika. Svoju autentičnu političku stranku nemaju, no čini se da se rađa ovih dana jer HSS to (više) nije. Brojne poljoprivredne udruge i zadruge odviše su fragmentirane a regionalna raznolikost Hrvatske tu fragmentiranost još i uvećava. Konavljani s Iločaninom kao da interesno nema ništa!

* * *

Navedenih sedam grijeha nisu jedini, ali su stožerni za održivost sela, individualnoga poljoprivrednog proizvođača i proizvodnju domaće hrane, a odatle za prehrambenu održivost i suverenitet. Kao članica EU Hrvatska treba težiti prehrambenoj suverenosti i postati neto izvoznik zdrave hrane u EU. Zrakoplove, automobile i mobitele hrvatske proizvodnje zasigurno nećemo izvoziti, već ih i dalje samo uvoziti.

Mladen Klemenčić

ČRNOMEREC

Od Mandalice do Mitnice

U literaturi o prošlosti Zagreba postoji izrazit nerazmjer glede zastupljenosti i obrađenosti pojedinih gradskih dijelova. Najstariji dijelovi grada (Gornji grad, Kaptol, Donji grad) obrađeni su očekivano detaljno i dobro. Nasuprot tomu, ostali dijelovi grada obrađeni su tek sporadično. U monografskim opisima grada pripada im malo ili nimalo prostora. To se podjednako odnosi i na novoizgrađene dijelove grada kao i na dijelove grada nastale na terenu negdašnjih prigradskih sela. Većina stanovnika Zagreba, međutim, stanuje baš u takvim »nepovijesnim« dijelovima grada pa u literaturi o svojem kvartu ne mogu pronaći relevantne podatke, niti mogu na slikama vidjeti kako su ti dijelovi nekoć izgledali. A lokalnu povijest imaju svi dijelovi grada bez obzira na to kada su nastali pa i oni bez građevina koje su prepoznate kao kulturnopovijesne i arhitektonske vrijednosti te su zbog toga predmet pozornosti stručnjaka, građana i turista.

Jedan je od takvih, dosad manje opisivanih dijelova grada, i Črnomerec, predjel u zapadnom dijelu grada između Donjega grada na istoku, Kustošije na zapadu te Trešnjevke na jugu, od koje ga oštro dijeli željeznička pruga. Od 1999. Črnomerec je i jedna od službeno proglašanih gradskih četvrti, a obuhvaća približno isti dio grada što ga je do 1992. obuhvaćala istoimena općina koja je postojala u tadašnjem ustroju. Sadašnja gradska četvrt obuhvaća 24,33 četvorna kilometra, a prema popisu stanovništva iz 2001. na tom je području bilo 38 762 st., dok ih je prema prvim rezultatima popisa 2011. bilo 39 040.

Naziv Črnomerec dolazi od naziva medvedničkog potoka i negdašnjega prigradskog sela, koji se u povijesnim izvorima javljaju u oblicima *Č(e)rnomerec* i *Č(e)rnomerici*. U užem smislu odnosi se isključivo na dio oko negdašnjeg okretišta tramvaja uz negdašnju zapadnu gradsku mitnicu, gdje to ime nosi i ulica koja od Ilice uz potok vodi prema sjeveru. Ima li taj naziv ikakve veze s mjerenjem na crno, kako se nerijetko spominje u jednoj od gradskih legendi, u povijesnim izvorima nema potvrde.

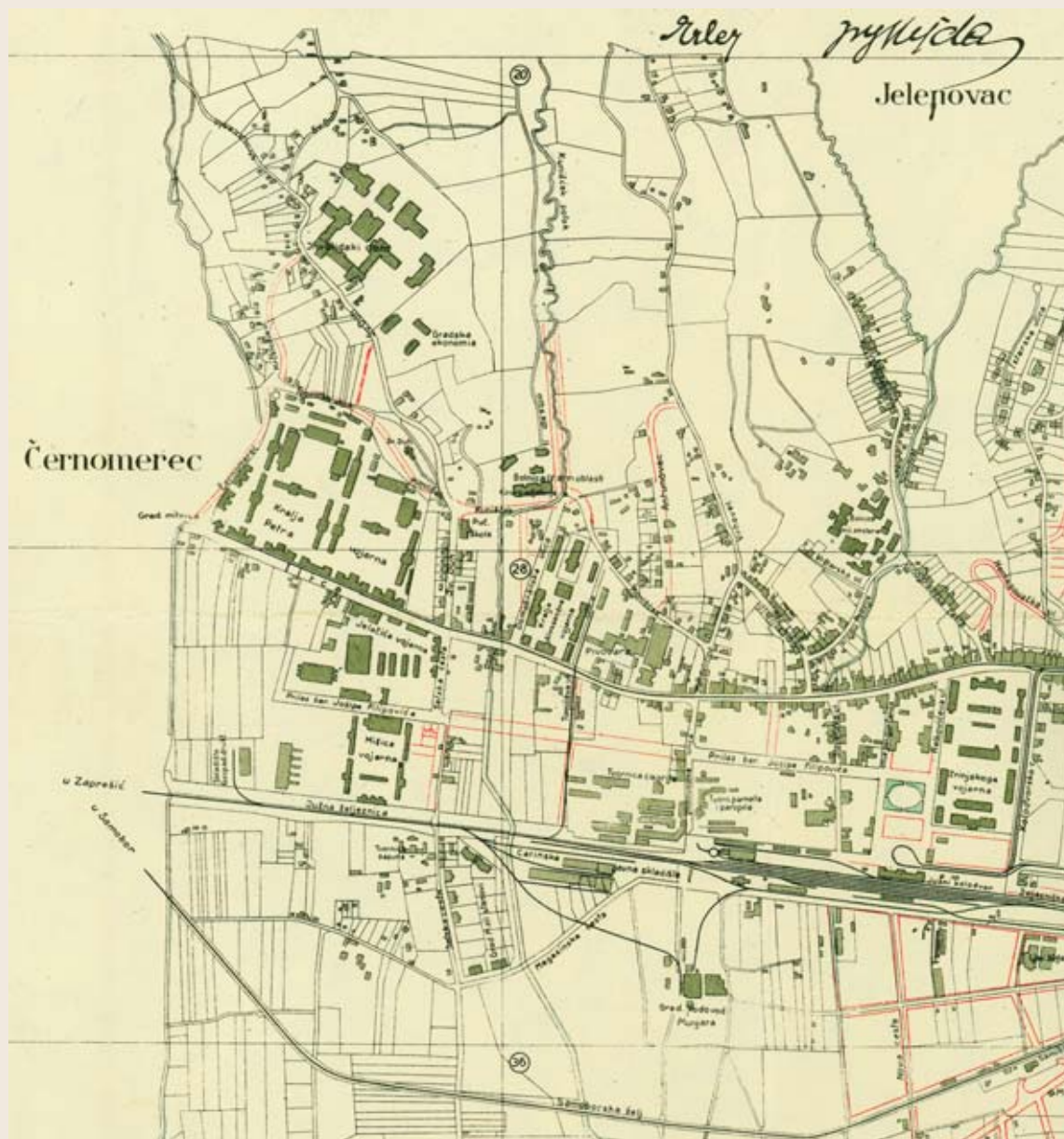
Današnja gradska četvrt topografski se sastoji od dva osnova dijela, nizinskog i brdskog. Nizinski dio prostor je prvotne urbanizacije tog dijela grada oko Ilice kao glavne prometnice i osi oko koje se urbanizacija odvijala. Brdski dio sjeverno od Ilice obuhvaća najjužnije medvedničke obronke i prostor je negdašnjih prigradskih sela, postupno inkorporiranih u gradsko tkivo tijekom 20. st.. Najstariji i

još uvijek glavni kvartovski objekti, a to su tvornice i vojarne, smješteni su u nizinskom dijelu područja. Brdski odnosno prigorski dio, s iznimkom bolnice na Svetom Duhu, isključivo je rezidencijalno područje.

Središnji dio gradske četvrti, simbolički omeđen identifikacijskim dvjema točkama na Ilici, Mandalicom i Mitnicom, međusobno udaljenima približno 1 km, ima obilježja kvarta u cjelini. Još od kraja 19. stoljeća to je sastavni dio grada, no s razmjerno malo objekata koji se ističu arhitektonskom vrijednošću. U reprezentativnom priručniku »Arhitektonski vodič Zagreb 1898–2010« zasebno je obrađeno samo 6 objekata s črnomerečkog područja, što je skromno s obzirom na njegov položaj i dugovječnu uklopljenost u urbano područje. Ipak, u proteklih 120 godina, otkad je sastavni dio gradskoga tkiva, na tom se razmjerno malom prostoru zasigurno nagomilalo mnogo nenapisane povijesti. Koliko su samo črnomerečke vojarnice u tom razdoblju udomile različitih vojski: carskih, kraljevskih, narodnih i nenarodnih pa i međunarodnih! A u sjeni visoke politike događala se tu svakodnevna povijest običnih stanovnika grada, mahom radnika, službenika i sitnih obrtnika.

Želeći zadovoljiti vlastitu znatiželju te potaknuti zanimanje za kvartovsku prošlost u širem krugu negdašnjih i današnjih stanovnika, prikupio sam nešto podataka o urbanom razvoju tog dijela grada iz dostupne literature, iz zavičajne zbirke Zagrabiensia u zagrebačkoj Gradskoj knjižnici te napose iz dosjea pojedinih kućnih brojeva pohranjenih u Državnom arhivu u Zagrebu. Od velike pomoći bili su i stari planovi grada odnosno izvorno *nacrti*, svojevrstne snimke stanja u pojedinim razdobljima. Kao snimke početnog stanja i prvih bitnih građevinskih zahvata poslužili su planovi iz 1878. i 1898. Na planu iz 1923. ucrtani su već svi veći objekti koji su odredili tijek urbanizacije, dok planovi iz 1944. i oni iz 1950-ih i 1960-ih godina omogućuju uvid u kasnija zbivanja.

Prikupio sam i stanovit broj starih fotografija koje zorno pokazuju kako je Črnomerec izgledao u minulom vremenu. Fotografije su ponajprije prikupljene u okviru pripreme izložbe »Od Mandalice do Mitnice«, s podnaslovom »Crtice iz prošlosti Črnomerca«, koju je u svibnju i lipnju 2012. postavila Knjižnica Vladimira Nazora u Vodovodnoj ulici. Ovaj prilog u mnogome se sastoji od materijala prikupljenih u okviru spomenute kvartovske izložbe, koja je javnosti nakon zatvaranja u prostoru i dalje dostupna u elektroničkom obliku kao jedna od virtualnih izložbi na portalu Gradske knjižnice.

Područje Črnomerca na planu grada iz 1923; crveno su označene ulice u planu za gradnju

Pruga, tvornice i vojarne

Nakon izgradnje željezničke pruge, koja je Zagreb 1862. povezala s Europom, započinje postupna izgradnja donjogradskog urbanog područja. Gradsko se područje u drugoj polovici 19. stoljeća spušta s prigrorskih obronaka i počinje se širiti na dotad uglavnom nenastanjeni ravničarski prostor između medvedničkih obronaka i pruge, koja grad štiti od čestih poplava tada još neregulirane rijeke Save.

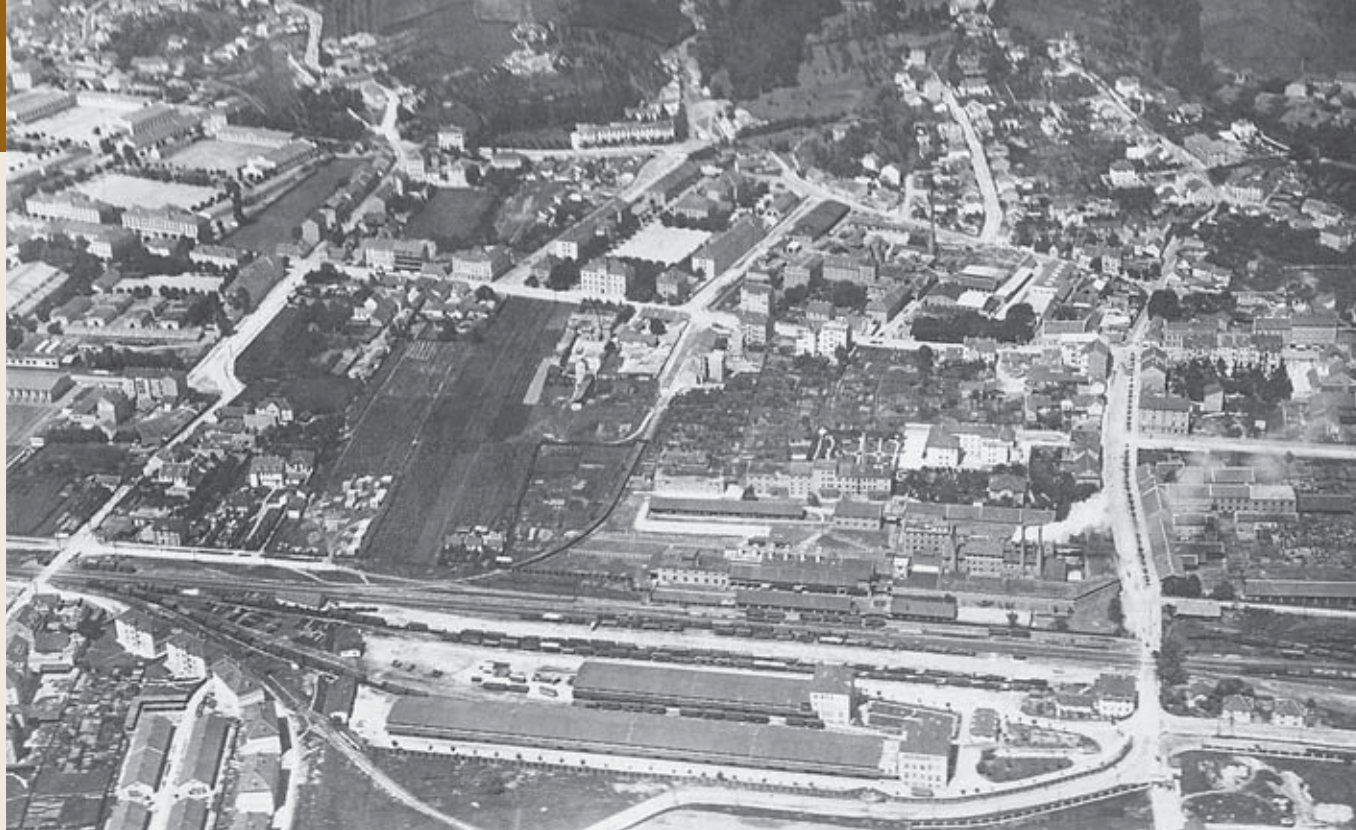
Smještaj prvoga željezničkoga kolodvora, današnjega Zapadnoga kolodvora, na zapadni rub Donjega grada, bio je presudan da se grad u sljedećoj etapi nastavi širiti ponajprije prema zapadu, a ne prema istoku. Rezultat takva prostornog razvoja jako se dobro uočava na planu grada iz 1898. Sve do potkraj 19. st. kolodvor je bio ne samo glavna prometna točka nego i presudan čimbenik smjera širenja ali i izgleda i funkcija novih gradskih dijelova.

U blizini prvoga zagrebačkoga kolodvora smjestile su se ponajprije raznovrsne tvornice pa je upravo na područ-

ju Črnomerca nastala prva industrijska zona. Potkraj 19. i na početku 20. stoljeća na tom je području izgrađeno i nekoliko vojarni, kojima se dotad tražio smještaj i u drugim dijelovima grada, što je bio drugi dominantni sadržaj područja između Kolodvorske (današnje Austrijske) ulice i potoka Črnomerca. Neki od spomenutih industrijskih i vojnih objekata vidljivi su na planu grada iz 1898., no potpunije ih se može uočiti na planu iz 1923.

Kao rezultat izgradnje industrijskih pogona vezanih za željezničku prugu te prostranih kompleksa vojarni, dio grada između Ilice i pruge nije se odmah oblikovao kao urbani produžetak Donjega grada iako je na oba spomenuta plana vidljivo da je regulatornom osnovom – danas bi se reklo urbanističkim planom – bila predviđena izgradnja pravilnih blokova zgrada po uzoru na Donji grad.

U svojem formativnom razdoblju na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, kao pretežno industrijska i vojna zona, Črnomerec je fizionomski dobio izgled gradske periferije. Stambene kuće, uglavnom prizemnice s okućnicama i jednokat-

Zračna snimka područja Črnomerca između Vodovodne ulice i Topničke vojarnje oko 1929. godine (izvor: D. Knežević: *Zagreb u središtu*)

nice, gradile su se sporadično između tvornica i vojarni, a tek mjestimice u odvojenim segmentima nastali su planski građeni višekatni blokovi između kojih su nastajale ulice kakve danas poznajemo. Periferijska je gradnja razbacanih prizemnica postupno ustupala mjesto višekatnim urbanim blokovima tijekom cijelog 20. st., a taj proces nije završen ni do današnjih dana. O postupnosti izgradnje svjedoče planovi grada iz 1940-ih i 1960-ih godina, a o dugotrajnosti procesa urbanizacije ostaci prvotnog izgleda Ilice i drugih ulica vidljivi mjestimice i na početku 21. stoljeća.

Pogled od tvornice Franck prema pivovari u 1920-im godinama, prije izgradnje Prilaza baruna Filipovića na tom dijelu (izvor: Tvornica Franck)

Prva industrijska zona

Željeznička pruga uvjetovala je da na dijelu grada u njezinoj neposrednoj blizini u drugoj polovici 19. st. nastane prva industrijska zona u koju se smjestili mnogobrojni industrijski pogoni, radionice i skladišta. Većina njih tijekom vremena prestala je raditi pa su i fizički uklonjeni, na njihovu mjestu izgrađeni stambeni objekti i zgrade, a samo pojedini i danas djeluju na svojim prvotnim lokacijama. Najznačajniji črnomerečki industrijski objekti, kako po prostoru koji zauzimaju tako i po opsegu i dugotrajnosti proizvodnje pa stoga i po broju zaposlenih radnika, jesu tvornice Franck i Pliva te Zagrebačka pivovara.

Tvornica Franck u Vodovodnoj ulici utemeljena je 1892. kao jedna od podružnica njemačke tvrtke Heinrich Franck Söhne iz Ludwigsburga. Raditi je počela 21. lipnja 1893. pod imenom *Hinka Francka sinovi*. Proizvodila je kavovinu, zamjenu za kavu koja se dobivala od cikoriije, a plasirala ju je na tržište u Hrvatskoj i ostalim dijelovima Monarhije. Da bi se tvornici osigurala potrebna sirovina, zasađena je plemenita cikoriija u Moslavini, a sušara i otkup organizirani su u Bjelovaru.

Prvotno je tvornica zapošljavala oko 200 uglavnom ne-kvalificiranih radnika. Upravno i tehničko osoblje bili su stranci dovedeni iz drugih Franckovih tvornica u Europi. Nakon 1920. tvornica je pretvorena u dioničko društvo, a njemački kapital zamijenjen češkim, francuskim i engleskim. Od 1924. proizvodila se znamenita Kneippova ječmena kava. Tvornica je više puta modernizirana. Sredinom 1930-ih u njezinu krugu bile su 33 zgrade i objekta. Za vrijeme Drugoga svjetskog rata tvornica potpada pod ratnu privredu, a 1945. je nacionalizirana. Od sredine 20. st. proizvodnja je proširena. Godine 1992. tvornica je privatizirana i nalazi se u vlasništvu zaposlenih kao dioničko društvo.

Ulaz u pivovaru s llice

Farmaceutska tvornica Pliva smjestila se južno od Prilaza baruna Filipovića i zapadno od Cankareve ulice. Godine 1928. na to je mjesto iz Karlovca preseljena tvornica Kaštel d.d. Tadašnji vlasnik Eugen Ladanyi 1935. u toj je tvornici u suradnji s kemičarom Vladimirom Prelogom započeo proizvodnju lijekova prema vlastitim recepturama. Uoči Drugoga svjetskog rata tvornica je nakon ujedinjenja s još nekim srodnim ustanovama preimenovana u Banovinski zavod za proizvodnju lijekova biološkog i kemijskog sastava (PLIBAH), koji je 1941. postao Državni zavod za proizvodnju lijekova i vakcina (PLIVA), a nastavila se uspješno razvijati i nakon Drugoga svjetskog rata.

Za urbanizaciju Črnomerca posebice je važna bila pivovara, koja i danas djeluje na prvotnoj lokaciji u Ilici. U drugoj polovici 19. stoljeća manje zagrebačke manufakturne pivovare nisu više mogle podmirivati potrebe građanstva pa se potkraj 1880-ih počelo razmišljati o izgradnji industrijske pivovare. Osnivačka skupština *Zagrebačke dioničke pivovare i tvornice slada* održana je 1892., a odmah potom pristupilo se izgradnji tvorničkoga kompleksa u Ilici prema nacrtu zagrebačkog arhitekta Kune Waidmanna, a u izvedbi graditelja Janka Grahora. U opremi i konstrukciji tvorničkog postrojenja značajnu su ulogu imali češki majstori i savjetnici. Pivovara je svečano otvorena 12. srpnja 1893. Svečanost otvorenja bila je prvorazredni društveni događaj pa je za tu zgodu čak produljena i pruga tada još konjskoga tramvaja koja je inače imala okretište kod gostionice K Mandalici. Uz pogon pivovare uređen je i veliki vrt za 1500 gostiju pa je pivovara ubrzo postala omiljenim mjestom gostiju.

Uoči Prvoga svjetskog rata poslovanje pivovare osnaženo je kapitalom znamenitih poduzetničkih obitelji Alexander i Löbe, koje su već imale iskustva s proizvodnjom piva u Sisku i Požegi. Zagrebačka pivovara počela je 1925. proizvoditi tamno pivo Tomislav i Jelačić pivo. Prvo se pod nepromijenjenim nazivom održalo sve do današnjih da-

Dvorišna zgrada u Domobranskoj ulici u kojoj je nekoć bila tvornica DIS

na, što je rijedak slučaj u nas, iako nikad nije postalo popularno i rasprostranjeno kao neke druge vrste, primjerice Ožujsko pivo. Nakon Drugoga svjetskog rata pivovara je nacionalizirana, nakon ponovne privatizacije od 1994. u većinskom je vlasništvu belgijskoga pivarskoga giganta Interbrew (InBev), a od 2009. regionalnoga pivarskoga koncerna StarBev.

Osim Francka, Plive i pivovare bilo je i drugih industrijskih i manufakturnih objekata, od kojih spominjemo one veće i bitnije, navedene u povijesnom pregledu M. Kolar-Dimitrijević. Uza željezničku prugu, s istočne strane Vodovodne ulice, preselila se 1872. tvornica parketa koju je 1879. preuzeo veletrgovac, poduzetnik i industrijalac Guido Pongratz. Približno u isto vrijeme u današnjoj Slovenskoj ulici radila je pilana, a prije Prvoga svjetskog rata u današnjoj Reljkovićevoj ulici počela je raditi i radionica vojne odjeće, preteča tvornice Kamensko. U krugu konjaničke vojarne u prilazu baruna Filipovića 1923. počela je raditi tkaonica pamučnih tkanina Hermanna Pollacka. Također u Prilazu baruna Filipovića na kbr. 20 bila je tvornica alata braće Ševčik, preteča Prvomajske. U Domobranskoj ulici 1932. osnovana je Domaća industrija sijalica (DIS), koja se nakon Drugoga svjetskog rata ujedinila s tvornicom TEŽ. Zgrada koja je pripadala DIS-u postoji i danas, no nije vidljiva s ulice jer se nalazi unutar stambenog bloka Domobranska–Ilica–Sv. Duh–Kuniščak. Godine 1941. u Ilici 235 kod Mitnice osnovana je tvornica papira i kartonaže Boraček, današnja tvornica ambalaže Grafokarton.

Črnomerečke vojarne

Zbog povećanja broja vojnika i uvođenja modernog naoružanja u drugoj polovici 19. st. te neadekvatnoga kapaciteta i opreme dotadašnjih vojarni, pristupilo se u Zagrebu gradnji novih vojarni, kojih je znatan dio smješten na ta-

Razglednica Topničke vojare, u pozadini kapela na Sv. Duhu

dašnjoj zapadnoj gradskoj periferiji odnosno na području Črnomerca, gdje je tada bilo dovoljno slobodnog prostora.

Najveća i najstarija je Pješačka vojarna, izgrađena između Ilice i kolodvora. Njezina lokacija utvrđena je 1887., građena je 1888–89. a nazvana je prema prijestolonasljedniku Rudolfu, koji je i položio kamen temeljac. Rudolfova vojarna, koja se između dvaju svjetskih ratova nazivala vojarnom Nikole Šubića Zrinskog, zadržala je vojnu namjenu do 1978., kada je porušeno 10 od 14 zgrada. Smještajem i zauzetim prostorom Rudolfova je vojarna bitno utjecala na kasniji urbani razvoj Črnomerca. Nekadašnji vojarnski prostor preuređen je potkraj 1970-ih godina u gradski park, pritom je veći broj objekata porušen, dok su preostale četiri zgrade sačuvane i zaštićene kao vrijedni primjeri vojne arhitekture te preuređene za smještaj ureda državne i gradske uprave.

Neposredno uz Rudolfovu vojarnu izgrađena je u Reljkovićevoj ulici i tzv. Bataljunska vojarna, gdje se nakon 1945. smjestila tekstilna tvornica Kamensko.

Domobranska vojarna izgrađena je u Ilici 242. Njezina lokacija utvrđena je 1894., a građena je 1898–99. Nakon Prvoga svjetskog rata nazivala se vojarnom Kralja Aleksandra, a za NDH u nju je smještena Domobranska akademija. Nakon 1990. preimenovana je u vojarnu Kralj Tomislav.

Temeljem sporazuma s Vladom RH, vojarnu 2006. preuzima Zagrebačka nadbiskupija, te nakon obnove dijela zgrada u njima pokreće Hrvatsko katoličko sveučilište, a dio daje u najam privatnim obrazovnim ustanovama.

Jedina črnomerečka vojarna koja je do danas sačuvala vojnu namjenu jest Topnička vojarna, izgrađena u Ilici 256. Lokacija je utvrđena 1895., a vojarna izgrađena do 1906. te nazvana vojarnom cara Franje Josipa I. Nakon Prvoga svjetskog rata nazivala se vojarnom Kralja Petra.

Obrazovnu namjenu imala je već i dok se njome služila JNA, a nakon 1990. u vojarnu je smješteno Hrvatsko vojno učilište »Petar Zrinski«, koje se sastoji od nekoliko ustanova: Ratne škole »Ban Josip Jelačić«, Zapovjedno-stožerne škole »Blago Zadro«, časničke škole, dočasničke škole te Škole stranih jezika »Katarina Zrinska«.

Poslovno-stambeni centar Črnomerec u gradnji na mjestu negdašnje Konjaničke vojare (snimljeno u siječnju 2012)

U Ilici, preko puta Topničke vojare, izgrađena je Vozarska vojarna. Lokacija je utvrđena 1901., a vojarna izgrađena 1903; nakon Prvoga svjetskog rata nazivala se vojarnom Jelačić. U 1990-im godinama ondje je bilo sjedište mirovne misije UN-a (*UNPF Headquarters*). Nakon 2000. Ministarstvo pravosuđa RH u krugu vojare uređuje Trg pravde te je do 2011. smjestilo Općinski kazneni sud i Odjel za mladež istoga suda.

Između željezničke pruge i Prilaza baruna Filipovića je Konjanička vojarna. Lokacija je utvrđena 1901., a vojarna je izgrađena 1910–11. Nakon Prvoga svjetskog rata nazivala se Mišića vojarna. Od 1924. u krugu vojare je Tvornica za pamučnu industriju d.d. (poslije Tvorpam), podružnica bečke tvrtke Hermann Polack i sinovi. Od 1964. tvornica je s još dvije tvrtke ujedinjena u Tekstilni kombinat Zagreb (TKZ). Na prostoru vojare u tijeku je izgradnja stambeno-poslovnog Centra Črnomerec. Kao zaštićeni spomenik kulture očuvana je jedino zgrada negdašnje jahaonice, potom tvorničke tkaonice, gdje je nakon preuređenja 2011. otvorena galerija Lauba – kuća za ljude i umjetnost, privatni projekt tvrtke Filip Trade, u kojoj vlasnik Tomislav Kličko izlaže vlastitu zbirku umjetnina.

Na Kuniščaku, u neposrednoj blizini Domobranske vojare izgrađena je 1911. Domobranska četna bolnica. Funkciju bolnice zadržala je sve do 1990-ih godina, kada je preuređena te je u nju smješteno sjedište obavještajnih službi RH.

Ilica i Prilaz baruna Filipovića

Dvije su glavne uzdužne ulice koje prolaze cijelom dužinom nizinskog dijela grada Ilica i Prilaz baruna Filipovića–Ulica grada Mainza.

Upravo je Ilica bila glavna os širenja grada prema Črnomercu u drugoj polovici 19. stoljeća. Njezin zapadni dio koji je završavao kod potoka Črnomerca prvotno se nazivao Gornjom Ilicom, što je vidljivo na nekim starim zemljovidima i planovima. Od 1891. Ilicom je do Vodovodne ulice vozio konjski tramvaj, a 1911. pruga je elektrificirana.

Pogled niz Ilicu u 1920-im godinama, snimljeno približno sa sadašnjega kbr. 171 (izvor: Tvornica Franck)

na i produljena do Črnomerca. Ilica je prvi put asfaltirana 1928. Zapadno od Črnomerca, prema Kustošiji i Vrapču, produljena je tek nakon Drugoga svjetskog rata. Tijekom cijelog 20. st. duž Ilice su dotrajale prizemnice i jednokatnice postupno ustupale mjesto višekatnim stambenim zgradama i blokovima zgrada. Zbog toga danas na dijelu Ilice koji nas zanima jedna uz drugu stoje zgrade vrlo različite starosti. Ima kuća podignutih prije Prvoga svjetskog rata, primjera prvotne gradnje, uglavnom nižih od ostalih, potom su tu višekatne zgrade podignute između dvaju svjetskih ratova ili pak one iz 1950-ih i 1960-ih godina, koje su u pravilu gradile pojedine tvornice ili ustanove za svoje zaposlenike (primjerice zgrada na kbr. 230, koju je gradila tvornica Me-Ga, ili kbr. 181, koju je gradila Tipografija), a na-

posljedku ima i nedavnih interpolacija iz 1990-ih godina. Proces preoblikovanja Ilice ni do danas nije potpuno završen. Uz Ilicu i dalje stoje primjeri prizemnih kuća prvotne izgradnje: na kućnim brojevima 199 i 201 u ruševnom su stanju dvije vjerojatno najstarije postojeće kuće. Točna godina izgradnje tih objekata nije poznata, no s velikom se sigurnošću može pretpostaviti da je to bilo još u 19. st., a njihovo trenutačno stanje upućuje na to da se u skoroj budućnosti i na njihovu mjestu mogu očekivati nove interpolacije.

Današnji Prilaz baruna Filipovića čini urbanističku i prometnu cjelinu s Ulicom grada Mainza. Ta prometnica, od Trga Francuske Republike do Zagrebačke dugačka oko 1,5 km, građena je etapno, što se također zorno vidi

Ilica kod ugla s Domobranskom 1967
(izvor: Muzej grada Zagreba)

Stare kuće na Ilici (kbr. 199 i 201),
snimljene u ožujku 2011.

Gostionica K Mandalici na Ilici

Gradska mitnica na Ilici

na starim planovima grada. U regulatornoj osnovi grada ucrtana je od 1887. kao široka magistrala koja se izvorno nadovezuje na Prilaz Gj. Deželića. Ostvarenje takve magistrale u punoj duljini onemogućila je, međutim, izgradnja Rudolfove vojarne. Naziv Prilaz baruna Filipovića dobila je 1908., a prije toga nazivala se Spojnom cestom. U cijeloj današnjoj duljini Prilaz je izgrađen tek nakon Drugoga svjetskog rata – na planu grada iz 1944. vidljivo je da još uvijek nedostaje dionica između Vodovodne i Selske. Prema regulatornoj osnovi vidljivoj na planu grada iz 1898., na središnjem dijelu Prilaza bio je predviđen Trg I. Približno na tom mjestu izgrađena je nakon Drugoga svjetskog rata zgrada općine Črnomerec, u koju je od 1968. smješten Središnji institut za tumore i slične bolesti.

Ulica grada Mainza tek je na početku 21. st. u cijelosti omeđena kompaktnim višekatnim blokovima zgrada, dok je Prilaz baruna Filipovića i dalje znatno otvoreniji, omeđen međusobno udaljenim samostojećim stambenim i javnim objektima, zelenim površinama, tvorničkim kompleksima i ostatcima nekadašnjih vojarni koji su tek u 21. st. podvrgnuti prenamjeni.

Mandalica i Mitnica

Kao svojevrsni međaši dijela grada predstavljena ovim prilogom, kao njegovi amblematski detalji, uzete su dvije markantne točke koje simboliziraju ne samo središnji dio Črnomerca nego i njegovo postupno širenje prema zapadu.

Mandaličina ulica nazvana je prema starom nazivu za marelicu (mandalicu) i obližnjoj gostionici K Mandalici. Gostionicu je 1866. otvorio gradski zastupnik Antun Kocijan (1830–1894) u kući u Ilici br. 214. te ju vodio sa suprugom Uršulom. Nazvana je u skladu s tada raširenim običajem imenovanja ulica i predjela prema obližnjim stablima (primjerice Nad lipom, Orehovec). Gostionica je s vremenom stekla veliku popularnost među građanstvom, osobito kao okupljalište hrvatske, tada oporbene inteligencije, a u predizborno vrijeme postajala bi svojevrsni politički stožer. Kocijanovi su bili skloni i gradskoj sirotinji, koja je dobivala besplatnu hranu. Nakon Kocijanove smrti gostioni-

Ugao Mandaličine i Ilice 1964; rušenje ostataka gostionice K Mandalici

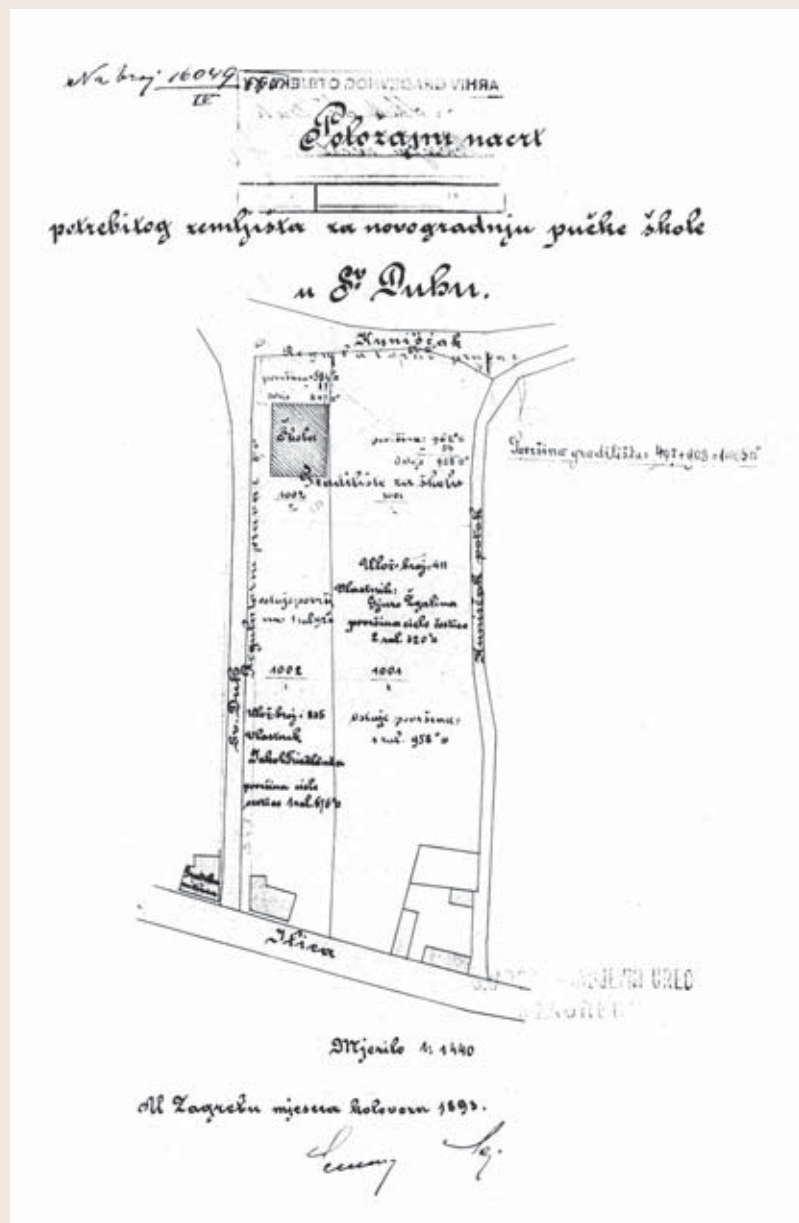

Župna crkva sv. Antuna Padovanskog na Sv. Duhu u 1950-im godinama (izvor: Hrvatski državni arhiv)

cu je djelomice naslijedio te ju nastavio voditi dotadašnji zaposlenik Francek Zemljak (1860–1928). Zemljak je popularnu gostionicu vodio do 1920., kada je prešla u druge ruke. Kuća u kojoj se gostionica nalazila uklonjena je u 1960-im godinama. Zanimljivo je da je Zemljakov otac vodio gostionicu K murvi, koja se nalazila u Vodovodnoj ulici prije nego što je ondje izgrađena Franckova tvornica cikorijske.

Mitnica je mjesto na rubu grada gdje se naplaćivala pristojba za robu koja se unosila u grad radi trgovine. Obično je to bila jednokatnica s podrumom i uredovnicom za mitnicu i redarstvo, opremljena potrebnim vagama te s rampom na cesti ispred nje. Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće u Zagrebu je bilo desetak mitnica. Više njih ucrtano je na planu grada iz 1923., a na našem području dvije, ona veća na Ilici i druga, manja, na Svetom Duhu neposredno ispod crkve, gdje su pristojbe plaćali seljaci koji su dolazili iz prigorskih sela. Sve su ukinute nakon 1945., no u usmenoj predaji i pamćenju Zagrepčana jedino se onu mitnicu gdje Ilicu presijeca potok Črnomerec uvriježilo i dalje nazivati Mitnicom. Do tamo je 1911. produžena i tramvajska pruga te je uređeno tramvajsko okretište, koje je tek 1980. pomaknuto s Mitnice na današnje mjesto, na prostor koji je prije toga zauzimala ciglana. Prije nego što je pruga produljena do črnomerečke Mitnice, gradska je mitnica bila istočnije, što je i logično budući da je i gradska međa bila na Ilici bliže Trgu bana Jelačića. Na položajnom nacrtu iz projektne dokumentacije za gradnju škole na Sv. Duhu iz 1893., koji sam pronašao u korištenoj arhivskoj građi, gradska je mitnica ucrtana na uglu Svetog Duha i Ilice.

Mandalica i Mitnica, dakle, dvije su višeznačne točke, bitne u prošlosti grada, jedna kao omiljeno mjesto okupljanja stanovnika, a druga kao mjesto ulaska u grad. Svoje prvotno značenje obje su s vremenom izgubile, no nastavile su živjeti u usmenoj predaji, odnosno opredmećene u

Položajni nacrt iz 1893., sastavni dio dokumentacije za gradnju škole na Sv. Duhu (na uglu Sv. Duha i Ilice ucrtana je mitnica)

nazivu jedne ulice te popularne pečenjarnice uz potok Črnomerec, koja se nalazi nešto sjevernije od stvarne lokacije negdašnje zapadne gradske mitnice.

Još neke starije ulice

Sveti Duh je najstariji toponim na promatranom području. To je negdašnje selo nastalo oko istoimene kapelice koja je postojala već u 15. st. Razorena je udarom groma 1810., a na njezinu mjestu sagrađena je 1832. nova i danas postojeća kapela. Kapelu sv. Duha preuzeli su 1922. franjevci konventualci (Sv. Jeronima) nakon što su zbog talijanske okupacije bili prisiljeni napustiti samostan u Cresu. Uz kapelu postupno grade samostan, a potom i novo svetište. Župa je osnovana 1932., a župna crkva sv. Antuna gradi

Gradske kuće na uglu Prilaza baruna Filipovića i Cankareve ulice oko 1930. godine (izvor: Državni arhiv u Zagrebu)

se 1931–34. prema nacrtu dr. Jurja Denzlera. Blagoslovio ju je 8. XII. 1934. zagrebački nadbiskup dr. Anton Bauer, a prvu misu služio je njegov nasljednik Alojzije Stepinac. Zvonik crkve, također predviđen prvotnim nacrtom, dograđen je tek 2008.

Od Ilice pokraj kapele i crkve vodi ulica također nazvana Svetim Duhom, kojom se stiže i do istoimene bolnice. U prve bolničke zgrade 1922. preseljena je Ortopedska bolnica, a 1928. tamo je preseljeno i 168 ubogara iz ubožnice u Novoj Vesi. Godine 1930. na Sv. Duh je preseljena Bolnica milosrdne braće (od 1918. Zakladna bolnica) s Jelačićeva trga, a ubogari su preseljeni u gradske kuće na Selskoj cesti. Nakon Drugoga svjetskog rata bolnica je nazvana imenom Josipa Kajfeša, liječnika Zakladne bolnice poginulog 1944. u partizanima. Prema njemu nazvan je i dio istoga prigorskog brijega Kajfeševim brijegom. Na mjestu negdašnjih voćnjaka i vinograda početkom 1980-ih ondje je prema projektu Ante Marinovića Uzelca izgrađeno terasasto stambeno naselje sastavljeno od 9 nizova s ukupno 75 stambenih jedinica.

Među starije črnorečke ulice svakako ide i Domobranska. Glavni je objekt u toj ulici prostrani kompleks Domobranske vojarne, izgrađen prema projektu Milana Lenucija. Vojarna je predana vojnom domobranskom eraru u rujnu 1899. Narodne novine od 30. 9. 1899. donijele su vijest o preuzimanju vojarne i posljednjem sastanku mješovitog povjerenstva koje je potpisalo zapisnik o predaji vojarne, u kojem je ustanovljeno »da nova domobranska vojarina u zdravstvenom, vojničkom i tehničkom obziru osim nekih neznatnih mana, koje će gradska općina kao ustupnik vojarne najvećom pripravnosti odstraniti, odgovara potpuno svojoj svrsi, te da koli vanjskim ukrasom, toli unutrašnjim uredjenjem zadovoljuje najvećim zahtjevima, što se mogu da stave za ukonačenje vojske. Zato je povjerenstvo preuzelo vojarinu i jednodušno ju kvalificiralo kao vojarnu I. razreda«.

Vojarna je zauzela blok zapadno od pivovare, a sa zapadne strane vojarne formirana je ulica nazvana prema njoj Domobranskom. Najstarija je zgrada u ulici ugao-

Zgrada Plive u Šestinskom dolu neposredno nakon useljenja 1960. godine (izvor: Državni arhiv u Zagrebu)

na zgrada s Domobranske i Ilice, izgrađena približno kada i vojarina. Zahtjev za izdavanje građevinske dozvole za tu zgradu podnio je 1898. Adam Stipetić, pekar iz Vlaške ulice. Stambena dozvola za tu zgradu Stipetiću, tada već »pekaru i kućevlasniku«, odobrena je 1899. Većina ostalih stambenih zgrada s lijeve strane ulice izgrađena je u 1930-im godinama, a postojeći kompaktan stambeni blok upotpunjen je tek u 1970-im godinama. S dvorišne je strane tih zgrada objekt gdje je nekoć poslovala spomenuta Domaća industrija sijalica (DIS), jedan od manjih industrijskih pogona na području Črnomerca. U istom dvorišnom prostoru uz DIS bio je i prizemni objekt, izgrađen 1940. za skladište kože, koji je 1949. adaptiran za potrebe Instituta za lake metale i jedno vrijeme bio sjedište ustanove. Na tom mjestu danas se nalaze garaže.

Domobranska se ulica prema sjeveru nastavlja u prigorsku dolinu nazvanu Šestinski dol, koja vodi prema starim prigorskim selima Dedićima i Šestinama. Literarno ga je opisala Blanka Dovjak Matković u djelu *Zagrebačka priča*: »Šestinski dol bijaše dio zagrebačkog predgrađa u kojem su živjeli tvornički i građevinski radnici, tramvajci, željezničari, poštar, portiri, pilari, nosači...«.

Šestinskim dolom protječe potok Kuniščak. Njegovo prirodno korito, nadsvođeno između dvaju svjetskih ratova, vidljivo je na starijim planovima grada. Na početku je Šestinskog dola dugačka zgrada koju je 1960. izgradila Pliva za svoje zaposlenike.

Domobransku ulicu presijeca Kuniščak, ulica koja povezuje Mandaličinu i Sveti Duh, a konfiguracijski prati samo podnožje prvih prigorskih obronaka. Nazvana je prema sljemenskom potoku koji protječe Šestinskim dolom i siječe ulicu. Obodna je ulica pivovare i Domobranske vojarne sa sjeverne strane. Prema stanju na planovima grada do 1960-ih, Kuniščak je bio jedinstvena ulica, no nakon izgradnje nebodera u Domobranskoj ulici podijeljen je u dva dijela, međusobno odvojena parkom uređenim oko nebodera: dulji istočni, između Mandaličine i Domobranske, koji je zadržao naziv Kuniščak, te kraći zapadni dio, između Domobranske ulice i Svetoga Duha, koji je jedno vrije-

me (do početka 1990-ih) nosio zasebno ime Pavlekovićeve ulica. U jedinstvenu ulicu Kunišćak je ponovno spojen tek u drugoj polovici 1990-ih godina.

Na Kunišćaku se stambene kuće nalaze isključivo s desne, sjeverne strane ulice. Prizemna uglovnica s Mandaličinom ulicom (Kunišćak kbr. 2), u kojoj se danas nalazi pekara, izgrađena je 1892. Na kućnim brojevima između Mandaličine i Antunovca najstarije su kuće građene početkom 20. stoljeća, primjerice kbr. 8 i kbr. 1, obje građene 1909. Iz istog su razdoblja i kbr. 24, gdje se danas nalazi gostionica Marena i dograđena autopraonica, prvotno izgrađena 1913., odnosno kbr. 26 iz 1911.

Budući da Kunišćak ocrtava samo podnožje medvedničkih obronaka, od te ulice prema sjeveru svi se odvoji uspinju uzbrdo, kao primjerice ulica Antunovac, kojom se uspinje prema Vrhovcu i Zatišju, odnosno Ulica grada Gualdo Tadino, koja vodi na Kajfešov brijeg.

U nizinskom dijelu Črnomerca dvije su stare ulice Selska cesta i Vodovodna ulica. Budući da su nastale prije većine ostalih objekata na tom području, značajno su utjecale na njihovu lokaciju. Objе vode od Ilice prema jugu i presijecaju željezničku prugu, ali se bitno razlikuju svojom duljinom. Selska cesta na promatranom črnomerečkom području sjeverno od pruge ima samo svoj početak, te se nastavlja južno od pruge i jedna je od važnijih gradskih prometnica u smjeru sjever–jug. Njezina trasa definirana je još u 19. stoljeću. To je bila spojna cesta Sv. Duha i prigradskog sela Horvati, dugo vremena tangencijalna u odnosu na tadašnje urbano područje. I Vodovodna ulica datira iz 19. st. Također vodi od Ilice prema jugu, no razmjerno je kratka i završava odmah južno od željezničke pruge, tako da se praktički cijelom svojom duljinom nalazi na črnomerečkom području. Okomita je na Prilaz baruna Filipovića-Ulicu grada Mainza i zapravo je međa između dva različito imenovana dijela te, uz Ilicu, jedina uzdužna črnomerečka prometnica. Vodovodna ulica ime je dobila jer je iz Ilice vodila do postrojenja prvoga gradskog vodovoda koje je 1878. pušteno u pogon na lokaciji uz prugu pa je ulica ucrtana i na planu grada iz iste godine.

Zanimljivih objekata ima i u kratkoj Cankarevoj ulici, koja od Ilice vodi prema jugu do željezničke pruge. Najstariji objekt u ulici je stambeni blok trokatnih gradskih kuća između Prilaza baruna Filipovića, Cankareve (kbr. 12–20) i Prešernove, građen između 1928. i 1938. Projektiran je kao cjelina s unutrašnjim dvorištem, a projektanti su bili Edo Miklosz Schreiner i Ivan Zemljak.

Središnji položaj u toj ulici zauzima osnovna škola, nazvana kao i ulica. Građena je u dvije etape 1956–57., s prostranim igralištem iza školske zgrade. Izgradnjom škole formirane su južno i sjeverno od nje i dvije kratke ulice okomite na Cankarevu, također nazvane prema slovenskim književnicima Gregorčiču i Prešernu. Četverokatna uglovnica Cankareve (kbr. 6) i Gregorčičeve (kbr. 2) je zgrada Zagrebačke pivovare iz 1962., koja na pročelju zgrade ima znakovlje pivovare.

Dio Cankareve južno od Prilaza baruna Filipovića omeđen je sa zapadne strane prostranim tvorničkim kompleksom Plive, dok je s istočne strane, na mjestu nekadašnje Konjaničke vojarne, u tijeku izgradnja stambeno-poslovnog centra Črnomerec.

Znamenje pivovare na zgradi u Cankarevoj ulici

Nazivi ulica

Nazive ulica na promatranom području moguće je razvrstati u nekoliko skupina ovisno o tome po kome ili čemu su imenovane.

S obzirom na vojarne izgrađene u austrougarskom razdoblju, nije čudno da je stanovit broj ulica nazvan prema austrijskim vojnim časnicima. Uz Ilicu glavna uzdužna prometnica nazvana je prema barunu Josipu Filipoviću, carskom generalu i vojskovođi, koji je zapovijedao austrijskom vojskom za okupacije BiH 1878. Jedna od kratkih ulica između Prilaza baruna Filipovića i Ilice nazvana je prema Janku Vukoviću Podkapelskom, mornaričkom časniku koji je 1918. imenovan admiralom i zapovjednikom austrougarske flote, a iste je godine potonuo s bojniim brodom Viribus Unitis u pulskoj luci. Ulica sa zapadne strane pivovare nazvana je prema Filipu Vukasoviću, časniku i graditelju cesta na području Vojne krajine. Još jedna od spojnih ulica Ilice i Prilaza baruna Filipovića nazvana je prema Đuri Čaniću, časniku i dobrotvoru, koji je također sudjelovao u okupaciji BiH, a zaslužan je i za uvođenje hrvatskog jezika u domobranstvo.

Nekoliko ulica nazvano je prema dominantnim objektima uz koje se nalaze ili prema kojima vode. Domobranska i Topnička ulica nazvane su prema vojarnama, dok je Vodovodna ulica pristupna ulica gradskome vodovodu. U istoj kategoriji je i ulica Sv. Duh, nazvana prema istoimenoj kapelici uz župnu crkvu sv. Antuna, kao i Selska cesta, koja se na nju nadovezuje južno od Ilice, a u davnini je vodila prema prigradskim selima, ponajprije selu Horvati. Donekle u tu kategoriju pripada i Vrtlarska ulica, nazvana po vrtovima koji su se ondje nalazili.

Table uličnih brojeva s negdašnjim nazivima ulice u Domobranskoj (snimljeno u veljači 2011)

Lokalna toponomastika sljedeći je izvor naziva. U toj skupini su ulice Podolje, Kuniščak, Antunovac, Vrhovec, Šestinski dol, nazvane prema prigorskim obroncima ili dolinama, odnosno Črnomerec, ulica nazvana prema istoimenom medvedničkom potoku. Mandaličina ulica i ulica Nad lipom nazvane su prema markantnim stablima koja su se ondje nalazila.

Svojevrsni slovenski kutak čine tri ulice nazvane prema slovenskim književnicima Ivanu Cankaru, Francetu Prešernu i Simonu Gregorčiču. Tematski, premda ne i zemljopisno, u istoj su skupini i ulica nazvana prema slovenskom političaru i publicistu Janezu Bleiweisu (1808–81) te Slovenska ulica, nazvana u čast susjednoga naroda čija je povijest stoljećima bila povezana s hrvatskom poviješću.

Dvije ulice nazvane su prema inozemnim gradovima: njemačkom gradu Mainzu, prvome gradu s kojim je Zagreb 1967. uspostavio suradnju, te talijanskom, točnije umbrijskom gradiću Gualdo Tadino. Povod njegovu uvrštenju u ulično nazivlje bila je suradnja organizacija dobrovoljnih davatelja krvi Črnomerca i tamošnjega Crvenoga križa.

Nazivi ulica, koji se u stručnoj literaturi nazivaju hodonimima, u vremenskom su retrospektu bili podložni promjenama tj. preimenovanjima. Takvih primjera ima i na našem dijelu grada. Najviše puta mijenjao se naziv Domobranske ulice. Ulica je 1947. preimenovana u Ulicu X. korpusa, prema formaciji Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije formiranoj 1944., koja je djelovala u sjevernoj Hrvatskoj (tzv. zagrebački korpus). Od 1970. do 1991. zvala se Szabova ulica, prema muzeologu i povjesničaru Gjurri Szabu, a potom joj je vraćeno prvotno ime, dok je prema Szabu nazvana ulica između Prilaza baruna Filipovića i Ilice kod okretišta na Črnomercu, koja se dotad nazivala Demonjinom ulicom, prema narodnom heroju Nikoli Demonji. Ime narodnoga heroja Ive Lole Ribara imao je nakon Drugoga svjetskog rata i Prilaz baruna Filipovića, prvotno pak nazivan Spojnom cestom. Godine 1990. vraćeno je ime baruna Filipovića, no samo za dulji, zapadni dio Prilaza, dok je kraći istočni dio ponio ime grada Mainza. U razdoblju 1950–90. bio je promijenjen i naziv Svetoga Duha. Ulica je dobila ime po pučkom pjesniku i haeseso-vom aktivistu Mihovilu Pavleku Miškini, kako je nazvana, a i danas se naziva i osnovna škola u toj ulici. Kraće vrijeme bio je promijenjen i naziv dijela ulica Kuniščak između Domobranske i Svetoga Duha, u Pavlekoviće-va ulica.

Tragovi spomenutih promjena još su vidljivi na pojedinim zgradama gdje su zaostale table s kućnim brojevima. U Domobranskoj ulici uočili smo table na kojima su osim današnjeg vidljiva oba prijašnja naziva, a nekadašnji

Škola Ivana Cankara u 1960-im godinama

naziv ulice uočili smo i na zgradama u Ulici grada Mainza, odnosno u Prilazu baruna Filipovića. Osim preimenovanja vidljivi su i tragovi prenumeracije pojedinih zgrada, što je također bila posljedica preimenovanja ulica.

Škole i knjižnica

Na promatranom području radi nekoliko školskih ustanova. Za identifikaciju stanovnika s kvartom posebno su bitne osnovne škole. Najstarija je osnovna škola u ulici Sveti Duh. *Obća škola pri Svetom Duhu u Zagrebu* osnovana je 1875., a raditi je počela u unajmljenoj zgradi u blizini pivovare. Današnja školska zgrada izgrađena je 1895–96. i u njoj je otvorena *Niža pučka obospolna škola kod Sv. Duha*. Nakon Drugoga svjetskog rata škola je nazvana prema pučkom pjesniku i haeseso-vom aktivistu Mihovilu Pavleku Miškini, ubijenom u logoru 1942. Postojeća školska zgrada jedna je od najstarijih školskih zgrada u Zagrebu. Od postojećih školskih zgrada u gradu od nje su nešto starije jedino one u Varšavskoj i Krajiškoj ulici, obje izgrađene 1890., a iste godine kada i škola na Svetom Duhu izgrađena je i škola u Ulici Isidora Kršnjavog. Godine 1912. nadograđen je sjeverni i južni dio školske zgrade, a sljedeće godine i drugi kat. Za vrijeme Prvoga svjetskog rata u školi je bila vojarna odnosno vojna bolnica. Sve do 1957., kada je izgrađena nova osnovna škola u Cankarevoj ulici, bila je to jedina škola za djecu s područja Črnomerca. U prigorskom dijelu črnomerečkog područja danas djeluje i Osnovna škola Medvedgrad u Strmoj cesti. Osnovna škola Nad lipom je ustanova za specijalni odgoj i obrazovanje djece s posebnim potrebama. U današnjoj zgradi u ulici Nad lipom nalazi se od 1980.

Školsku namjenu imala je i zgrada na Prilazu baruna Filipovića koja se danas nalazi u vlasništvu tvornice Franck. Ondje je 1952. smještena Učiteljska stručna škola, koja je 1962. postala XII. gimnazijom te se koristila zgradom do preseljenja u novu zgradu u Dubravi 1984.

Negdašnja zgrada gimnazije, danas upravna zgrada Francka, na Prilazu baruna Filipovića, snimljeno u 1920-im godinama (izvor: Tvornica Franck)

Zapadnije na Prilazu Baruna Filipovića, preko puta tvornice Pliva, nalaze se i Tekstilno-tehnološki fakultet Sveučilišta u Zagrebu te Srednja škola za tekstil, kožu i dizajn.

Knjižnica Vladimira Nazora sa sjedištem u Vodovodnoj ulici, zapravo na uglu Vodovodne i Ulice grada Mainza, glavna je ustanova u području kulture koja za građane Črnomerca osim pružanja usluga čitanja periodike i posudbe knjiga organizira i izložbe. Utemeljena je 1948. kao Knjižnica za djecu i odrasle s prvotnim sjedištem u Slovenskoj ulici. Dječji odjel, tzv. Pionirska knjižnica, izdvaja se 1954. i seli u Ilicu 218 (ugao Ilice i Mandaličine). U sadašnje prostore knjižnica u Vodovodnoj useljava se 1969. U sastavu te knjižnice na području Črnomerca kao ogranak od 1983. djeluje i Knjižnica Kajfešov brijeg, smještena u jednome od (polu)solitera na medvedničkom obronku prema kojem je i nazvana. Izvan Črnomerca u sastavu Knjižnice Vladimira Nazora su ogranci odnosno knjižnice u Kustošiji, Vrapču, Gornjem Vrapču, Podsusedu i Španskom.

Zaključak

Podatci objavljeni u ovome pregledu tek su fragmenti za cjelovitu kvartovsku povijest Črnomerca i potpuniji prikaz urbanog razvoja tog dijela Zagreba. Obris današnjeg tlocrta tog dijela grada postavljeni su potkraj 19. stoljeća, kada su ondje smještene prva industrijska zona i nekoliko vojarni koje su zauzele prostrane blokove oko kojih su se tek potom počele formirati ulice. Tijekom većeg dijela 20. stoljeća trajala je popuna prostora između tih najvažnijih objekata i konačno oblikovanje pojedinih ulica a prema kraju 20. stoljeća započela je i preobrazba negdašnjih tvornica i vojarni. Taj se proces nastavio i na početku 21. stoljeća te traje i dalje. Staro ustupa umjesto novomu, no neki sadržaji ostaju i dalje bitno kvartovsko obilježje po kojem se

Črnomerec razlikuje od ostalih dijelova grada. Od centra do Črnomerca i dalje se, osim naravno pešice, dolazi istom tramvajskom prugom, no sve je manje putnika koji iz drugih dijelova grada u ranim jutarnjim satima idu tim putem do svojih radnih mjesta u tvornicama. Ipak, mirisi prženja kave ili pak kuhanja sladovine što se povremeno šire iz tvornice Franck odnosno iz Zagrebačke pivovare mogu se u Zagrebu i dalje osjetiti samo u dijelu grada između Mandalice i Mitnice. Sve je manje i vojnika oko črnomerečkih vojarni. Može ih se vidjeti samo još oko Topničke vojarne jer nekih vojarni iz austrougarskog doba više nema a neke su dobile druge stanare, primjerice studente. Črnomerec je danas sve više samo miran gradski kvart za stanovanje, u neposrednoj blizini samoga centra grada a ipak podalje od glavnih gradskih zbivanja.

Literatura

- Haničar Buljan, Ivana i Jakić, Nataša (2009), *Dovršetak nedovršenog. O izgradnji zvonika crkve svetog Antuna Padovanskog u Zagrebu. Kvartal – kronika povijesti umjetnosti u Hrvatskoj VI, 1/2, str. 101–105.*
- Knežević, Snješka (2006), *Zagrebačke vojarne iz doba Habsburške monarhije – geneza, urbanistički i financijski aspekti. Elaborat, Zavod za arhitekturu Arhitektonskog fakulteta u Zagrebu.*
- Knežević, Snješka (2003), *Zagreb u središtu. Barbat, Zagreb.*
- Kolar, Mira (2002), *Zagrebačka pivovara do 1945, Hrvatska revija, god. II, br. 3, str. 33–40.*
- Kolar-Dimitrijević, Mira (1985), *Povijesni pregled područja općine Črnomerec do Drugog svjetskog rata. U: Črnomerec u narodno-oslobodilačkoj borbi, zbornik sjećanja, str. 31–45.*
- Laslo, Aleksander (2011), *Arhitektonski vodič Zagreb 1898–2010. Arhitekt i Društvo arhitekata Zagreba.*
- Zagreb na geodetsko-katastarskim zemljovidima i u zemljišnim knjigama, katalog izložbe, Zagreb, 1994.
- Zagrebački leksikon, svezak 1 i 2, Leksikografski zavod Miroslav Krleža i Masmedia, Zagreb, 2006.

Gojko Borić

OBJE JUGOSLAVIJE KAO NEUSPJEŠNI PROJEKTI POLITIČKIH MANJINA

Polemika s glavnim naglascima u knjizi Marie-Janine Calic *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*

Marie-Janine Calic

Kad u oceanu objavljenih knjiga i ostalih publikacija na njemačkom govornom području, najvećem u Europi, s oko 100 milijuna pripadnika i golemom knjižnom produkcijom, naiđemo na ime koje završava na *-ić* ili nas inače podsjeća na hrvatsko podrijetlo, povećano smo zainteresirani za njegovo/njezino djelo i lik. Tako je odavno i s povjesničarkom Marie-Janine Calic, koja, što sam osobno doživio, ne ispravlja one koji njezino prezime izgovaraju kao Kalik. Vidio sam u tome možda kakav privatni razlog ili uvjerenje da su imena, kako je rekao Goethe, »Schall und Rauch« ili u hrvatskom prijevodu »zvuk i dim«, dakle nevažna, no u tome se ne slažem s velikim njemačkim pjesnikom i znanstvenikom. U trima zemljama njemačkoga jezika žive i rade mnogobrojni hrvatski znanstvenici, profesori, športaši i glumci, s prezimenom na *-ić* ili bez, koji se ne stide reći da su Hrvati/ce, jer to nije prednost, a ni mana. No svatko se može svojim podrijetlom koristiti kako želi, pa ga i prešućivati, što nas koji o tome pišemo ne obvezuje da u toj mimikriji sudjelujemo. U Njemačkoj postoje četiri povjesničara s prezimenom Mommsen i Nolte, i nije zazorno upozoriti na njihove rodbinske veze.

Uzimam neke podatke iz Wikipedije i prepisujem ih: Marie-Janine Calic rođena je 1962. u Berlinu, njemačka je povjesničarka, politička savjetnica i profesorica na Sveučilištu Ludwig Maximilian (LMU) u Münchenu. Doktorirala je radom »Socijalna povijest Srbije 1815.–1941.«, djelovala je kao znanstvena suradnica u vladinoj Zakladi za povijest i politiku te bila savjetnica izaslanika UN-a za bivšu Jugoslaviju u Zagrebu i posebnoga koordinatora za Pakt o stabilnosti za jugoistočnu Europu u Bruxellesu. Od 2004. profesorica je za povijest istočne i jugoistočne Europe na Sveučilištu LMU u Münchenu. Težište je njezina znanstve-

nog rada izučavanje konflikata, gospodarstva i društvenih prilika jugoistočne Europe. Osim spomenutog doktorata objavila je knjige *Rat u Bosni i Hercegovini*, *The Western Balkan on the Road Towards European Integration* i *Povijest Jugoslavije u 20. stoljeću* (njemački original *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*). Osim toga njezini su radovi objavljeni u nizu drugih znanstvenih zbirki kao i u odgovarajućim časopisima. Wikipedia spominje da je kći novinara i povjesničara Eduarda Čalića (1910–2003), kojega njegov kolega, akademik Petar Strčić, naveliko hvali u *Ljetopisu HAZU za god. 2003.* kao znanstvenika i publicista svjetskoga glasa. Naša bi se autorica itekako mogla ponositi svojih podrijetlom. Strčić o E. Čaliću piše: »Bio je i ostao u 20. i u počecima 21. stoljeća najpoznatiji hrvatski povjesničar, politolog i publicist u stranom svijetu«.

Opsežna i ambiciozna knjiga *Povijest Jugoslavije u 20. stoljeću* ima 415 stranica, a sastoji se od poglavlja: Južnoslavenski pokret i osnivanje države, Prva Jugoslavija (1918.–1941.), Drugi svjetski rat, Socijalistička Jugoslavija (1945.–1980.), Nakon Tita (1980.–1991.), Propast (1991. do današnjice) i Prilozi. Ta podjela djelomično nije točna jer se u njoj sugerira da socijalizma (u biti komunizma) više nije bilo nakon smrti Josipa Broza Tita, a i smještaj Jugoslavije u 20. stoljeće kao da govori kako je ona postojala prije i poslije obaju stoljeća, a nije. Nije baš ispravna autoričina tvrdnja kako ni jedna europska zemlja nije bila tako šarena, višestrana i zamršena kao Jugoslavija, jer je u tom pogledu negdašnji Sovjetski Savez bio mnogo kompliciraniji. Prvu Jugoslaviju karakterizira kao državu opterećenu nacionalnim pitanjem, civilizacijski zaostalu, sa siromašnim malograđanstvom, ovisnu o vanjskim hegemonijalnim silama, ali pri tome dodaje kako se u svojoj knjizi nastojala udaljiti od

uobičajenih objašnjenja jugoslavenskoga problema (vječna međunacionalna mržnja) stavljajući u prvi plan strukturalne čimbenike, kao što su etnokulturološke protivnosti i civilizacijske nespojivosti. Kaže kako je središnje pitanje knjige tko je, kako i pod kojim uvjetima, kao što su etničke sličnosti i razlike, postao predmetom konflikata. S druge strane tvrdi da razlike i nespojivosti kultura i civilizacija nisu bile uzrokom propasti prve i druge Jugoslavije, nego njihovo politiziranje. To je vrlo pretjerana teza jer krivnju za propast prebacuje na ispolitizirane sudionike raspada, a ne na neizbježive uzroke koji su postojali već u začetku te državne zajednice i nikad nisu bili prevladani. Uviđa da ni domaćim stručnjacima nije uspjelo stvoriti zajedničku povjesnicu, postojao je tzv. »znanstveni federalizam«, ali da Jugoslaviju nije moguće objasniti samo s obzirom na njezin početak i kraj, nego u njezinu ukupnu trajanju, s čime se mogu složiti isto kao i s konstatacijom kako su »objašnjenja jugoslavenske prošlosti vrlo emocionalna«, ali i sama podliježe tomu kad češće daje veću važnost »jugoslavenskom zajedništvu« nego razlikama, koje su bile znatno dublje od jedinstva. Začuđuje kad tvrdi kako je istočna Bosna »srce Jugoslavije«, ne spominjući povijesnu istinu da je Drina odavno bila razdjelnica između istočnog i zapadnoga kršćanstva (Bizanta i Rima) pa time i njihovih uljudbi te da je tek stvaranjem paradržave »Republike Srpske« ta granica prebačena duboko u smjeru zapada. Autorica bi se prije približila istini o uzrocima nefunkcioniranja i propasti dviju Jugoslavija da je najprije podvrgnula kritici jugoslavenstvo, ono kraljevsko kao i komunističko, kao ideologiju promašenu već u svojem začetku.

Nije moguće objasniti nepostojanje jugoslavenske nacije, kako ona čini, tvrdnjom kako se nije točno znalo što znači biti Slovencem, Hrvatom ili Srbinom. Čak i u sitnicama griješi kad antiaustrijske Srbe u Bosni označava samo Bosancima, a bili su itekako srpski nacionalisti. Ne odgovara zbilji njezina tvrdnja kako su Slovenci za vrijeme Austro-Ugarske bili nacionalno jedinstveni, dok su Hrvati bili raspršeni u čak sedam administrativnih jedinica jer Slovenci nisu imali teritorij nazvan svojim imenom, dok su Hrvati posjedovali barem Kraljevinu Hrvatsku-Slavoniju, a i razlike među Srbima u njihovoj Kraljevini, hrvatskoj Trojednici, ugarskoj Vojvodini i austrougarskoj BiH, bile su barem civilizacijski velike. Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće postojale su barem tri vrlo uočljive južnoslavenske nacije: Slovenci, Hrvati i Srbi, te tri »nesigurne«, kao Crnogorci, Muslimani i Makedonci. Bilo je nacionalnih preklapanja, prijelaza iz jedne nacije u drugu, osporavanja nacionalne pripadnosti (to neki Srbijanci čine i danas), stvaranja »umjetnih nacija« (Srbohrvati, Jugoslaveni), ali to su bile prilično rubne pojave. Istina je da neki jugoslavenski znanstvenici nisu pojmovno razlikovali na-

rod i naciju, često miješajući te nazive ili ih poistovjećujući, no autorica kaže kako nije bilo jugoslavenske nacije, da bi ju na nekoliko mjesta spomenula bez navodnika. Njezina tvrdnja da Srbi, Hrvati i Muslimani (Crnogorce znakovito ne navodi) govore »istim jezikom« sasvim je neznanstvena. Usporediti hrvatski sa srpskim kao njemački s »austrijskim« (koji ne postoji kao poseban jezik) svjedočanstvo je autoričina nepoznavanja osnovnih osobina spomenutih južnoslavenskih jezika, a to se njoj kao poznavateljici tih idioma (nadamo se da ih je svladala) nikako nije smjelo dogoditi, premda moramo ustvrditi da je u tom neznanju prati i veći dio njemačkih slavista.

Pogrješke koje su se mogle izbjeći

Neprecizna je kad piše da se Vojna krajina (Militärgrenze) protezala uzduž Save i Dunava, a nije, nego od Jadrana pa sve duboko u mađarski teritorij s nazivima Hrvatska i Slavenska vojna krajina. Pri kraju Dvojne Monarhije u Hrvatskoj nije vladala Srpsko-hrvatska koalicija, nego Hrvatsko-srpska (to je autorici vjerojatno i psihološki problem jer Hrvati, valjda, nikad ne mogu biti prvi kad su u društvu sa Srbima). Za hrvatskoga bana Dragutina Khuen-Hédervaryja ne može se reći da je bio »mađarski namjesnik« jer je bio i hrvatski plemić (bana se ne smije nazivati »gubernom« i »vicekraljem«), ali trebala je dodati da je također bio velik prijatelj Srba u Hrvatskoj na štetu većinskoga naroda. Ilirizam je bio samo pokušaj stvaranja zajedničke nacije od Slovenaca, Hrvata i Srba, ali to nije moglo uspjeti zbog toga što su oni već bili prerasli u nacije, kao i zbog velikog otpora Srbijanaca i Slovenaca svakom nadnacionalnom jugoslavenstvu. To je trebala naglasiti, a nije. S druge strane ne može se hrvatstvo (Kroatismus) nazvati »malograđanskim iredentizmom« jer Starčevićeva misao kako su Slovenci i Srbi zapravo Hrvati nikad nije bila pretvorena u praksu hrvatske politike, već je bila odgovor na Karađićeve besmislice kao što su »Srbi, svi i svuda«, »srpski narod triju vjerezakona« i »svi su štokavci Srbi«, što i danas nalazimo kod nekih Srbijanaca. To autorica nije uočila. Nije ispravno muslimane u BiH (s malim ili velikim slovom, svejedno) nazivati Bošnjacima prije nego što su se sami takvima proglasili, jer je naziv

Naslovnica knjige *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert* (Povijest Jugoslavije u XX. stoljeću), izd. Beck, München, 2010.

Bošnjak bio zemljopisni a ne etnički pojam. S druge strane pravilno je ustvrdila kako Kállayu nije uspjelo stvoriti »bošnjačku naciju«, što je i sam poslije uvidio. Bosansko-hercegovački muslimani nisu doživjeli svoj nacionalni preporod, kako tvrdi Calic, za vrijeme Austro-Ugarske i prve Jugoslavije, nego tek u SFRJ administrativnom odredbom komunističke vlasti. Austro-Ugarska je dobila pravo »zauzeti« Bosnu i Hercegovinu, čak privolom srpske saveznice

Rusije, ali to se ne može usporediti sa srbijanskim širenjem na Kosovo i Makedoniju, koje autorica naziva »oslobodjenjem«. Nevjerojatno je da ne zna kako je Hrvatski sabor zamolio cara Franju Josipa (koji je bio i hrvatski kralj) da Bosnu i Hercegovinu pripoji hrvatskim zemljama, ali on je to odbio s nepolitičkim objašnjenjem da je Sabor time prekoračio svoje ovlasti, ne osporivši povijesne tvrdnje u tom prijedlogu. Autorica navodi kako je Beč platio Turskoj 2,5 milijuna funti obeštećenja za BiH, ali pretjeruje kad piše da je aneksija izazvala ogorčenje u Hrvata, Srba i Slovenaca Dvojne Monarhije. Calic pravilno primjećuje kako Srbijanci, za razliku od Hrvata, nisu imali iskustva s višenacionalnošću u svojoj državi, dodajući kako su srbijanski balkanski ratovi bili osvajački i zločinački spram civilnoga pučanstva. Autorica doduše piše da je srpski nacionalizam imao tendencije snažne samosvijesti, iredentizma i ekspanzionizma, ali to odmah nastoji ublažiti riječima kako se temeljem toga ne može »nužno izvesti velikosrpska osvajačka pomama«, što je nelogično.

Spominjući mitologiju južnih Slavena, Calic izostavlja Bugare i njihovo nepriznavanje posebne makedonske nacije. Pravilno zaključuje razlike između hrvatske i srpske nacionalne misli. Piše kako je kod Hrvata ona zasnovana na katoličkom univerzalizmu, državnopravnom kontinuitetu i ideji konstantnoga povijesnoga teritorija, dok se kod Srbijanaca (naziva ju »kulturnim nacionalizmom«?) temeljila na neovisnosti srpske države i Srpske pravoslavne crkve te na povijesnoj misiji okupljanja svih južnoslavenskih naroda u režiji Kraljevine Srbije, ali iz toga ne izvodi zaključak kako su Srbijanci svaku Jugoslaviju smatrali povećanom Srbijom. Jugoslavenstvo je bilo strano srbijanskoj političkoj eliti. Kad spominje jugoslavenstvo, morala je uočiti, a nije, da je ono bilo drukčije kod Slovenaca i Hrvata nego kod Srbijanaca. Kaže da se jugoslavenstvo zasnivalo na anarhizmu, populizmu i socijalizmu, no trebala je dodati da je i ono bilo svojevrsni nacionalizam, čak gore od toga, nacionalizam bez nacije.

Calic je nesumnjivo u pravu kad veli kako su »srpska nacionalna agitacija i ekspanzionizam ugrožavali unutarnju stabilnost i vanjsku sigurnost Dvojne Monarhije«. Da bi to zaustavila, Austro-Ugarska je izazvala Prvi svjetski rat, ali, kako piše Calic, Dvojna Monarhija poslala je na Srbiju slabo financiranu, traljavo opremljenu i nedovoljno motiviranu vojsku (što je malo poznato), no ona je ipak izgurala srbijansku vojsku iz njezine države, iz čega se moglo zaključiti kako je time demaskirano navodno srbijansko junaštvo. Bugarska se priključila Austro-Ugarskoj jer je htjela »naplatiti« Srbiji račun za njezino posrbljavanje bugarskih krajeva nakon balkanskih rativa; valjda misli na Makedoniju, ali nije navela. Calic pravilno piše da je Srbija preuveličavala svoju ulogu mučenice i žrtve u Prvom svjetskom ratu, no trebala je nastaviti i reći da se tendencije astronomskeg uveličavanja vlastitih žrtava nastavljaju do danas. Nije točna njezina tvrdnja da su neki političari u Jugoslavenskom narodnom odboru bili iz Srbije, bili su samo iz južnoslavenskih dijelova Austro-Ugarske Monarhije. Točno je, kako ustvrđuje, da su Hrvati vidjeli u budućoj državi tvorevinu ravnopravnih naroda, a Srbijanci »dar za svoju osloboditeljsku borbu«, no Calic ipak zaključuje protivno rečenomu: »Jugoslavija nije umjetna država diktirana makijavelističkim interesima veli-

kih sila, nego konglomerat kulturnih sličnosti, povezanosti naselja, nezadovoljenih nacionalizama, socijalno-ekonomskih zahtjeva, ali i posljedica anakronog, oholog i reformama nesklonoga habsburškoga sustava, no osnivanje države nije moralo biti nužno i neizbježno bolno ... Postojao je i strah od zahvata stranih sila, posebice Italije u Istri i Dalmaciji«. Mislim da je ta definicija formiranja prve Jugoslavija samo donekle točna i karakteristična za autoričino pisanje. Ona nastoji svoje, nazovimo ga bez ironije, idealističko mišljenje o nužnosti stvaranja Jugoslavije pomiriti s više nego vidljivim razlikama između ideja koje su bile pogrešne i još gorih njihovih primjena u zbilji. Da je prihvatila misao kako se valjanost svake ideje mora mjeriti samo prema rezultatima njezina ostvarenja, mogla je izbjeću svoju dilemu glede jugoslavenstva, koje je i kao ideja bilo, kako bi rekao Krleža, izvan prostora i vremena od onoga časa kad ilirizam nije mogao uroditi stvaranjem jugoslavenske nacije. A što se tiče interesa velikih sila Francuske i Velike Britanije, očito je da su one kumovale prvoj Jugoslaviji kako bi spriječile germanski »Drang nach Osten«, no to autorica ne vidi, što je upravo nevjerojatno jer o tome postoji obilna literatura.

Neuspješni start države s pogrešnom vizijom

Povjesničarka Marie-Janine Calic misli da su granice prve Jugoslavije bile zadovoljavajuće za njezine narode, no to nije bilo tako jer je oko pola milijuna Hrvata i Slovenaca ostalo u susjednim zemljama Italiji i Austriji, neposredno uz međudržavne međe. Ona tvrdi da je tadašnja Jugoslavija bila zasnovana na individualnim, a ne kolektivnim (narodnosnim) pravima, što je bilo u skladu sa zapadnoeuropskim pojmom o »državi kao naciji«. To držim neispravnim jer unatoč propagandističkim tvrdnjama o »troimenom narodu«, te Hrvatima, Slovencima i Srbima kao »plemenima« jednoga te istoga naroda, oni su faktično bili nacije, što su znali svi sudionici političkih zbivanja, ali neki nisu uzimali u obzir. Srbi su teško odustali od svojeg imena (i to je bio znak da su nacija) pa zajednička država u početku nije dobila ime »Jugoslavija«, a to je poslije »ispravio« kralj diktator Aleksandar Karađorđević proglašivši Kraljevinu Jugoslaviju. Spominjući priznate narode (zapravo nacije), »zaboravlja« nepriznate, kao Makedonce i Crnogorce, te činjenicu da se golema većina narodnih zastupnika muslimana u jugoslavenskoj Ustavotvornoj skupštini deklarirala Hrvatima. Popisi pučanstva nisu išli po narodnosnoj, nego vjerskoj pripadnosti, pa je i to krivotvorilo sliku nacionalnih odnosa u Kraljevini Jugoslaviji. Calic se koristi čudnim izrazom kad piše da je Stjepan Radić »stvaranje Jugoslavije denuncirao kao nedemokratsko«. Denuncirao? Valjda razotkrivao, a nije ni spomenula kako se on od pristaše »austrijskog jugoslavenstva« pretvorio u hrvatskog republikanca. HSS je i po mišljenju hrvatskog povjesničara s njemačkom diplomom Aleksandra Jakira izvršio konačnu nacionalnu integraciju hrvatskoga naroda (A. Jakir: *Dalmatien zwischen den Weltkriegen*, München, 1999). Calic citira Bičanića, koji je u svojoj knjizi *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja* ustvrdio kako je Jugoslavija dobivala

80 posto poreza iz bivših austrougarskih pokrajina, dok je 70 posto infrastrukturnih investicija odlazilo u Srbiju i Crnu Goru. Piše o velikom nerazmjeru između broja srpskih i hrvatskih ministara kao i o hrvatskom »osjećaju diskriminiranja«. To nije bio samo osjećaj, nego stvarno diskriminiranje. Calic drži da su HRSS i KPJ bili jedini radikalni protivnici jugoslavenske monarhije, pri čemu izostavlja hrvatske, makedonske i crnogorske nacionaliste, koji svi skupa nisu bili samo rubne pojave, kako tvrdi, navodeći da je ljotiće vaca bilo pet do šest tisuća, a ustaša oko četiri tisuće. Slabosti parlamenta dobro su došle kralju Aleksandru za donošenje autokratskih odluka, piše Calic, a ne specificira koje su to slabosti bile. Ipak ustvrđuje da je službeni Beograd reagirao s pozicije superiornosti i policijskoga nasilja. Vlast je nalazila potporu u četničkim postrojbama i Orjuni. Navodi da je četnika bilo oko pola milijuna, a pristaša Stojadinoviće vili »smeđih košulja« (profašista) oko dvjesto tisuća. Njima nasuprot bile su katoličke (hrvatske i slovenske) organizacije, od kojih neke naziva fašističkima, točno onako kako su to činili komunisti. Nije posve korektno ustaše proglasiti fašistima (Ernst Nolte u svojoj knjizi *Die faschistischen Bewegungen*, München, 1966., piše da ih se takvima može proglasiti samo na prvi pogled), barem ne do uspostave NDH. Tvrdi da su ustaše htjeli »Veliku Hrvatsku«, uključujući u nju i Crnu Goru (?), Sandžak i dio Vojvodine, ali ne navodi da je to traženje bilo osnaženo tvrdnjom kako su muslimani »cvijet naroda hrvatskoga« (Starčević), što se poslije i pokazalo kad su masovno prišli Ustaškom pokretu početkom 1941. Za razliku od ustaša srpski su ljotiće vci bili deklarativni fašisti. Ipak prizna je da fašizam nije u Jugoslaviji prodro u široke mase jer su one bile ukotvljene u vjerske, obiteljske i socijalne odnose, suprotne tomu pokretu, no izbjegava reći da je taj pokret bio uglavnom hrvatski. Čak i agrarna reforma nije uspjela jer su veći dio zemlje dobivali ratni veterani nevični poljodjelstvu, no ne kaže da su većinom bili srpski »solunaši«. Srpska crkva bila je podložna državi, ali o Katoličkoj crkvi tvrdi da se u novoj državi bojala gubitka svojih povlastica, premda je njezina hijerarhija uglavnom bila projugoslavenski orijentirana. Katolička crkva tražila je samo ravnopravnost s pravoslavljem, ništa više.

Karađorđevska Jugoslavija morala je propasti

Prva Jugoslavija nije ni u čemu bila uspješna. Ustvrđuje da je podjela na devet banovina išla na štetu Hrvata jer su Srbi imali većinu u njih šest, Slovenci bili zadovoljni s jednom, Dravskom, u kojoj su imali veliku većinu, dok su Hrvati imali većinu samo u dvjema. Aleksandrova diktatura nije ništa riješila, nego je samo produbila nove podjele. U gospodarskoj depresiji tridesetih godina najveći su gubitnici bili seljaci. Uza sve propagandističke napore, jugoslaventvo je ostalo utvara državotvornih elita i utopija koja nije dobila pristanak regionalnih političkih, vjerskih i kulturnih autoriteta, pravilno primjećuje autorica. Čak su i komunisti do 1937. bili za razbijanje Jugoslavije. Oni su na prvim izborima u Jugoslaviji 1920. dobili 12,5 posto gla-

sova, u Bugarskoj dvostruko više. Nije istina, kako piše, da su Josipa Broza izabrali jugoslavenski komunisti za generalnog sekretara Partije, na to ga je mjesto postavila Kominternu. Uopće ne spominje što je radio u Moskvi, da je kratko vrijeme »gostovao« u Španjolskom građanskom ratu i temeljito očistio KPJ od svojih političkih protivnika, od kojih su neki poslije smrtno stradali u Gulagu. I o tome postoji dostatna stručna literatura na stranim jezicima ako ne vjeruje domaćima.

Kraljevina Jugoslavija se mnogo prije ugrozbe od nacizma gospodarski preorijentirala prema Trećem Reichu i postigla *modus vivendi* s fašističkom Italijom. No ni to ju nije spasilo od propasti jer, kako piše Calic, za razliku od sličnih slabosti ostalih europskih država, Jugoslavija je patila od pomanjkanja legitimiteta i deficita funkcionalnosti države te centralizma, koji je poticao ekskluzivne nacionalizme. Stvaranje Banovine Hrvatske kao možebitnoga početka federalizacije Jugoslavije došlo je prekasno. Calic spominje Mačekove dodire s talijanskim predstavnicima, no ne dodaje da su oni bili isključivo taktičke naravi kako bi se »omekšala« kruta beogradska stajališta glede administrativne podjele države. HSS nije mogao organizirati nekakav ustanak protiv Jugoslavije, kako je proizlazilo iz zabilješki o tim susretima. Protiv hrvatsko-srpske nagodbe bili su komunisti i ustaše, svaki iz svojih posebnih razloga. Srpski kulturni klub Slobodana Jovanovića (danas veliko slavljen u Srbiji) predlagao je stvaranje Velike Srbije od svih »preostalih« pokrajina izvan Banovine Hrvatske i Dravske banovine. Banovina se nikako ne smije nazvati »velikom Hrvatskom«, kako pišu neki njemački publicisti. Za martovski državni udar 1941. kaže da je bio organiziran i od britanskih agenata, ali da to nije bilo odlučujuće, što nije dokazala. Završavajući poglavlje o prvoj Jugoslaviji, pogrješno zaključuje da ona nije propala zbog unutarnjih proturječnosti, nego zbog vanjske agresije, a to je vrlo površno, jer bila je to mješavina jednoga i drugoga. Mnogo govori činjenica da se za Kraljevinu Jugoslaviju nitko nije htio boriti, pa ni komunisti, koji su pozvali na ustanak protiv njemačkih i talijanskih okupatora tek nakon napada Trećega Reicha na Sovjetski Savez.

Slom Kraljevine Jugoslavije, kratkotrajna NDH i propast komunističke SFRJ

O uzrocima propasti prve Jugoslavije postoje kod njemačkih i austrijskih povjesničara neke nebitne razlike u mišljenjima, no kad je riječ o Nezavisnoj Državi Hrvatskoj oni su potpuno složni u odbijanju te tvorevine sa svim njezinim sadržajima, što se može tumačiti i osjećajem krivnje za njemačko »kumovanje« ustaškom režimu. To možemo naći kod Rudolfa Kiszlinga (*Die Kroaten – Der Schicksalweg eines Südslawenvolkes*, Graz-Köln, 1956), Holma Sundhausena (*Geschichte Jugoslawiens*, Berlin, Köln, Mainz, 1982) i Ludwiga Steindorfa (*Kroatien*, Regensburg, 2001), da spomenem samo najvažnije autore i njihova djela. Povjesničarka Marie-Janine Calic pokazuje slično, blago rečeno, nesnalženje u ocjenjivanju prilika u NDH kao

i glede ocjene tadašnjih suprotstavljenih gerilskih pokreta. Pri tome pravi i izbježi pogreške, primjerice kad piše da je Italija Rimskim ugovorima s NDH dobila cijelu Dalmaciju, ali nije, nego samo njezine dijelove, u koje ne pripada Bokokotorski zaljev, kako piše, jer nije bio ni dio Banovine Hrvatske. Antižidovski zakoni u NDH bili su proglašeni u travnju 1941., ali prvi takvi zakoni stupili su na snagu već pri kraju Kraljevine Jugoslavije, kako piše povjesničar Mario Grčević u svojem prilogu u zborniku *Kroatischer Unabhängigkeitskampf: berechtigt und gerecht*, Zagreb, 2011. Pišući o muslimanima, propustila je reći da su listom bili za NDH, a njihov glavni predstavnik Džaferbeg Kulenović bio je Pavelićev zamjenik. Pokušaji nekih muslimana da Bosnu priključe Trećem Reichu (što su Nijemci odbili) bio je periferne naravi. Kao i mnogi drugi njemački povjesničari i publicisti, obilno se služi dnevnikom glavnoga njemačkoga generala u Zagrebu Edmunda Glaise von Horstenaua, koji je naveliko napadao Pavelićev režim, djelomično s pravom, ali kao ratni zločinac nije pouzdan svjedok. Izmišljotina je tvrdnja da je antisemitizam u Srbiji bio manji nego u Hrvatskoj – zar srbijanski kvislinzi nisu slavodobitno javili u Berlin kako je Srbija postala »Judenfrei« (slobodna od Židova), kao što piše Walter Monaschek u svojoj studiji *Serbien ist judenfrei*, München, 1995. Pavelić i neki njegovi suradnici čak su bili rodbinski povezani sa Židovima, a Katolička crkva sa zagrebačkim nadbiskupom Stepincem pomagala je koliko je mogla progonjenim Židovima, o čemu postoji obilna literatura na hrvatskom i engleskom. Točno je ocijenila četničku taktiku čekanja, suradnju s okupatorima i kasnije masovno priključivanje partizanima. Za nju su četnici glede zločina isti kao i ustaše, ali štiti o ne manjim partizanskim zlodjelima. U početku komunističkog ustanka nije bilo ni govora o »socijalističkoj revoluciji«, kako piše autorica, jer su komunisti vješto skrivali svoje poslijeratne ciljeve. Vjerno opisuje neuspjeh partizana u Srbiji i Crnoj Gori na početku ustanka, nakon čega je Tito, kako piše, naredio partizanima bijeg u »srce NDH«. Do preokreta u korist partizana došlo je tek nakon talijanske kapitulacije u rujnu 1943., kad su oni zaplijenili goleme količine oružja i kad je svakomu bilo jasno da će Njemačka biti pobijedena. I ovdje pravi izbježi pogreške kad piše da je AVNOJ proglasio Jugoslaviju kao »socijalističku federativnu državu ravnopravnih naroda« (riječ socijalizam nije bila tada u uporabi) i da su Britanci Tita prebacili na Vis zrakoplovom iz Bihaća, gdje su ga Nijemci gotovo uhitili; ne, to su bili Sovjeti.

Neispravan je autoričin opis političkih prilika u NDH, pogotovo što se tiče tzv. pokatoličavanja pravoslavnih Srba jer postoje dokumenti da su te pojave djelomično bile i u funkciji njihova spašavanja od ustaških progona, a to nije primijetila. Osim toga, trebala je navesti da je oko 200.000 katolika prešlo, što silom što milom, na pravoslavlje u Kraljevini Jugoslaviji. Izraz »grkoistočnjaci« za pravoslavce preuzeo je ustaški režim iz austrougarske terminologije, no netočan je jer su Srbi već bili nacija. Pogrešno prikazuje ulogu nadbiskupa Stepinca, spočitavajući mu da je u NDH bio vojni vikar, isto je bio i u Kraljevini Jugoslaviji kao predsjednik Biskupskih konferencija. Navodi da su ustaše težili »etnički čistoj« Hrvatskoj, ali ne dodaje – samo pod uvjetom da se muslimane smatra Hrvatima. S druge strane piše o di-

rektivi generala Draže Mihailovića o etničkom čišćenju »od svih nesrpskih naroda« prostora zapadno od Drine i donosi odgovarajući četnički zemljovid »velike Srbije« gotovo do Zagreba. Točno primjećuje da su u etničkom čišćenju sudjelovali Nijemci, Bugari i Talijani, premda taj pojam tada nije postojao, ali su akcije te vrste bile očevidne.

Izvršno ustvrđuje da su komunisti od samog početka Drugoga svjetskog rata »ciljevito težili promjeni sustava« ili, drukčije rečeno, uvođenju komunističke diktature nakon svoje pobjede. Već tijekom rata tzv. narodni sudovi nemilosrdno su osuđivali i likvidirali »narodne neprijatelje«, što je bio znak što ih čeka nakon rata. Zanimljiv je autoričin podatak o nacionalnom sastavu NOV-a u proljeće 1944.: 44 % Srbi, 30 % Hrvati, 10 % Slovenci, 4 % Crnogorci i 2,5 % muslimani. Uzmemo li da je Hrvata u Kraljevini Jugoslaviji bili oko 22 posto, njihov je udio u NOB-u bio natprosječan, dok je udio muslimana bio minimalan, što postavlja pitanje gdje su u to vrijeme bili? Pa jasno, u postrojbama NDH, o čemu danas ne žele ni čuti. Sve u svemu, vrijedno je citirati mišljenje Marie-Janine Calic: »Jugoslavija je bila nakon Sovjetskoga Saveza druga zemlja u Europi koja je vlastitim snagama uvela komunizam, ali to u obje zemlje nije bilo moguće bez rata«. Navodi kako su komunisti naveliko pretjerali s brojem od 1,7 milijuna ratnih žrtava. Calic spominje stvarne brojke, no nije dodala da su muslimani u postotcima imali najviše žrtava, što ponovno dokazuje da su se kao vojnici i civili nalazili na protivnoj strani.

Komunistička Jugoslavija kroz autoričine ružičaste naočale

Nakon svibnja 1945. nije bila uspostavljena socijalistička, nego u stilu sovjetske terminologije »Federativna Narodna Republika Jugoslavija«. U njezinu režimu nije moglo biti ni govora o »središnjim postulatima slobode i demokracije«, kako piše Calic, i o »mješavini komunizma i građanske demokracije«, kad su onih nekoliko nekomunističkih ministara u središnjoj vladi i nekim republičkim vladama bili samo »korisne budale« koje je režim ubrzo odbacio. Nije točna tvrdnja da osim »JNA« nije bilo nijedne općejugoslavenske institucije, a što su onda bili SKJ i Udba? Calic točno uočava ekonomsko propadanje Jugoslavije unatoč mnogobrojnim, ali neuspješnim reformama. Dobro je uočila manjkavosti samoupravljanja s obzirom na manjak stručnosti tzv. samoupravljača. Osim toga, nastavlja, globalna kriza i postindustrijsko društvo delegitimirali su jugoslavenski socijalistički sustav. Njezini opisi stalne krize jugoslavenske ekonomije uglavnom su opširni i točni, ali nedovoljno analitični. Naime, da je samo rekla kako je bio prevelik utjecaj politike na privredu, stvari bi bile mnogo jasnije. Mislim da je cijeli društveni i materijalni razvoj Jugoslavije od 1945. do 1990. bio obilježen samovoljnim odlukama KPJ (SKJ) i tankog sloja menadžera, bez želje da se u odlučivanje uključi ostale građane, neovisne intelektualce i narode kao posebne cjeline. To autorica nije ni približno točno opisala. Posebno začuđuje što je poslijeratne nasilne mjere jugoslavenskog režima u industriji

i poljoprivredi nazvala »modernizacijom«; formalno je to možda moglo biti, ali bez demokratskog odlučivanja onih kojih se to ticalo.

Donosi zanimljiv podatak o odbojnosti prema učlanjenju u Savez komunista, koje je bilo najveće u Sloveniji (88 %) i Hrvatskoj (70 %) prema Srbiji (40 %), ali ne donosi objašnjenje zašto je to tako, kao što i uopće njezina raščlamba sastava i djelovanja Saveza komunista nije gotovo spomena vrijedna. Kad govori o »čistoj« politici, nije dovoljno precizna, možda je čak jednostrana. Primjerice, citira optužbu protiv Tuđmana iz 1981. godine, ali ne navodi ni slova o njegovoj obrani. Nepravедna je prema Stepincu kad piše da je osuđen kao »ratni zločinac«, a ne smatra potrebnim dodati da je to bio jedan od mnogih sličnih insceniranih procesa u komunističkom bloku protiv vrhovnika Katoličke crkve kao što su bili Mindszenty u Mađarskoj i Wyszyński u Poljskoj. Spominje Šuvarovu »Bijelu knjigu« protiv kritičkih intelektualaca, ali ne navodi da je u njoj bilo mnogo više srbijanskih nego hrvatskih imena, što je svjedočanstvo o većim (polu)slobodama u Beogradu, dok je u Zagrebu, nakon sloma Hrvatskoga proljeća, vladala zloglasna »hrvatska šutnja«. S druge strane posvetila je znatno veću pozornost slovenskom nezadovoljstvu. Pri opisu kosovskih nemira napominje da su ih »podjarili agenti Envera Hoxhe«, što bi se moglo shvatiti kao »prepisivanje« tvrdnji srpske propagande. Nastoji umanjiti učinke zloglasnoga »Memoranduma« SANU te kaže da on nije sadržavao konkretne planove o etničkom čišćenju i gotov program rata, no to nitko ne tvrdi, ali je on bio kapsula na eksploziv srpskoga nacionalističkog ekspanzionizma, prema njegovoj ključnoj tvrdnji da su Srbi prošli najgore od svih ostalih naroda u Jugoslaviji, temeljem čega je započeo srpski rat protiv susjednih naroda i republika. S time u vezi ne spominje nošenje »moštiju« cara Lazara po »budućim« granicama »Velike Srbije«. Udar po Miloševiću da je prvi mobilizirao mase te da je kosovski mit stavio u središte srpske političke komunikacije, ali nedovoljno tumači posljedice svega toga za nesrbe u Jugoslaviji, ali i za same Srbe. Uočila je da su i nekad kritički srpski intelektualci pristali uz Miloševića.

Besmislica je njezina tvrdnja da su samo Slovenija te s malim gubitcima Hrvatska i Crna Gora nakon Drugoga svjetskoga rata sačuvali svoje teritorije, dok je Srbija razbijena na tri »države« (?), valjda »zaboravljajući« da je ta podjela bila povod Miloševiću da započne prekradanje najprije Srbije (»O Srbijo u tri dela, ponovno ćeš biti cela«), s kasnijim krvavim pokušajima da to učini u cijeloj Jugoslaviji. Upravo je groteskna njezina tvrdnja da je Srbija izgubila svoja »povijesna naselja« u Hrvatskoj i svoj Jeruzalem, Kosovo. Čista velikosrpska propaganda. Tzv. Krajina u nas nikad nije bila dio Srbije, a Kosovo je imalo veliku albansku većinu i onda kad ga je Srbija dobila kao plijen balkanskih ratova, koje danas neki utjecajni srbijanski povjesničari nazivaju »svetima«.

Calic spominje uzaludne napore premijera Ante Markovića da ekonomski sanira zemlju unatoč pomoći iz inozemstva. Inflacija se popela na astronomsku visinu od 2700 posto. U isto vrijeme Milošević je predlagao većinsko odlučivanje građana bez utjecaja republika (pokrajine je već bio ukinuo). Slovenski predsjednik Kučan i njegov hrvat-

ski kolega Tuđman nudili su konfederaciju, što je Beograd odmah odbio. Muslimani i Makedonci vidjeli su rješenje u »asimetričnoj federaciji«, no i to Beogradu nije bilo po volji. Calic pronalazi krivnju i u prijelazu na demokratske odnose i u transformaciji sustava, koji su djelovali kao »potpirivač etnizacije i dezintegracije«. Vrlo zanimljiva tvrdnja, iz koje se može pročitati kako su demokracija i buđenje nacionalne svijesti prouzrokovali propast Jugoslavije, koja se, dakle, mogla održati samo pod pritiskom diktature, ali zašto to nije zaključila. Osim toga, Tita više nije bilo i sovjetska opasnost nije postojala.

Mnogo je stroža kad piše o hrvatskom pravom ili izmišljenom nacionalizmu. Vrlo malo piše o Hrvatskom proljeću i tragediji nakon njegova gušenja u Karađorđevu, čije posljedice Hrvati osjećaju do danas jer »sinovi« i »unuci« tadašnjih Titovih egzekutora i danas djelomično vladaju u Hrvatskoj. Neshvatljiva je njezina tvrdnja da je hrvatska »teroristička skupina Otpor« (luburićevci) imala svoje glasilo »Novu Hrvatsku« (London), koju su hrvatski verbalni ekstremisti napadali kao kompromisersku, čak projugoslavensku, no ona to, naravno, nije bila. Bolne su njezine nepravde spram Crkve u Hrvata kad piše da je za vrijeme NDH postojala »nesveta alijansa između Crkve, franjevaca i ustaškoga režima«; ništa drukčije nisu tvrdili komunisti i četnici. Piše da su franjevci u okolici Međugorja, njih 74, bili osuđeni na smrt; bilo je to posve drukčije, naprosto su bez suda i pravde poubijani i spaljeni, o čemu također postoje autentična svjedočanstva. Citira Tuđmanove »grijehe spram Židova«, ali ne navodi njegove kasnije ispravke tih zabluda. Smeta joj Bleiburg, ali ne kaže zašto. Nije shvatila ni Tuđmanovu »pomirbu«, koja se nije odnosila na poziv emigrantima i gastarbajterima da se vrate u domovinu, nego na pomirenje ljevice i desnice u Hrvatskoj uoči srpske agresije.

Često citirajući navodno »umjerene« srpske i hrvatske autore (prema paroli: »Mir, mir, nitko nije kriv«), nastoji izjednačiti krivnju za posljednji jugoslavenski rat, koji naziva »nasljednim«, što god to značilo. Ipak naziva srpsku agresiju pravim imenom i tvrdi kako Beogradu nije bilo stalo da spriječi secesiju (Srbija to nije mogla, što Calic ne želi prihvatiti), nego da »okupi sve Srbe u jednoj državi«. Ustvrdi da je »JNA« podupirala srpske ustanike i da su oni u Hrvatskoj otjerali oko pola milijuna Hrvata iz svoje »Srpske Republike Krajine« (SRK). Ta je brojka sigurno pretjerana. Ne shvaća ustavni položaj Srba u našoj državi, koji nikad nisu bili konstitutivna nacija unutar Socijalističke Republike Hrvatske. Navodi bijes i strah Srba spram hrvatskih simbola (grb, zastava), premda su bili u uporabi i za vrijeme komunizma, a što su ih ustaše bili »uzurpirali« bila je samo izlika za tvrdnje o ugroženosti domicilnih Srba. Spominje »plave kacige« u SRK, ali ne navodi kako nisu obavile svoja tri najvažnija zadatka: razoružati pobunjene Srbe, omogućiti povratak izbjeglica i otvoriti granice prema ostaloj Hrvatskoj. U intervjuu *Frankfurter Allgemeine Zeitungu* (15. 1. 2012) Calic ponovno tvrdi da su hrvatski simboli (zastava, grb) uznemirili domaće Srbe, ali priznaje da su te bojazni bile »difuzne« te da je glavni motiv za njihov »nasilni otpor« protiv hrvatske države bila želja da ostanu u Jugoslaviji pod »jednim zajedničkim krovom«, što je bilo »neovisno o traumatskim iskustvima iz Drugoga

svjetskoga rata«. Vidi se da može shvatiti neke važne stvari, ali u svojoj knjizi toga se nije uvijek držala.

Na strani je onih koji nisu htjeli priznati Hrvatsku na vrijeme, osuđuje Genschera i bonnsku vladu. Postavlja nevjerovatno pitanje: zašto su Hrvati i Slovenci imali pravo na samoodređenje, a Srbi u Hrvatskoj i Bosni te Albanci na Kosovu nisu? To je stvarno besmisleno jer samo kompletne nacije imaju to pravo, a ne nacionalne manjine. Ne može se, kako ona čini, hrvatska »Herceg-Bosna« usporediti s »Republikom Srpskom« jer je hrvatska tvorevina odmah priznala suverenitet cijele Bosne i Hercegovine, a Banja Luka tek nakon Dayton, i to tek djelomično do danas. Uostalom, Dayton je ukinuo »Herceg-Bosnu«, a Srbima s njihovih oko 30 posto stanovnika u BiH dao 49 posto teritorija te nesretne zemlje. Sve rečeno ne nalazimo u knjizi Marie-Janine Calic. »Rat u ratu«, kako je bio nazvan kratkotrajni oružani sukob Hrvata i Bošnjaka u BiH, stvarno je narušio njihov i općehrvatski imidž, ali Calic ne opisuje uzroke toga suvišnog sukoba, naime želju Bošnjaka da zauzmu onoliko prostora koliko su izgubili u ratu s bosanskohercegovačkim Srbima. Između njezinih podataka i neophodnih zaključaka o ratu u BiH zjapi provalija nedorečenosti. Uništene su gotovo sve džamije i dvije trećine katoličkih crkava na području na koje su došli Srbi, dok je broj porušenih pravoslavnih bogomolja i manastira bio znatno manji. To je trebala spomenuti. Po običaju mnogih drugih tvrdi da je Srebrenica prvi pravno priznati genocid u Europi nakon 1945., no znatno veći je onaj hrvatski u Bleiburgu i na križnom putu. Tvrdi pri kraju da je »Olujom« protjerano od 150.000 do 200.000 Srba iz »SRK«, ali ne pada joj na pamet saznati da je taj »bijeg« bio uglavnom samoorganiziran, kako je dokumentirano dokazao Nikica Barić u svojoj sjajnoj knjizi *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1900–1995*, naklada Golden Marketing–Tehnička knjiga, Zagreb, 2005.

Što je ostalo od Jugoslavije u knjizi Marie-Janine Calic

Dok se u prijašnjim poglavljima ove povijesne studije ipak našlo mnogo više kritičkih podataka i zaključaka o Jugoslaviji i jugoslavenstvu nego što pristaje njezinoj glavnoj tezi da ta država ipak nije morala propasti, u zaključnom poglavlju kao da želi izbrisati logiku uzroka i posljedica glede neuspjeha Jugoslavije kao ideje i zbilje. Poziva u pomoć Radu Iveković, koja je Jugoslaviju označila »otvorenim i tolerantnom zemljom« jer je njoj osobno »nacionalno opredjeljenje bilo posve strano«. Ivekovića i njoj slični uvijek su bili manjinci u svakoj pojedinoj jugoslavenskoj naciji zasebno. U svojoj prevelikoj ljubavi spram Jugoslavije Calic tvrdi da je ideja jugoslavenstva bila povezana s prosvjetiteljstvom, napretkom, humanizmom, razumom i znanošću, jezično-kulturnim zajedništvom Hrvata i Srba (a što je sa Slovencima?), da su time bile zahvaćene ne samo elite nego i obični ljudi, a sve su to bile puke želje jugoslavenskih nacionalista bez dodira sa suprotnom zbiljom. Ipak priznaje da je južnoslavensko ujedinjenje došlo prekasno, ali nije dovoljno izričita kad to nastoji objasniti. Nije opazila da je pokušaj kralja diktatora Aleksandra Karađor-

đevića da dekretom skroji »jugoslavensku naciju« zadao posljednji udarac tzv. jugoslavenskom jedinstvu. Drugi pokušaj preko stvaranja Šuvarove »jugoslavenske sinteze« bio je posljednji krik jugoslavenstva pred start velikosrpskog ekspanzionizma. Edvard Kardelj i Vladimir Bakarić »pro-rokovali« su, svaki na svoj način, propast Jugoslavije. Prvi je rekao kako Jugoslavija ne će biti potrebna ako Europa postane socijalistička (ironijom povijesti postala je kapitalistička), a drugi je zapomagao da će Jugoslaviji doći kraj ako nestane »našeg socijalističkog samoupravnog sustava« (čitaj komunizma).

Calic pridaje veliku važnost jugokomunističkim industrijskim i uopće privrednim uspjesima, što ipak izgleda pretjerano, ali je potpuno zatajila kad piše o nekakvom jugoslavenskom »radikalnom humanizmu« i »patriotskim vrlinama«, koji nisu postojali. Komunisti su u nas upropastili građanske vrline, a svoje nove i bolje nisu stvorili, što se vidi čak i u sadašnjim negativnim posljedicama njihove vladavine. Jugokomunizam je bio mješavina marksizma i šlamperaja, Partija je popuštanjima u sporednim stvarima korumpirala intelektualce i gospodarstvenike, pa i obične ljude, koji su se zadovoljavali poluslobodama. SKJ sastojao se od tankog sloja fanatika, golemog broja oportunisti i dosta protivnika režima koje je Partija nagurala u svoje članstvo da bi ih mogla kontrolirati. Titov režim nije trpio razmjenu vrijednosti s inozemstvom koje bi ga mogle ugroziti. Sve rečeno Calic nije uočila. Ona radije ide u opisivanje mogućnosti koje se nisu zbile kad piše kako na vlast ne bi došli ni »fašistički ustaše«, a ni »komunisti« da Hitler nije napao Jugoslaviju, nego bi pobijedio seljački pokret, pri čemu ne kaže hrvatski, kao najjači u zemlji, koji je imao simpatizere čak i u Šumadiji.

Calic drži da je modernizacija društva raspirivala nacionalizme, no ne uviđa razlike u tome jer su Makedonci i Slovenci, pa donekle i Muslimani, mogli bučno razvijati svoje nacionalne posebnosti, što je u najvećoj mjeri bilo zabranjeno Hrvatima i sa stanovitim odstojanjem Srbima. Čudno je što nije uočila te tako jasne razlike. Nasuprot tomu vrlo je točno opazila mane jugoslavenske industrijalizacije dva desetljeća prije propasti države, jer je, kako naglašava, njezino gospodarstvo bilo slabo financirano, tehnološki zaostalo i naveliko birokratizirano. Svaki pokušaj demokratiziranja jugoslavenskoga društva, tako piše Calic, podupirao je dezintegraciju zemlje, ali ne objašnjava zašto, premda je to bilo očevitno, jer su komunisti rado gurali nacionalne probleme pod tepih, a o rješavanju ostalih gorućih pitanja imali teorijske »kule u oblacima« bez mogućnosti praktičnoga rješavanja. Prema autorici, Jugoslavija je propala jer vladajući nisu prevladali goleme ekonomske razlike između zapada i jugoistoka zemlje, potom je došla velika svjetska gospodarska kriza, na koju nisu našli odgovore, te je iščeznuo konflikt između istoka i zapada od kojega je Beograd profitirao. U svemu tome autorica ima pravo, ali nije navela najveći razlog za raspad Jugoslavije, naime taj da jugoslavenski komunisti nisu imali političkog dara da sve unutarnje razlike i suprotnosti u državi i društvu shvate kao nešto normalno, da ih prihvate prema izreci »jedinstvo u razlikama«, namjesto tzv. bratstva i jedinstva, koje je bilo romantična izmišljotina bez uporišta u zbilji. Jugoslavenski komunisti nisu imali odgovore na ve-

likosrpski ekspanzionizam, koji Calic prilično nedovoljno opisuje kao da za nj traži neko razumijevanje. Također ne uviđa veliki mamac s adresom Europske unije, u koju Slovenci i Hrvati nisu htjeli otputovati preko Beograda. Ona također nije opazila vrlo opasno srpsko rusofilstvo, koje je neko vrijeme potisnuo čak i Titov režim. Nije potpuno istinita njezina tvrdnja da je eskalacija postjugoslavenskih ratova bila prouzrokovana slomom institucija i gubitkom državnog monopola u uporabi sile. Jugoslavija kao država i nije mogla funkcionirati jer nije bila nacija. Njezini su se stupovi počeli rušiti nakon Titove smrti, prekinutoga kongresa SKJ, srbizacije »JNA« i nestanka suprotnosti između Istoka i Zapada, čime je nesvrstanost postala suvišna. Sve to njemačka povjesničarka nije dovoljno temeljito opisala i odgovarajuće analizirala. Nažalost, njezini krajnji zaključci u povijesnoj studiji *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*, kako Jugoslavija ipak nije morala propasti, često naveliko odudaraju od vrlo snažne protivne dokumentacije i dosta točnih argumenata protiv te umjetne tvorevine kroz gotovo cijelu knjigu.

Odjek knjige Marie-Janine Calic u njemačkim medijima

Posebno se oštro s knjigom obračunao Lothar Höbelt u konzervativnom *Frankfurter Allgemeine Zeitungu* (3. 1. 2011). On je u njoj pronašao misaone suprotnosti, naivno prekrajanje povijesti i krive procjene. Zamjera joj pomanjkanje »kritičkog odnosa spram izvora« kao i »marksističko-lenjinistički žargon«. Čak uočava da nije dovoljno ovladala njemačkim jezikom, jer da joj nije materinski. Mislim da je ta kritika pretjerana. Suprotno mišljenje zastupa Renate Wiggershaus u lijevoliberalnom *Frankfurter Rundschau* (20. 12. 2010), koja prihvaća tezu Marie-Janine Calic da Jugoslavija nije propala zbog međunacionalne mržnje, nego zbog njezina političkog instrumentaliziranja, te da je pretvaranje jugoslavenskog agrarnog društva u industrijsko društvo europski fenomen, pri čemu kritičarka zaboravlja važnu stvar, naime da je Europi za taj prijelaz trebalo više od jednog stoljeća, a SFRJ samo dva desetljeća, što nije išlo bez nasilja. Slično tvrdi analitičarka Doris Akrap u krajnje ljevičarskom *Die Tageszeitungu* (6. 1. 2010), koja se također slaže s Marie-Janine Calic kako Jugoslavija nije propala zbog stoljetnih etničkih već aktualnih socio-ekonomskih sukoba, što god to značilo. Najveću pohvalu knjizi Marie-Janine Calic napisala je Liljana Radonić s Bečkog sveučilišta (*H/Soz/u/Kult*, br. 3 /2011), ponavljajući veći dio njezinih »jugobolnih« teza, ali dodajući njima svoje još veće zamjerke glede ocjene ustaštva s jedne te četništva s druge strane, čije zločine smatra blažima jer, za razliku od ustaša koji su »san o velikoj Hrvatskoj četiri godine pretvorili u zločinačku zbilju«, četnici to nisu činili u »okviru državnog terora«, kao da žrtvama jednih i drugih nije svejedno u čije su ime bili ubijani i proganjani. Iza te obrane četništva kriju se papci srpske promidžbe najniže razine. Ona povlađuje tvrdnji Marie-Janine Calic kako seljaci u Jugoslaviji, za razliku od onih u Sovjetskom Savezu, nisu »terorom bili stjerani u novu eru« i kako su komunisti »relativno libe-

ralno postupali s kritičarima svoga režima«. Jedno i drugo opake su laži jer, primjerice, u SFRJ je bilo više političkih zatvorenika po glavi stanovnika nego u SSSR-u. Komunisti su u Bosanskoj krajini čak silom oružja ugušili seljačku pobunu protiv kolektivizacije, a u drugim dijelovima države pritisak na seljake nije bio ništa manje brutalan nego ruskih boljševika na tamošnje *hazajine*, odreda nazivane kulacima. Radonička hvali izbjegavanje Marie-Janine Calic da se u »slučaju Jugoslavije« stavi na stranu njezinih protivnika ili pristaša, što nije istina, što nije dokazuju neki njezini kritičari. Tomu dodaje da je izbjegavala »ontologizirajuće hrvatstvo« jer da su Hrvati sami sebe katkad označivali lokalnim imenima, Slavonac, Dalmatinac, Istranin, kao da je to isključivalo zajedničko hrvatsko ime, i kao da tih pojava nije bile i u drugih naroda, primjerice Slovenaca (Korušci, Kranjci, Primorci) i Srbijanaca (Vojvođani, Šumadinci) itd. Više je nego očito da Radonička mnogo više boluje od »jugonostalgije« nego njezina posestrima Calicka.

Posebno oštru kritiku stajališta Marie-Janine Calic (a time i Ljiljane Radonić) objavila je mnogo bolja poznavateljica naših i susjednih prilika s adresom u Njemačkoj, Dunja Melčić, u frankfurtskom časopisu *Kommune*, br. 4/2011. Melčić odmah upozorava na fenomen da i 20 godina nakon raspada Jugoslavije ona i dalje postoji u glavama nekih kao »slika iz fantazije«. Poseban bonus uživaju one publikacije, piše Melčić, koje njeguju taj fenomen, izazivajući dojam da su antinacionalističke, a u biti su itekako nacionalističke, jugonacionalističke. Postoji »mit jugoslovenstva« bez Jugoslavije. Marie-Janine Calic ne želi shvatiti da su razlike među narodima u Jugoslaviji bile znatno veće nego njihovo zajedništvo, pri čemu Melčić citira njemačkog povjesničara Holma Sundhausena i hrvatsku povjesničarku Mirjanu Gross, koji su stalno upozoravali na goleme gospodarske razlike između Hrvatske i Srbije. Marksisti su, piše Melčić, pokušali stvoriti »zajedništvo« borbom protiv siromaštva, ali u tome nisu uspjeli, tako da su razlike u razvoju sjevernih i južnih republika SFRJ bile slične onima između Češke i Jemena. Ona kritizira Marie-Janine Calic zbog »posebno blagog odnosa spram srpske narodne skupine«, a metoda kojom se tu služila bilo je minimaliziranje kompromitirajućih događaja iz srpske povijesti. Ubojstvo Stjepana Radića i drugova u beogradskoj Skupštini 1928. Calic je pretvorila u »nedogađaj«. Ona isto tako postupala s umanjivanjem zloćudnosti šovinističkih prijedloga u odnosu na nesrbe Ilije Garašanina i Vase Čubrilovića. Kad piše o Kosovu, posebno ističe tamošnju »sustavnu diskriminaciju Srba«, izostavljajući mnogo veću srbijansku represiju prema Albancima. Calic je otišla toliko daleko u zamagljivanju Miloševićeve politike da neupućenima može izgledati kao da je rat u razbucanoj Jugoslaviji izbio između Slovenije i Hrvatske, što Melčić drži »dosad nedostignutim krivotvorenjem činjenica«. Calic je glede Kosova i Hrvatske, zaključuje Melčić, temeljito pobrkala uzroke i posljedice, zaključujući kako činjenice nemaju nikakvu ulogu u glavama onih koji još misle da postoji Jugoslavija. Čudi se kako je jedna renomirana nakladnička kuća mogla izdati knjigu u kojoj dva najvažnija događaja u prošlom desetljeću u Srbiji, skidanje Miloševića s vlasti i ubojstvo Zorana Đinđića, nisu ispravno ili uopće nisu opisana, a to je upravo slučaj s knjigom Marie-Janine Calic.

Leo Rafolt

Ekonomijom pojmova uhvatiti pravo značenje: JAPAN KAO NESTABILNI OZNAČITELJ

Prostori koji znače

U mnogim se esejima Edward Said zauzima za prebacivanje interesa s kronološke ili temporalne perspektive u humanističkim i društvenim znanostima na onu, po njemu mnogo svrsishodniju, nipošto apovijesnu, geografsko-prostornu perspektivu. Neki od tekstova o »ideologiji prostornosti« sakupljeni su u njegovoj knjizi *Refleksije o egzilu* iz 2000. Njegovo je tumačenje ideologije prostornosti, naravno, sasvim razumljivo iz perspektive postkolonijalnog teoretičara, zbog čega se time na ovom mjestu neću baviti. Međutim, mnogo je važnije istaknuti da prostori uistinu znače, zrače svojevrsnom energijom, sa svim svojim negativnim i pozitivnim aspektima, o kojima se govori u dnevnicima putovanja, donekle i u putopisima, osobnim zabilješkama ili portretima krajeva, etnografskim izvješćima iz dalekih zemalja. Putovati se, dapače, može i zamišljajući, jer posve je legitimno pisati o drugim krajevima a ne kročiti u njih, oblikovati vlastite itinerare i predodžbe o svemu što nas s tim krajevima povezuje ili razdvaja. Na takav su

Zen je uistinu nevjerovatno jednostavan sve dok ne pokušamo mudrovati ili se kolebati!

(Alan Watts)

način o Novom svijetu pisali i budući kolonizatori, još prije nego što su ga i u geopolitičkom smislu osvojili. Frano Čale pretpostavio je da se u jednoj od Indija iz Negromantova prologa komediji *Dundo Maroje* Marina Držića nalazi predodžba Dalekoga istoka, možda čak Kine i Japana, što je manje vjerojatno, jer su nazivi za te daleke zemlje u tadašnjem geografskom rječniku već bili ustaljeni. No, to što je neko područje geografski i kartografski fiksirano, kao osobita točka na karti, nipošto ne znači da je fiksirano u pamćenju, sjećanju, intimnom etnografskom istraživanju. Ono ne polazi od krutih okvira, prostornih mjera, geopolitičkih normi, konvencija, nego stvara vlastita značenja i manipulira njihovim viškovima proizvoljno, djetinjasto svojeglavo, autokratski suvereno, baš kao marionetama u lutkar-

Pogled na jezero, Hram Saihō, Kyoto (foto: Leo Rafolt)

Pročišćenje dimom, Asakusa, Tokio (foto: Leo Rafolt)

skoj predstavi. Takva su značenja vlastita, ali ne u smislu svojatanja, nego ponajprije u smislu izviranja, jer proizvode snopove asocijacija i misli koje jedna drugu postupno ukidaju. To je zen, ističe Alan Watts, vremenoprostor gdje jedna misao slijedi drugu, bez prekida. No, dopustite li tim mislima da se povežu u lanac, vezujete se. Prostori se oblikuju na različite načine, putovanjem, zamišljanjem, sanjanjem, upoznavanjem drugih, drukčijih ljudi. Možda najčešće fizičkim prelazanjem granice između poznatoga i nepoznatoga: tijelo prelazi granicu, tijelo putuje, miriše nove mirise, iskušava nove okuse, spava u novim prostorima, obitava. Budistički svećenik i filozof Taisen Deshimaru napominje da su ljudi zapostavili prirodnu samoregulaciju tijela, svoju automatsku mudrost i podvrgnuli te regulacijske centre raznim vrstama nasilja koja narušavaju prirodni ritam. Zapravo ne bismo trebali neprestano razmišljati jer mozak nije jedina stvar koja misli.

Tijelo posjeduje sposobnost pamćenja prostora, čini mi se da sam to iskusio i na mnogim svojim putovanjima. Uvjeren sam da postoji nekoliko načina kako sebi čovjek može predstavljati Japan, a svaki od tih načina, doista, ima svoje mjesto u nekom osobnom scenariju o toj zemlji, dokumentu koji ima posve osobno, vlastito, izvorno značenje. I moja predodžba Japana zasniva se na nekoliko paralelnih scenarija koje bih mogao osvijestiti, kako to priliči filologu, jedino *pojmovno*. Uistinu, razmišljajući o Japanu, bilo da boravim u toj, bartovski rečeno, tvornici semioze, rasadniku značenja, bilo da sam iz Japana izmješten, daleko, ne mogu si pomoći a da ne razmišljam o tome kako napisati nešto o Japanu. Međutim, ne monografiju, ne knjigu znanstvenog tipa, koja bi prirodno izranjala iz moje akademske biografije, primjerice – iz interesa za japansku dramu i kazalište ili za japansku filozofiju tijela, ne dnevnik, ne putopis, iako su to žanrovi koje sam oduvijek volio čitati. Nezahvalno je, doduše, govoriti i o nekom osobnom poj-

movniku jer je i na taj način raskrinkan djelić moje čisto akademske biografije, nešto što me uz Japan vezuje, ali me ne vezuje samo to i, nipošto, upravo to.

Dva su očekivana, gotovo konvencionalna, nikako jedino moguća, uvoda u neku zamišljenu knjigu o toj zemlji, osobito ako dolaze iz filološke perspektive: prvi kreće od Rolanda Barthesa, drugi od Darka Suvina. Tu ponajprije mislim na Barthesovu knjigu eseja *Carstvo znakova* (1989) te na Suvinovne tekstove japanološke i teatrološke orijentacije objavljene u knjizi *Predavanja o Japanu: eseji o nekim interkulturalnim položajima* (1996). Priznajem, naprotiv, fascinacija svime japanskim u meni je egzistirala puno prije susreta s Barthesovim semiotičkim studijama ili pak sa suvinovskim zanimljivim teatrološkim galaksijama. Ona se kretala značenskim prostranstvima Kurosawinih filmova, simbolima ispunjenom zenbudističkom i šintoističkom filozofijom, zagonetnom ikonografijom japanskog *budōa*, svijeta borilačkih vještina. Postojalo je nešto onkraj semioze bartovskog tipa što me privlačilo Japanu i, posljedično, što je japansku kulturu privlačilo meni. Svoju zbirku eseja o značenjima u Japanu Barthes otvara sljedećim ulomkom:

Tekst ne »objašnjava« slike. Slike ne »ilustriraju« tekst: svaka slika bila je za mene polazište neke vrste vizualnog kolebanja analogna *gubljenju smisla* što ga Zen naziva Satori; tekst i slike, međusobno se ispreplićući, žele osigurati kretanje, razmjenu ovih označitelja: tijela, lica, pisma, i u njima žele čitati uzmicanje znakova.

Gubljenje smisla o kojem progovara francuski filozof – i koje namjerno stavlja u kurziv – teško da bi se moglo povezati s filozofijom zena, barem ne na taj način. Potpuna praznina, japanski *mu*, svojevrsno *obeznačenje* koje egzistira u svakom segmentu japanske kulture, mnogo više govori o kolopletu (snopova) značenja koje ta kultura generira, proizvodi, fiksira i raspršuje nego o naoko diskriminator-

Sreća, Hram Ninomiya, Kobe (foto: Leo Rafolt)

nom stajalištu o nečuvanom sustavu simbola potpuno odvojenom od našeg. Za mene je pitanje drugosti Japana posve irelevantno, zbog čega i bartovske japanološke analize danas, s odmakom, čitam s određenom dozom gorčine, čak i nesimpatije.

Svjestan sam da analize francuskog filozofa nipošto nisu stereotipizirajuće i u ideološkom smislu monolitne, no čini mi se da polaze od pogrešne premise: ako se *drugost Japana* uopće može (ili mora) konceptualizirati, onda to ne može nikako biti na temelju *drugosti jezika kao strukture*, kao što je sugerirano u tekstovima *Bez riječi* te donekle u *Tri pisma*. Japanska se kultura temelji na semiotičkom potencijalu znakovlja, odnosno pisma kao pokreta tijela (ili ruku) koje, onkraj binarizma i dekartovske logike, rukovodi *um-tijela*, *ne-svijest* i *pod-svijest* (*kenzai ishigi*, *senzai ishigi*). Logocentrizam zapadnjačkog tipa dokida se u svim aspektima japanske svakodnevice, među ostalim i u samom procesu imenovanja, denominacije. Primjerice, pojam osobnog imena u japanskom društvu donedavno je bio posve arbitrar: osobno ime koje bi se dodjeljivalo prilikom rođenja vrlo se često u odrasloj dobi mijenjalo jer se smatralo da je ono ponajviše stvar osobnog izbora, nipošto nekog unaprijed određenoga roditeljskog ili obiteljskog uzusa ili autoriteta; nadalje, izgovorna struktura imena u Japanu ne znači ništa jer zapravo ne govori ništa dok se ne *fiksira* pismom, znakovljem *kanji*, pri čemu je izbor točno određenog znakovlja od iznimne važnosti. Japanska se osobna imena pišu starim znakovljem, naslijeđenim iz kineskoga grafijskog sustava, koje se naziva *kanji*, dok se za strana imena u japanskom jeziku upotrebljava posebno prilagođeno pismo, *katakana*. Proces imenovanja, uvjeren sam, *a priori* je diskriminatoran proces jer pojednostavljuje, izostavlja, poopćuje i stigmatizira. Uistinu, paradoksalnim mi se čini da Japan ne mogu pojmiti kao drugost, ne ulazeći pritom u problematiku njegove naknadne, neizbježive okcidentalizacije, bilo preko Kurosawinih filmova, Murakamijevih romana, manga-kulture ili harajuku-stilova, butoh-performansa ili taiko-bubnjara, da spomenem samo neke segmente japanske kulture koji su danas planetarno popularni. Što više čitam o Japanu, ne nužno interpretacije/analize na tragu bartovske ili suvinske strukturalističke ili marksističke hermeneutike, sve mi se više čini da ga neprestano pokušavam reorijentalizirati. Svjestan sam da to katkad činim nasilno, bez prave

potrebe, no ne mogu se oteti dojmu da ću si takvu tvornicu semioze lakše objasniti ako se vratim na nultu točku. Na mnogobrojnim putovanjima po Japanu uvijek se vraćam izvorima, netaknutim i malim budističkim i šintoističkim svetištima, zabačenim ulicama velegrada Tokija-Yokohame, Koebe-Osake ili putovima hodočasnika (Kamakura, Yamagata, Tsuwano). Povratak tradiciji svojstven je, uostalom, i Japancima, a prodire u gotovo sve segmente života. Izvrstan je primjer za to popularnost tradicijskih pripovijesti o duhovima-demonima (*obake*).

Putujete li u Japan u ljetno doba godine, posebice u srpnju, na televiziji, radiju, u kazalištima i javnim prostorima naići ćete na sadržaje nalik onima iz filmova strave. Tijekom srpnja, za vrijeme budističkih festivala (*obon*), japanska će svakodnevnica biti prožeta duhovima umrlih, ljudi i životinja, a katkad i neživih stvari, poput kišobrana. Ti se demoni najčešće nazivaju *bakemono* i japanska su varijanta kršćanskog rituala duhova, na primjer, u blagdanskom kontekstu Svih svetih. U kontekstu koji nalikuje konzumerističkom *Halloween Day* ipak se čuvaju mnoge vrijednosti japanske tradicijske kulture, doduše, na taj način, posredovane multimedijskim *high-techom* u *full-HD* rezoluciji. U Japanu sam boravio u mnogo navrata iz mnogo razloga, s drukčijim motivacijama i posve disparatnim ambicijama. Počesto Japan posjećujem iz čisto akademskih razloga, pretežito predajući na sveučilištima u Tokiju, Osaki i Sapporu. Japanski obrazovni sustav vrlo je složen, pri čemu je u sustav visokog obrazovanja posvema prodrila američka obrazovna moda. Akademski godina, donekle, slijedi kalendar prekooceanskih privatnih sveučilišta, studentski se život odvija u okviru kampusa i sl. No, i u tako organiziranom sustavu često sam nailazio na relikte (tradicijske) japanske svakodnevice koje sam, dakako, ugurao pod semantiku intimnog pojma reorijentalizacije. Na primjer, u dobrom mi je sjećanju ostalo jedno predavanje na Odsjeku za studije sukoba (*Department for Conflict Studies*) na Sveučilištu u Osaki, gdje sam predavao bos, u čarapama, u predavaonici za plenarna i gostujuća predavanja koja je uređena u tradicionalnom japanskom stilu, u skladu sa svim uzusima *tatami-kulture*. Interkulturalni ili transkulturalni *assaying*, da se poslužim Suvinovim terminom, u tome je trenutku bio podcrtan nizom čimbenika: etnički heterogenoj publici predstavljao sam književnu antropologiju u kontekstu humanističkih znanosti te sam se pritom

nerijetko služio primjerom drame Radovana Ivšića *Sunčani grad*, eksplicirajući veze između nō-dramaturgije i avangardnog transkulturalizma, a cijelo to vrijeme u publici je sjedila kolegica s Filozofskog fakulteta u Zagrebu, trenutačno stipendistica Odsjeka za socijalnu antropologiju Sveučilišta u Oxfordu, koju otprije nisam poznao i koja se u Japanu našla po zadatku, pišući doktorat o japanskoj obiteljskoj svakodnevici. Sličnih sam iskustava u Japanu imao napretek, primjerice – u kolovozu 2012., kad sam u baru u tradicionalnoj tokijskoj četvrti Golden Gai, na proslavi doktorata prijatelja Nepalca, nakon niza godina opet sreo kolegicu (slavisticu) sa Sveučilišta u Sofiji. Život kao da se neprestano upisuje u ono što radim, u ono što proučavam, što me zanima i čime se bavim. Kako bih onda nešto što se uvijek iznova ispostavlja kao blisko, poznato, prepoznato, uopće i mogao percipirati kao drugost. I praksa i lektira pokazali su mi da je stvaranje alteriteta ili drugosti, u najvećem broju slučajeva, rezultat ekonomije mišljenja, simplifikacije koja ne podastire argumente.

Iz toga bih razloga ovo misaono putovanje Japanom, paradoksalno, htio utemeljiti upravo na ekonomično-semantičkoj moći pojmovlja. Jedan od boljih prikaza japanske kulture, društva i svakodnevice, čini mi se, dolazi iz pera španjolskog *techno-geeka* Héctora Garcije. Njegova knjiga *A Geek in Japan* nosi vrlo zanimljiv podnaslov *Discovering the Land of Manga, Anime, Zen, and the Tea Ceremony* – i upravo se svim tim aspektima japanske kulture bavi. Na osebujan način, u formi blogera, García čitatelju nastoji raskrinkati razloge »japanske specifičnosti«, analizirajući pritom povijest i podrijetlo japanskoga naroda, tradicionalna umijeća i umjetnosti, obilježja mentaliteta i karaktera, narodnu simbologiju, radnu etiku i obiteljsku svakodnevicu i medijsku kulturu. U temeljima će japanskog mentaliteta, na primjer, García pronaći složenu diskrepanciju između istinskih želja i iskrenog mišljenja pojedinaca, koji se zasnivaju na osobnom iskustvu, intimi, apatiji ili emocijama (*honno*) i, s druge strane, socijalnih imperativa koje pojedincu nameće društvo, kao izvorište zajedništva i zajedničkog dobra i kao transcendentna norma i vrijednost koju nitko ne dovodi u pitanje (*tatema*). Oblicima takve socijalne obligativnosti prožeta je japanska svakodnevica, a španjolski autor daje i dva odlična primjera:

Pretpostavimo da smo pozvani na čaj kod japanskog domaćina, približava se vrijeme večere i domaćin nas upita: »Želite li ostati na večeri?« To je *tatema*, nešto što netko mora učiniti kao socijalnu obvezu. Pristojan odgovor glasilo bi nekako poput ovog: »Hvala vam, nisam gladan.« [...] Zamislite da želite kupiti kartu za nešto, no nema više slobodnih mjesta. Prodavač karata neće vam dati izravan odgovor poput ovog: »Nema više karata.« Umjesto toga, ostavit će vas da čekate, pretvarati se da traži nešto na računalu i početi će raditi grimase, govoreći »*chotto*« [...] Mogao bi se i savjetovati sa šefom. Naposljetku, kad se već osjećate kao da

Ceremonija djevojčica, Svetište Shimogamo, Kyoto
(foto: Leo Rafolt)

ste u potpunosti potratili svoje vrijeme čekajući, reći će nešto poput: »Pronaći mjesto je teško, *chotto*...« To je *tatema* u svojoj punini.

Primjeri takve komunikacijske redundancije u Japanu su uistinu mnogobrojni. Film *Izgubljeno u prijevodu* redateljice Sofije Coppole temelji se na spomenutom konceptu bezličnosti i indirektnosti. Naime, ljubavna veza dvoje američkih protagonista u Tokiju, koja bi se mogla odigrati prema hollywoodskim uzusima, naprotiv, u potpunosti se stapa s kontekstom, postaje suspregnuta. Jedini kontakt između ostarjelog američkog glumca koji dobiva pristojnu količinu novca da glumi u reklami za japanski viski i mlade djevojke, koja se dosađuje u tokijskom hotelu kao pratnja američkom rokeru, naime, događa se u hotelskoj sobi, u krevetu, kada joj on rukom dotakne nožni prst. Neizravnost i beskontaktnost, tipični za japansku kulturu, tako se oprimjeruju na najbolji mogući način. Takvi oblici socijalnih konvencija duboko su ukorijenjeni u mentalitetu japanskog čovjeka i često se u japanološkoj literaturi ekspliciraju preko pojmova, simbola, koji tu kulturu konstituiraju. Uхватiti se u koštac s tim pojmovima vrlo je teško – i to mi i nije namjera. Međutim, takvim oblikom semantičke ekonomizacije prisjetit ću se onog što je u japanskoj kulturi, barem za mene, vrijedno reorijentalizirati.

Put kao know-how japanske kulture

Jedan je od temeljnih pojmova japanske kulture zasiurno pojam puta (*dō* ili *michi*), a njegovu bih tumačenju pristupio s jednog ponovno vrlo intimnog stajališta. Naime, 2007. prvi sam put pročitao knjigu Kenjira Yoshigasakiya *Unutarnje putovanje stranca*, u kojoj se na zanimljiv način interpretiraju zablude ili, blaže rečeno, nezgrapnosti zapadnjačkog tumačenja percepcije, i to na primjeru borilačkog umijeća (*budō*). Na temelju dugogodišnjeg iskustva u boričkim vještinama znao sam da sa zapadnom filozofijom tijela valja baratati vrlo oprezno, jer je nedostatna i isključiva, dualistička, zanemaruje um-tijela i percepciju

Ulazak sumoka, Ryokugikan, Tokio (foto: Leo Rafolt)

onog središta koje se u japanskoj kulturi iznimno cijeni – *hara*. Štoviše, knjiga koju sam maločas spomenuo upućuje na još jednu razliku između zapadnjačkog i istočnjačkog mišljenja, pa onda i japanskog. Za istočnu filozofiju tipično je kružno, radijalno mišljenje, koje nije apriorno i kojim se do rješenja problema ne nastoji doći najkraćim putem. Sam put (*dō*) na taj je način važniji od cilja i, u konačnici, mogućeg no nikako konačnog rješenja. Takav, izvorno zen-intonirani način mišljenja, na simbolički se način ponajčešće prisposobljuje jednim od najpoznatijih japanskih *umijeća puta*, putom strijele (*kyudō*), koji je toliko blizak izvornoj filozofiji zena. O tome u nekoliko navrata piše i japanski filozof Daisetz Teitaro Suzuki, ističući ljepotu apsurdna kružnosti u učenju:

Na glazbenim ljestvicama čovjek može krenuti od najnižeg tona i postepeno se dizati do najvišeg. Kad se dostigne najviši ton, čovjek uviđa da se on nalazi odmah pokraj onog najnižeg. Na sličan način, kada se postigne najviši stupanj u proučavanju budističkog učenja, čovjek se pretvara u vrstu glupana koji ne zna ništa o Budhi, ništa o njegovu učenju i lišen je cjelokupnog znanja ili tekovina učenja. Neznanje i štetni utjecaji koji karakteriziraju prvi stupanj stapaju se u Nepokretnu prazninu posljednjeg stupnja budističkog učenja: intelektualni proračuni gube se iz vida i prevladava stanje bez-um-nosti (*mushin*) ili bes-mislenosti (*munen*).

Postoji niz umijeća u tradicionalnoj japanskoj kulturi koja opimjeruju taj način poimanja puta koji je uvijek radijalan, kružan. Spomenuti japanski filozof na drugom pak mjestu, na sličan način, uspoređuje čajnu ceremoniju (*chadō*), kaligrafiju (*shodō*) i vještinu rukovanja sabljom (*iaidō*), ističući pritom korespondentnost njihove »unutrašnje filozofičnosti«, koja eliminira mogućnost postojanja

nja *ega* kao temeljne, distinktivne odlike ljudskosti. Takva posljednično antihumanistička ideja leži u srži zen-filozofije, barem kako ju Zapadu predstavlja D. T. Suzuki:

Kao i u engleskom jeziku, japanska riječ *michi* (koja se može izgovarati kao *dō*), u značenju »staze« ili »puta«, nerijetko se upotrebljava kao metafora životnog putovanja. Čovjek koji živi nemoralan život nazvat će se *fudōtoku* ili »onaj koji nije na putu vrline«. *Michi* također označava duhovnu vrijednost neke vještine. *Kadō* (napisano znakovima za »cvijeće« i »put«) je umijeće oblikovanja cvijeća; *kendō* je umijeće borbe sabljom; *shintō* je pak put bogova, tradicionalna japanska religija.

O složenosti umjetnosti njegovanja puta, u smislu kako sam ga maloprije definirao, govori i činjenica da taj pojam egzistira na granici između svijeta materijalno-praktičnog i duhovnog. Naime, upravo su forme (*kata*) konkretno-materijalni *know-how* na temelju kojih se uči tehnika i vještina (*waza*). Japanci ne vole ni krenuti na put prije nego što svladaju složeni sustav unaprijed zadanih rituala, koji ih obvezuje te koji oblikuje ponašanje gotovo svakog pojedinca. Primjera takve dosljednosti uistinu je pregršt: od ritualne izmjene posjetnica prije poslovnog sastanka, stalnih naklona u svakodnevnom životu, strogo zadanog rituala prije početka sumo borbe, sve do strogo normiranoga međusobnog točenja pića u restoranima (u Japanu se, naime, vjeruje da je nepristojno sam sebe posluživati). Jedan se od najstrože normiranih i, u smislu njegove protežnosti i utjecaja, najdalekosežnijih kulturnih kodova japanskog društva vrlo često spominje u stručnoj literaturi, bilo filozofske i antropološke, ekonomske ili pak povijesne i politološke provenijencije. Riječ je o pojmu *bushidō*, koji primarno označava put ratnika, samuraja (*bushi*), iako u prenesenom značenju često simbolizira neupitnu lojalnost i uslužnost. Etičke vrijednosti puta ratništva, međutim, nisu izumrle s feudalnim Japanom, nego se danas odnose na bilo koji oblik neprijeporne i besprigovorne privrženosti stvarnom i simboličkom autoritetu, najčešće u poslovnom životu. Japanski filozof i diplomatski časnik Inazo Nitobe još je 1899. godine zaključio da je *bushidō* japanski odgovor kršćanstvu, kao izvorište svih moralnih i općekulturnih vrijednosti japanskog naroda.

S primjerima takve neupitne (katkad i posve nekritičke) lojalnosti u suvremenom sam se Japanu susretao nebrojeno mnogo puta. Učenici su vjerni svojim učiteljima, a radnici svojim šefovima itd. Često mi se činilo da je takva podložnost autoritetima opterećujuća i neiskrena, u nekom smislu kontraproduktivna. Na gostujućim predavanjima, primjerice, rijetko sam se kad susretao s polemičko-kritički intoniranim pitanjima, iako su mi neke teze katkad bile i prenategnute. Autoritet gost-predavača izgleda da je bio i ostao neupitan. Doduše, poslije sam shvatio da je takvo ponašanje kolega i studenata povezano s još jednom

prešutnom normom – gosta se gotovo nikad ne smije dovesti u neugodnu situaciju, kako se ne bi osramotio, *izgubio lice (menboku)* pred drugima. *Dō* je od Japanaca učinio marljive i sistemu vjerne strojeve – koji teže jedino savršenstvu. O tome svjedoči i japanska uzrečica da je cilj svakog vladara u narodu uvećati *kami*, razinu općeg ili vrhunarnavnog dobra, *božanstvenosti*, na dobrobit svih. Jednim se od najvećih kritičara takvoga grupnog mentaliteta, antropološki oblikovanog u formi nasljedovanja puta, danas smatra japanski nobelovac Kenzaburō Ōe, koji Japance nerijetko naziva nemislećim mravima, o čemu svjedoči i njihov sustav obrazovanja utemeljen na nekritičkom, nekreativnom ponavljanju:

Ako komad papira kaže da A mora biti učinjeno prema proceduri B, Japanci će uvijek upotrijebiti takvu B proceduru, a da nikada neće pomisliti na mogućnost postojanja boljeg puta. Ako im se pak objasni da bi C procedura mogla biti bolja od B, sumnjičavo će vas pogledati, kao da nešto naslućuju, no nakon toga će nastaviti raditi prema metodi B. U poslovnom svijetu mogli bi skočiti na C proceduru, ali bi pritom izmijenili svu papirologiju i napravili temeljitu studiju promjene koja bi mogla trajati nekoliko mjeseci, pa čak i godina.

Slijeđenje puta, u nekom univerzalnom smislu, čini mi se, valjalo bi ipak promatrati u pozitivnom svjetlu. Takvih je primjera uistinu mnogo, da spomenem samo krajnje raznovrstan svijet tradicionalnih i modernih japanskih boričakih vještina. Marljivo učenje i vježbanje neke ritualizirane forme ponašanja u japanskoj se kulturi naziva *gudō*. Vrijednost se takvog ponašanja, štoviše, ogleda u činjenici

da se središte pozornosti prebacuje na sam čin pokušavanja, truda, marljive, ambiciozne ljudske naravi, pri čemu konačni ishod gotovo da i nije važan. Ili, iskazano rječnikom zen-filozofije: duhovnost se nalazi na putu, a ne u njevoj konačnici. Negdje na putu između prostorija hrvatskog veleposlanstva u Tokiju i jednog europskog restorana smještenog u blizini carske palače, 20. listopada 2009., sad već bivši hrvatski veleposlanik u Japanu i izvrstan poznavatelj te zemlje, Drago Štambuk, poklonio mi je englesko izdanje jedne intrigantne, netom objavljene knjige. S prijevodom (višeznačnog) naslova valjalo bi se jednom uhvatiti u koštac, no za ovu prigodu prevodim ga kao *Budō – putovi ratništva Japana*. U jednom od uvodnih tekstova Kanno Kakumyo, profesor na Sveučilištu u Tokiju, daje kraći prikaz razvoja pojma *bushidō* u japanskoj kulturi, da bi ga naposljetku definirao kao niz napatuka za život u mirnodopskom razdoblju. U tom smislu, taj pojam valja definirati kao etičku normu, princip samorazvoja koji uključuje, paralelno, kultiviranje duha i tijela te, s druge strane, način obrazovanja nalik europskim humanističkim studijima 15. stoljeća. Od idealnoga feudalnog ratnika očekivalo se da se usavršava istodobno u ratničkom umijeću i u cijelom nizu umjetnosti, o čemu svjedoči pojam koji je postao i sinegdoha kultiviranog ratništva – *bunburyōdō*, književno i ratničko umijeće su jedno. Semantiku puta u japanskom jeziku zato ne treba shvaćati olako, jer je on zasigurno nešto više od prevladavanja fizikalne prostornosti, stvarne ili imaginarne distance, a inkorporiran je duboko, u gotovo sve segmente svakodnevice tog naroda, bilo kao oblik (samo)razvoja (*shugyoho, kaihatsuho*) ili kao neka vrsta osobnog putovanja-hodočasništva.

Ulaz u Ryokan, Nara (foto: Leo Rafolt)

Harmonija i savršenstvo

Harmonija (*wa*) je još jedan pojam koji proizlazi iz moje vlastite ekonomije mišljenja o Japanu, premda, istodobno, u svakodnevici te zemlje ima presudnu ulogu. Kao narod poljoprivrednika, seljaka, Japanci su morali naučiti iskorištavati sve raspoložive resurse na vrlo ograničenom prostoru, odnosno, podređivati osobne i obiteljske interese interesima, skladu zajednice. Harmonično pristupanje uređenju prostora, odijevanju, urbanizmu i arhitekturi, svim kulturnim ritualima i umjetnostima, sve su to odlike koje proizlaze iz ideala skladnosti, toliko tipičnog za Japan. Ideal harmonije omogućuje besprijekorno funkcioniranje japanskog društva, jer osigurava slobodan protok životne energije (*ki*), točnije – stalno *uštimavanje* pojedinca i zajednice s njima transcendirajućim zakonima, prirodnim ili tradicijskim. Pojam *ki* energije u japanskom se jeziku upotrebljava na posve drukčiji način nego, primjerice, u kineskom, odakle zapravo i dolazi. U Japanu se pod tim pojmom ponajviše razumijeva oblik usklađenosti s prirodom, ravnoteža koja pojedinca sjedinjuje sa svemirom, dok se kineska kultura njime koristi ponajprije u medicinsko-terapeutske svrhe. Tako će, na primjer, Japanci za čovjeka koji je lud reći *kichigai*, a za zdravlje *genki*, koristeći se pritom istim simbolom (*kanji*). *Ki* u japanskoj kulturi, naime, nadilazi dihotomiju i binarizam tjelesnog i racionalnog, materijalnog i duhovnog, jer je postao sastavni dio svakodnevice, kao mehanizam sjedinjenja tijela (*tai*) i uma (*shin*) ili duha (*sei*), odnosno prirodna instanca koja harmonizira pojedinca i okolinu. Takav tip harmoničnosti, iz europske perspektive, može se činiti pomalo izmještenim, čak i utopijskim, kao što na jednom mjestu zamjećuje Darko Suvin, komentirajući prije spomenutu Barthesovu knjigu:

Što impliciraju Barthesove opreke Istoka i Zapada ili Japana i Europe? Prvenstveno dvije stvari. Prvo, da je on, usprkos potrazi za sustavom, još uvijek [...] pod strahovitim utjecajem prostorne dislokacije: u smislu tjelesnog osjećanja – smetnje zbog vremenske razlike [*jet lag*], nečitljivost pisma i ponašanja, drukčija procjena roda i dobi – uistinu, za Europljanina, Japan je na pola puta do Mjeseca.

Međutim, harmonija ovdje čuva poredak tako da eliminiira svaki oblik diskriminativnog ili samopromidžbenog mišljenja. Ona služi poretku kao neki tip *uniformirajućeg mehanizma*, na koji baš svi pristaju i koji, zapravo, svima i odgovara. Japansko se društvo često definira kao uniformno ili pak monolitno, univerzalizirajuće u svojoj sklonosti prema dokidanju razlika. Težnja za harmonizacijom u japanskom je društvo toliko snažna da prožima sve, od kulture i umjetnosti, visokog biznisa i politike, trgovine, sve do međuljudskih odnosa. U jednom od Flemingovih romana o britanskom tajnom agentu Jamesu Bondu gospodin Blofeld odjednom priupita tajnog agenta: »Jeste li ikad čuli japanski izraz *kiri sute gomen?*«, na što mu Bond

odgovara: »Blofeldu, poštedi me Lafcadija Hearna!«, implicirajući time na figuru jednog od najpoznatijih *prevoditelja* vrijednosti japanske kulture na zapadu. Inače, japanski izraz na koji Blofeld referira doslovno znači *posjeći i otići*, i potječe iz feudalnog Japana, no danas se u prenesenom značenju upotrebljava kao forma unaprijedne isprike radi buduće harmonizacije odnosa. Čini mi se, štoviše, da bi harmoničnost japanske kulture valjalo tumačiti i u još jednom ključu, točnije iz perspektive minimalističkog svjetonazora koji je u Japanu još uvijek prisutan, iako je riječ o zemlji s kojom je preporučljivo biti poslovni partner, društvu koje je tehnološki najrazvijenije u svijetu, kulturi koja je jedna od najbogatijih i najstarijih i sl.

Minimalizam japanskog tipa mogao bi se obgrliti frazom o *zemlji mjere i minimalnih kontakata*. U literaturi se počesto nailazi na nekoliko mogućih objašnjenja takvog svjetonazora, među kojima dominira ono o sveprisutnom otočnom mentalitetu. Danas se takvoj inzularnoj perspektivi može pristupiti na barem tri načina, pri čemu izoliranost otočnog tipa može biti izniman hendikep Japana (*prookcidentalni pristup*), zatim njegova prednost (*antiokcidentalni pristup*), naposljetku i svojevrsan »značenjski višak« (nemogućnost komunikacije s tim *neshvatljivim Drugim*). Rušenje harmonijskog uređenja japanskog društva i kulture, u smislu prigrljivanja svega zapadnjačkoga, najčešće američkog, u suvremenom je Japanu naočigled prisutno. Radikalni primjeri okcidentalizacije tog tipa pokreti su koji nastoje dokinuti tobože kompliciran sustav japanskog (tro)pisma i zamijeniti ga, tobože univerzalnijim, latiničnim (*romaji*) sustavom. O značenjskim viškovima s kojima se susrećemo u svojevrsnom *brainstorming* opisivaju japanske kulture svjedoče i sljedeći primjeri, koji mnogo više govore o europskoj taksonomijsko-sistematičijskoj svijesti negoli o (možebitnoj) japanskoj drugosti. Japanski jezik tumači se najčešće kao složen i kompliciran sustav znakova, nasuprot jednostavnosti, na primjer, latiničnog pisma. Međutim, japanski jezik je u svojoj govornoj strukturi relativno jednostavan, a teškoće u baratanju japanskim *pismenima* proizlaze iz ostataka kineskog ideografskog pisma (*kanji*) u japanskom grafijskom sustavu. Nadalje, japanski način prehrane najčešće se poistovjećuje isključivo s jednim parom levistrosovske opreke između *sirovog* i *kuhanog*, pri čemu se zanemaruje činjenica da je to samo jedan aspekt prebogatog japanske kulinarske kulture. Kurosawa je, primjerice, danas postao *pars pro toto* japanske kinematografije, iako on nije ni tipičan predstavnik klasičnog filma te zemlje, a teme je, uglavnom, crpio iz Shakespeareovih drama. Vidljivo je, stoga, da ekonomija mišljenja djeluje prije svega kao otegotna okolnost u pristupanju harmoničnosti i složenosti Japana. Pokušao bih zato i problemu (opravdanosti) harmonije (*wabi*) u japanskoj kulturi pristupiti preko jednog pojma koji je tomu inherentnom skladu itekako srodan, štoviše i podupire ga: riječ je o pojmu *iki*, koji se najčešće prevodi kao mjera, so-

Detalj s ulice, Tokio (foto: Leo Rafolt)

fisticiranost i jednostavnost, za razliku od dijametralno suprotnih pojmova *yabo* ili *busui*. Japanski teoretičar Kuki Shuzo taj je fenomen još 1930. definirao kao estetski ideal japanskog čovjeka, oblikovan u razdoblju Tokugawa. O snazi toga stilističkog ideala harmonije ili apsolutne jednostavnosti govori i činjenica da je pojam u stranim jezicima počeo pogrešno označavati sve japansko. Govoreći u kategorijama europske estetike, primjerice, koncept *iki* mogao bi se usporediti s klasičnim stilom, koji stoji nasuprot zaku-kuljenom, kompliciranom, katkad i vrlo kičastom manirističkom stilu. Postoji, dapače, i jedna mnogo izvornija definicija japanske težnje za jednostavnošću ili harmonijom tog tipa. Pojmom *wabi-sabi* u toj se kulturi označava složen estetski utemeljen svjetonazor koji prihvaća nesavršenost i nezaokruženost ljepote.

Podrijetlo je takve estetske norme u budističkom vjeronanju da je egzistencija, sama po sebi, parcijalna, a bitno ju određuju tri obilježja: nestalnost, patnja i praznina. Primjeri takvog poimanja stila u Japanu su sveprisutni, od nesimetrične jednostavnosti *ikebane*, koja je, zapravo, puno harmoničnija od simetrične harmonije, preko zen-vrtova, koji su decentrirani, izmješteni, jednostavni u svojoj predanosti nepravilnim oblicima (baš kao urbanističke strukture velegradova), čajne ceremonije, koja traži »nesavršeno posuđe«, potom atonalne *honkyoku shakuhachi* glazbe zen-redovnika i sl. Jedan je od ponajboljih *in situ* primjera takve vrste harmonijske nesavršenosti, izgleda, japanski urbanistički sustav i, posljedično, algoritam adresiranja u velikim urbanim jezgrama. Doista, pronaći bilo koji oblik sistematičnosti u načinu na koji su raspoređene kućne adrese u japanskim gradovima, posebice Tokiju, nemoguća je misija, ekvivalentna borhesovsko-fukoovskom pokušaju usustavljanja ili hijerarhizacije kineske enciklopedije životinja. No, u japanskim gradovima, čak i onim najvećim, vlada izniman sklad oblika i sadržaja, harmonija koja počiva upravo na ideji nedovršenosti, kontinuirane težnje, podsjetimo se – *puta*. Jedan od načina na koji Japanci nastoje postići harmoniju u međuljudskim odnosima sastoji se u ostavljanju vlastitog ega postrani. Takav oblik skro-

mnosti, poniznosti, najčešće se naziva *kenjo* ili *kenson*, a podrazumijeva i koji god oblik namjerne derogacije vlastitih sposobnosti i vrlina, u bilo kojoj sferi života. Najmanje je najveće, jezgrovito je univerzalno, kratkoća se presijava u opširnosti – čini se da su premise azijskog načina mišljenja uopće. Ima li u tako strogo postavljenom sustavu vrijednosti i pravila onda uopće mjesta za intimnost, za osjećaje? O osjećajima se u Japanu – u to sam se nebrojeno puta uvjerio – nikad ne govori.

O ekonomiji pojmovlja

Prije nekoliko tjedana jedan me dobar prijatelj, koji već niz godina živi i radi kao romanopisac, dramatičar i slobodni redatelj u francuskoj prijestolnici, inače po majčinoj strani Japanac a po očevoj hrvatskoga podrijetla, zamolio da mu pošaljem nekoliko svojih japanskih fotografija, kako bi ih uvrstio u izložbu u jednom *ad hoc* umjetničkom prostoru u pariškoj četvrti Pigalle. Nije mi bilo toliko teško ni mukotrpno izabrati fotografije, kao ni staviti neki naslov koji bi ih semantički obgrljivao. Naslov toga japanskog ciklusa trebao je biti »Yves«, no prijatelj me nije poslušao te je fotografije okupio pod nekim drugim naslovom, koji im možda i bolje pristaje. Doduše, prijatelj-u-ulozi-izbornika nije znao da je za mene taj naslov, koji se, nipošto slučajno, podudara s njegovim imenom, bio višestruko simboličan, a rekao bih i simptomatičan za moj odnos s Japanom. Podrazumijevao je neki oblik izmještenosti, *među-položaj* ili pak *in-between-identity*, između kulture kojoj težimo, kojoj se divimo, čije postavke nekim vlastitim postupcima želimo nasljedovati, s jedne strane, i kulture kojoj pripadamo, konteksta u kojem se rađamo, s druge. Za njega su te fotografije valjda bile samo fotografije Japana, za mene, naprotiv, o tome sam mu nekoliko puta pisao, moje vlastito viđenje mojega vlastitog odnosa prema Japanu. U jednoj od mnogobrojnih knjiga japanološke tematike Vladimir Devidé prepričava zgodu kojoj je, ako se ne varam, prisustvovao, a koja na zanimljiv način pokazuje koliko se herme-

Yoshinao Nanbu, Budōka u meditaciji, Hram Sannomiya, Kobe
(foto: Leo Rafolt)

neutički kodovi Japana i Europe doista razlikuju. Devidé je prisustvovao razgovoru između zaposlenice i poslodavca, u kojem mu ona objašnjava da joj je potreban slobodan dan radi pogreba, odnosno zbog nedavne smrti oca. No, objašnjava mu to na, iz europske perspektive, vrlo čudan način, gotovo komičnim hihotanjem i veoma jezgrovito. Razlog za takav oblik komunikacije valja tražiti u etičkom kodu ugrađenom duboko unutar japanskog čovjeka, prema kojem se sugovorniku ni u kom slučaju ne smije preneti negativna emocija, odnosno dovesti ga u bilo koji oblik neugode. Nejapanski promatrač tog događaja neizbježno se nalazi u *in-between* poziciji, vjerojatno jer pokušava tumačiti »beskrajno čudne okolnosti« na temelju etičkih, kulturnih ili društvenih kodova koji su njemu inherentni, koji su obilježje njegova vlastitoga kulturnog i civilizacijskog miljea: semantika se njegova poimanja »osjećaja« pritom sasvim sigurno ne poklapa sa semantikom koju tom pojmu pridaje japanska zaposlenica, baš kao što se i moje i Yvesovo značenje ili poimanje naslova ciklusa japanskih fotografija »Yves« nije nikako moglo poklopiti.

Na primjere takvih semantičkih diskrepancija stranac će u Japanu nailaziti često, no na ovom ću se mjestu usredotočiti tek na jedan snop pojmovlja koji je za Europljane neshvatljiv, a tiče se japanskog iskazivanja emocija (*jō*). U svakodnevnoj praktičnoj etici te zemlje postoji snažna no često prikriivena napetost između osobnog interesa i intimnih osjećaja (*ninjō*) s jedne i sistemske dužnosti (*giri*) s druge strane. Koncept *giri* potječe iz feudalnog Japana, kad su samuraji takav oblik dužnosti iskazivali prema feudalnom vazalu koji se skrbi o njihovim obiteljima, odnosno o cjelokupnoj zajednici. U tradicionalnom Japanu sistemska dužnost tog tipa počesto je diktirala izbor partnera, kao, uostalom, i u europskoj feudalnoj povijesti, no danas bi se mogla tumačiti, donekle, i u komercijalističko-kapitalističkom ključu, primjerice u obvezi davanja poklona za određene usluge, pravilno postupanje i ispunjavanje obveza. »U Japanu je količina poklanjanja zapanjujuća. Prema jednom istraživanju, ista se količina novca u Japanu troši na po-

klone kao u Americi u pravni sustav«. Japanci će stoga često pronalaziti zaobilazne putove da bi iskazali zahvalnost, divljenje, lojalnost, a izbjegli izravan emocionalni utjecaj ili jasno pokazivanje osjećaja; čak i u ekstremnim kontekstima, u tome će, zanimljivo, uspijevati.

Dobar je primjer za to potresna monografija koju sam u rujnu 2012. kupio u Hirošimi, u memorijalnom muzeju posvećenom žrtvama atomske bombe. Riječ je o knjizi koja okuplja crteže i jezgrovite komentare *hibakusha*, što je zajednički naziv za ljude koji su preživjeli atomsku katastrofu i njezine posljedice. Ispod jednoga crno-bijelog crteža naslovljenoga *Njihovo vrijeme smrti je blizu*, koji prikazuje polugolu majku s polugolim djetetom u krilu, mrtvim, i starijim djetetom naslonjenim na njezina bedra, stoji sljedeći tekst:

Nisam mogao učiniti ništa za ovu doslovno голу obitelj, kojoj je koža otpadala. Dojenče je bilo već mrtvo, a i dijete i majka su bili blizu smrti. Kako li su dospjeli tako daleko u tim tijelima? Nisam mogao ostati tu. Dok sam odlazio, iza mene, kao bičem su me ošinuli umirući urlici majke. Negdje u blizini naišao sam na slamnatu prostirku i pomislio kako bi trebalo zaštititi ta tijela od izravne sunčeve svjetlosti. Osjetio sam da majčine velike oči bulje u nebo i prodiru u dubine mojega srca. Jesam li mogao što god učiniti, osim pokriti ih slamnatom prostirkom? Bez riječi, sklopio sam ruke i napustio mjesto.

Tekst je, očito, napisao netko treći, promatrač, također *hibakusha*, opisujući taj stravični prizor vjerodostojnošću i preciznošću ratnog fotografa. Kad sam prvi put pročitao taj tekst, a isto mi se dogodilo prilikom čitanja svih ostalih vizualno-narativnih svjedočanstava u monografiji, nisam se nikako mogao oteti dojmu da je opis previše bezličan, neangažiran, čak i pomalo bezosjećajan. No u tumačenju crteža nisam mogao primijeniti tezu – koja bi inače bila lako primjenjiva da je riječ o ratnoj fotografiji – da je prostorna distanca pretvorena u svojevrstu etičku distancu, optimalnu projekciju užasa koji se događa daleko od nas i u kojem mi nipošto ne sudjelujemo. Ili, riječima Susan Sontag, ratna fotografija strave, ljudskog stradanja i krvoprolića može biti umjetnički artefakt jer govori o nečemu što se u perspektivi fotografa ili potencijalne publike osuđuje. Samilost je nestabilan osjećaj, uvjerava nas Sontag, treba ga prevesti u djelovanje, da ne izbljedi i ne nestane, da se ne pretvori u ravnodušnost.

Stranci su često uvjereni da je emocionalni hendikep u obiteljskim, društvenim, socijalnim, ljubavnim i inim odnosima, moguće, uvjetovan osobitim odnosom Japanaca prema smrti. U tom se slučaju u argumentaciju uvodi i posve fluidan i značenjski nejasan i nestabilan pojam samoubojstva (*seppuku*). Međutim, nespornosti u vezi s tim pojmom proizlaze barem iz dviju činjenica: prvo, praksa u feudalnom Japanu uopće ne bilježi toliki broj ritualnih samoubojstava kako se to izvan Japana predstavlja; dru-

go, *seppuku* je pojam koji i feudalnom vazalu i njegovoj samurajskoj klasi, svojom mitologizacijskom snagom, omogućuje red u vojnim postrojbama i svojevrsnu eliminaciju (mogućnosti) straha od smrti u nadolazećim bitkama. Iz smirenog prihvaćanja smrti kao mogućnosti, bilo iz osjećaja lojalnosti prema sistemu, časti ili dužnosti (*seppuku*, često pogrešno nazivan *harakiri*), bilo u ratničkom pohodu, naime, ne proizlazi emocionalni manjak, hendikep, nego baš suprotno – emocionalna nadmoć koja unificira zajednicu u istoj ideji (*giri*). Nijanse osjećaja u tome su smislu, čini mi se, u Japanu vrlo rijetke, odnosno ne pokazuju se prema van. Nebrojeno sam se puta susretao s djevojkama prenaplašene senzualnosti koje, hineći osjećaje, ulaze u ulogu neke televizijske junakinje. Nadalje, transfer osjećaja među prijateljima ili unutar obitelji veoma je kompliciran i rukovodi se nizom kodova, ritualiziranih gesti, od kojih svaka ima funkciju eliminirati imaginarnu distancu postavljenu između pojedinaca. U prije spomenutom filmu Sofije Coppole veza, kakva god da bila, na japanski način, između dvaju protagonista, kulminirat će u završnom zagrljaju i *šapatu*, koji su holivudskim završetcima naviknuti gledatelji na sveznajućem *Youtube* kanalu, štoviše, pokušali i dešifrirati, modifikacijom zvuka i eliminacijom suviše buke. Ideja filma upravo je suprotno, ostaviti vezu nedorečenom, japanskom, socijalno suspregnutom, zalihosnom. Jedan je od najsloženijih mehanizama koji regulira razine emocionalne uključenosti ili pak isključenosti pojedinaca u odnosu na njegov kontekst, izvanjski svijet, i obrnuto, onaj između *soto* i *uchi*. Yoji Yamakuse donosi zanimljiv primjer u knjizi *Duša Japana* iz 2012:

Japanci nazivaju ljude koji su im bliski »unutrašnjim« (*uchi*), a one s kojima imaju suviše distanciran, impersonalni odnos, kao »izvanjski« (*soto*). Kako bi smanjili rizik emocionalnih komplikacija, Japanci su tako skloni otvorenije razgovarati o osjećajima samo s ljudima za koje su uvjereni da su i unutar njihova socijalnoga kruga. U poslovnom svijetu oni vole izaći na večeru ili piće čak i sa svojim poslovnim suparnicima, kako bi izgradili odnos u kojem obje strane mogu biti »unutra«. To će im, uvjereni su, pomoći u poslu.

S druge strane, prenošenje tradicijski uvjetovanog odnosa između *soto* i *uchi* – ne treba smetnuti s uma da je Japan dugo bio siromašna (otočna) zajednica s ne tako neiscrpnim resursima – u sferu modernog društva, počesto i u sferu politike, često dovodi i do njegove profanacije. Na tim neformalnim večerama, druženjima i pijankama, nakon završetka poslovnog dana, granice unutrašnjosti katkad se znaju suviše rastegnute, što dovodi do čestog zanemarivanja, čak i potiskivanja gotovo svega izrečenog i učinjenog, dakako iz perspektive *dana poslije*. Postupak integracije u japansko društvo, samim time, mukotrpno i zahtjevno je iskustvo, koje od pojedinaca, najčešće stranaca, zahtijeva i pristajanje na kompromise koji, katkad, graniče

Zeleno lice zen vrta, Kamakura (foto: Leo Rafolt)

s ludošću. S Japancima je zbog toga iznimno teško iskreno prijateljevati, jer ući u krug *uchi* odnosa nije tako lako. Ostati u sferi »izvanjskog prijateljstva«, međutim, u Japanu ne znači biti na *crnoj listi*, izoliran u nekom *svijetu nelagode*. Naprotiv, Japanci će se prema ljudima koje »ne smatraju svojim« ponašati iznimno pristojno, štoviše i neiskreno uljudno, no određeni stupanj distanciranosti te rezerve u odnosima ipak će biti neizbježan. Pojam o kojem se rijetko kad otvoreno raspravlja u Japanu, a označuje etničku, rasnu ili, katkad, nacionalnu drugost, zasigurno je poznat i izvan te zemlje: riječ je o izrazu *gaijin*, primjerice u značenju *stranac*. Doduše, izvorno značenje pojma, barem kako ga bilježe japanski srednjovjekovni izvori, opasno je blisko značenju neprijatelj, stranac koji znači prijetnju, što i u suvremenom japanskom jeziku dovodi do pejorativnog tumačenja tog pojma. Izraz *gaijin* danas se u Japanu tumači kao politički nekorektan pojam, pri čemu se nerijetko u javnim nastupima, osobito u televizijskim i radijskim emisijama, izbjegava ili zamjenjuje pojmom *gaikokujin* ili pak honorifikom *gaikoku no kata*, u značenju osoba iz strane zemlje, gospodin, gospođa iz strane zemlje. Pretjerivanje u političkoj korektnosti ovdje je itekako vidljivo pa će se u japanskom jeziku katkad pronaći honorifici, primjerice, i za strane aute (*gaikoku no kuruma*).

Nenametljiva lakoća postojanja

Odnos između unutrašnjeg i izvanjskog zapravo je ključan za razumijevanje japanske kulture i, posljedično, mentaliteta japanskoga naroda. Spomenuti odnos, ponajprije, upućuje na nevjerojatan sklad između, semiotičkim rječnikom rečeno, sadržaja i forme u svim područjima njihova života. Vidljivo je to u načinu na koji poslužuju hranu i kulinarskoj simetriji, u dizajnu interijera, nenametljivoj strukturi i arhitektonskoj logici hramova i zen-vrtova, nenametljivoj fabulaciji u *nō*-dramaturgiji ili sofisticiranoj strukturi i ljepoti kazališta *kabuki* ili u automobilske indu-

striji. Jednom prilikom prijatelj Japanac, koji dulje vrijeme živi na razmeđu Europe i Japana, rekao mi je da »Zemlju Izlazećeg Sunca« treba tumačiti kao *haori*, tradicionalan odjevni predmet, ogrtač, tipičan za japansku feudalnu klasu: s izvanjske strane *haori* je naoko uniforman, bez mnogo detalja, lijep u svojoj jednostavnosti ili, najčešće, jedno-bojnosti, no njegova se prava ljepota krije iznutra, skrivena od očiju promatrača, gdje se nalazi unikatni crtež sa svilenkasto izvezenom kaligrafijom, primjerice. To je oličenje japanskog poimanja finoće (*tsuya*), koja je nenametljiva u svojoj eleganciji (*miyabi*), ispraznosti (*kū*) ili ništavnosti (*mu*). Fini sklad oblika tako uzrokuje svojevrsan pročišćavajući učinak, nalik estetskom *satoriju*, koji je pak neizbježno posljedica duboke i kontemplativne mirnoće (*yūgen*).

Estetsko iskustvo u Japanu uvijek je duboko intimno etičko iskustvo koje se temelji na istinskom traženju sklada – ne nužno i njegovu pronalaženju – što i priliči kulturi utemeljenoj na osobitoj kombinaciji šintoističke tradicije i zen-filozofije. Zanimljivo je da o toj filozofiji traženja i dosezanja u jednoj pripovjednoj minijaturi progovara Ivo Andrić. U *Priči iz Japana* autor opisuje zamišljeni društveno-politički poredak jedne daleke zemlje u kojoj se događa ustanak ili pobuna tristopedesetorice protiv okrutne i arogantne carske vlasti, nakon smrti vladarice (nejapanskog imena) Au-Ung. Priča se otvara opisom sudbine jednog od prognanika, pjesnika Mori Ipo, koji je »tri godine proživio na najmanjem od Sedam Otoka, u kućici od rogoza. A kad je carica oboljela i njena moć stala sve više da opada, njemu je uspjelo, kao i većini od Tristopedesetorice da se povrati u glavni grad Jedo. Stanovao je nakraj grada u jednom krilu neke svećeničke zgrade«. Nakon caričine smrti urotnici su preuzeli vlast i podijelili si ovlasti i časti zemlje Sedam Otoka. Na jednom su vijeću primijetili da pjesnik nedostaje, a kad su poslali robove po njega, oni su se vratili s oproštajnom porukom koja, nepotpuna, jer je starački nestrpljiv predsjednik vijeća prekinuo čitanje, izgleda ovako:

Mori Ipo pozdravlja, na rastanku, drugove svoje zavjerenike! Blagodarim vam, drugovi moji, na zajedničkoj patnji i vjeri i pobjedi i molim vas da mi oprostite što ne mogu da s vama dijelim i vlast kao što sam dijelio borbu. Ali pjesnici su – protivno od drugih ljudi – vjerni samo u nevolji, a napuštaju one kojima je dobro. Mi, pjesnici, smo za borbu rođeni; strasni smo lovci, ali od plijena ne jedemo. Tanka je i nevidljiva pregrada što me dijeli od vas, ali zar nije i oštrica mača tanka pa ipak je smrtonosna; bez štete po svoju dušu ne bih mogao preko nje do vas, jer mi podnosimo sve osim vlasti. Zato vas ostavljam, drugovi zavjerenici, i idem da potražim ima li gdje god koja misao koja nije ostvarena i koja težnja što nije izvojevana. A vi vladajte razborito i srećno, ali dođe li ikad na naše carstvo od Sedam Otoka kakva bijeda i iskušenje i bude potrebna borba i utjeha u borbi, potražite me molim vas.

Iako je cijela priča u potpunosti nejapanska i, u svojoj fantazmatskoj jezgrovitosti, ipak bliža kineskom imaginariju, u njoj se prepoznaje klasična zen-ideja o putu, dosezanju i traženju, koji su mnogo važniji od samog dostignuća. A to je nešto što bih rado postavio na ključno mjesto u ovoj ekonomiji mišljenja o Japanu. Priznajem, opet sam se uhvatio u zamku (hermeneutike) vlastitog iskustva. Na početku ovog eseja obećao sam si da neću antropologizirati vlastito (o)sjećanje Japana, da ću ga pokušati predstaviti što izravnije i što neposrednije. No, čini mi se, previše sam se služio tuđim riječima i tuđim glasovima, trudeći se svoje doživljaje usustaviti na akademski ambiciozan način, taksonomizirati ih te im pridati neku spoznajnu ili barem metodološku rešetku. Teško je, uistinu, podrediti se doživljaju neposredno ili posve neopterećeno. Možda se za takvo što ipak treba predati monaštvu i samoći, osloboditi se sprega profesije, saznanja, nužne i sveprotežne znanstvene spoznaje. Mnogima je to teško. Putnik i avanturist Davor Rostuhar jednom je prilikom napisao da je najteže krenuti, a poslije sve sjedne na svoje mjesto, jer je pisanje knjige podjednako velik pothvat kao i poduže putovanje, ima svoju strukturu, dinamiku, smisao, uspone i padove. Ima trenutke kad se paralizirani ne možemo ni pomaknuti s mjesta i trenutke kad se krećemo, letimo, istodobno svjesni da uopće nismo mi ti koji upravljaju svojim koracima. No, u početku je samo ideja. Rekao bih da pisanje o putovanju donekle i ograničava (o)sjećanje putovanja, osobito ako je riječ o ukalupljenom žanru, kojem akademski um neizbježno teži. Bez obzira na to, osjećam da takvo *neposredno doživljeno Japana* postoji negdje duboko u meni, samo ga ne mogu narativizirati. A možda to i nije potrebno, jer ja se sa svojih putovanja gotovo nikad i ne vraćam.

Literatura

- Deshimaru, Taisen. 2008. *Pitanja Zen učitelju*, Zagreb: Naklada Antares d.o.o.
- Deshimaru, Taisen. 2009. *Zen i borilačke vještine*, Zagreb: Naklada Antares d.o.o.
- Juniper, Andrew. 2003. *Wabi Sabi: the Japanese Art of Impermanence*, North Clarendon: Tuttle Publishing.
- Kitahara, Michio. 1989. *Children of the Sun: the Japanese and the Outside World*, Sandgate: Paul Norbury Publications.
- Nitobe, Inazo. 2007. *Bushido: kodeks samuraja*, Zagreb: Planetopija.
- Rankin, Andrew. 2011. *Seppuku: A History of Samurai Suicide*, Tokyo: Kodansha.
- Shuzo, Kuki. 2008. *The Structure of Iki*, Tokyo: Kodansha.
- Suzuki, Daisetz T. 2005. *Zen i samuraji*, Karlovac: Diorama.
- Suzuki, Daisetz T. 2006. *Zen Buddhism*. Doubleday-New York: Three Leaves Press.
- Watts, Alan. 2008. *Što je tao? / Što je zen?*, Zagreb: Planetopija.
- Yamakuse, Yoji. 2012. *Soul of Japan: The Visible Essence*, Tokyo: IBC Publishing.
- Yoshigasaki, Kenjiro. 2001. *Unutarnje putovanje stranca*, Zagreb: Zona Vitae.

Tomislav Kurelec

In memoriam KRSTO PAPIĆ

(1933–2013)

Krstu Papića upoznao sam za stolom u kavani »Corso«, gdje su se oko Vladimira Vukovića i Hrvoja Lisinskog okupljali mladi filmski kritičari od kojih će većina (Zoran Tadić, Petar Krelja, Branko Ivanda) postati istaknuti filmski redatelji poput njihovih uzora francuskih novovalovaca, a Ante Peterlić nakon nezasluženih negativnih odjeka njegova jedinoga cjelovečernjeg filma *Slučajni život* izrasti u ključnu osobnost razvoja filmologije u nas. Bilo je to nakon Papićeva redateljskog prvijenca *Čekati* u omnibusu *Ključ* (1965), kojim su debitirali i Antun Vrdoljak i Vanča Kljaković. Vjerojatno je i pisanje kritičara koji su se okupljali u »Corsu« o potrebi da se i mladima pruži šansa na filmu navelo Jadran film na produkciju tog filma, pa su ti kritičari s neskrivenim zadovoljstvom dočekali uspjeh *Ključa* kao znaka promjena nabolje u hrvatskoj kinematografiji, ali i onoga iz svoje sredine koji je prvi potvrdio i autorski talent. Premda su gotovo sve sudionike tih kavanskih sjedeljki povezivale prijateljske veze, a i druženja izvan kavana, od zajedničkih gledanja nogometnih utakmica uživo ili u televizijskim prijenosima do večernjih kartanja, razgovori su se u prvom redu vodili o filmu, a vrlo malo o osobnim stvarima. Iako sam se nekoliko godina gotovo svakod-

nevno viđao s Krstom, kojega sam doživljavao kao pravog Zagrepčanina, a njegovo mjesto rođenja (Vučji Do u Crnoj Gori, na tromeđi s Hercegovinom i Hrvatskom) kao pomalo bizaran, ali ne i posebno bitan detalj, glavninu podataka o njegovoj mladosti saznao sam iz opsežnog razgovora što su ga su s njim vodili Juraj Kukoč, Daniel Rafaelić i Tomislav Šakić za *Hrvatski filmski ljetopis* (br. 61, proljeće 2010), koji je pola broja – stotinu stranica velikog formata posvetio Papiću kao svojevrsan nacrt potpune monografije u zasebnoj knjizi, koju je taj veliki hrvatski filmaš nedvojbeno zaslužio.

Iz tog sam razgovora saznao da mu se otac između dvaju svjetskih ratova vratio iz Amerike, da je tijekom Drugoga svjetskog rata bio antifašist, pa je Krsto to vrijeme proveo u zbijegu u rodnom mjestu, u koje se obitelj nakon dolaska mađarskih fašista vratila iz Vojvodine, kamo se naselila. Kada je nakon rata trebalo ubrzano nadoknaditi izgubljene školske godine, otac ga je, da bi to obavio što prije, prijavio kao dvije godine starijega, tako da je Papić po vlastitim riječima bio dvije godine mlađi no što je pisalo u njegovim dokumentima. Otac mu je rano preminuo pa se školovao u raznim krajevima Jugoslavije živeći naizmje-

Scena iz filma *Mala seoska priredba*

nično kod rodbine ili u domovima (tako da iz rane mladosti ima iskustva slična zbivanjima u *Životu sa stricem*). Gimnaziju je završio u Sarajevu, gdje je živio kod rodbine i tada je počeo objavljivati novinske tekstove, a za vrijeme studija jugoslavistike i rusistike u Zagrebu u sarajevskom se *Oslobođenju* povremeno javljao kao dopisnik iz Zagreba. Ipak, mnogo mu je važnije bilo pisanje filmskih kritika za *Studentski list*. Na to se naslanjalo i razmišljanje o drugim filmskim autorima, proučavanje literature o filmu, ali i o drugim temama, pri čemu mu je značajno pomagalo znanje francuskog jezika, na kojem je pročitao i *Tužne trope* Claudea Lévi-Straussa, knjigu koja ga je oduševila i utjecala na etnografske elemente njegovih dokumentaraca. Sve to omogućilo mu je da postane kompleksnija stvaralačka osobnost, dok je filmski zanat učio kao asistent značajnih redatelja, pri čemu je, kako je sam rekao, najviše naučio od Fedora Hanžekovića kao drugi asistent redatelja na filmu *Svoga tela gospodar*, a isto tako uzastopnim gledanjem (i do desetak puta) filmova koji su mu se posebno svidjeli. Iako se nerijetko govorilo kako mu je u prvim koracima na filmu presudno pomogao bliski rođak Veljko Bulajić, angažirajući ga kao asistenta režije, to se dogodilo tek onda kada je Papić u tom poslu već stekao profesionalni ugled.

Tim se svojim znanjima i o tehnici i o umjetnosti pokretnih slika on ipak nije razmetao u kavani »Corso«, nego je više uživao u zabavljanju društva svojim specifičnim osjećajem za humor i iznimnom duhovitošću, pa se možda mogao steći pogrešan dojam da je utjecaj francuskoga *novog vala*, vidljiv u njegovim počecima, došao preko ostalih članova toga neformalnog društva, koji su o tome, tada dominantnom modernističkom pravcu mnogo govorili. Treba pritom napomenuti da je za dobar dio kritičara iz »Corsa« najznačajniji doprinos *novog vala* bio u ranijem, kritičarskom djelovanju njegovih tada već priznatih redatelja, koji su pedesetih godina u časopisu *Cahiers du cinéma* revalorizirali američke redatelje žanrovskih filmova kao prave autore i klasike izražavanja filmskim sredstvima a ne ekranizacijama književnosti. Zbog toga je Fadil Hadžić čitavo društvo i nazvao *hičkokovcima*. Ipak, bilo je i onih kojima su poput Krste Papića posebno inspirativni bili baš filmovi novovalovaca, među kojima je on više volio Truffautu i Chabrola nego Godarda, što se vidjelo i u njegovim redateljskim počecima, posebice u njegovoj priči iz omnibusa *Ključ*, u kojem je atmosfera koju gradi filmska kamera značajnija od škratih dijaloga i fabule o mladom pa-

ru koji njeguje staricu i čeka njezinu smrt kako bi naslijedio njezin stan, ali im je poslije teško živjeti u tom prostoru sa spoznajom da ih je starica voljela. Ipak, unatoč naglašenim novovalovskim stilskim karakteristikama, *Čekati* je jedini dio tog omnibusa koji se bavi i značajnim društvenim problemom (nemogućnošću većine mladih ljudi da steknu vlastiti stan) na način karakterističan za Papića bez pojednostavljenih polarizacija na pozitivne i negativne elemente i likove.

Iako su i u prvom cjelovečernjem igranom Papićevu filmu *Iluzija* (1967) bili vidljivi neki elementi novovalovskog prosede, navlastito u oblikovanju ljubavnog trokuta dvojice braće koja vole istu ženu, kritika postojećih društvenih odnosa postala je znatno izraženija jer je mlađi brat student, a stariji nekadašnji borac kojeg mjesto u društvu, a posebice način kako je do njega došao i kako se njime koristi, postavlja pitanja i o izdaji nekadašnjih ideala. Većina tada etabliranih kritičara negativno je ocijenila film, a Papić je ustvrdio da nije dobio ni jednu pozitivnu kritiku, što i nije točno jer znam da je osim moje na Radio Zagrebu bilo još nekoliko pozitivnih, ali premalo da bi promijenile opći dojam. Otuda i Papićev izraziti antagonizam prema filmskoj kritici općenito, bez obzira na to što se u mladosti i sam njome bavio a i na to da su upravo mlađi kritičari prije nekoliko godina revalorizirali i pozitivno ocijenili *Iluziju*.

Međutim, bez obzira na takav prijam *Iluzije*, a i priličan broj zamjerki na njegovu sliku postojećih društvenih odnosa, što je moglo ugroziti izgled za njegovu ozbiljniju redateljsku karijeru, Papić nije odustao od naglašene društvene kritičnosti, a u zadržavanju statusa autora koji obećava bitno mu je pomogao i hvaljeni dokumentarac *Halo München* (1968), o promjeni mentaliteta stanovnika Dalmatinske zagore zahvaljujući utjecajima što ih donose gastarbajteri, što je posebno vidljivo na mjesnom sajmu na kojem atrakcijama postaju novi radioaparati i automobili. Taj je film Papić snimio prije završetka *Iluzije*, ali ga je montirao i potpuno završio nakon njezine premijere u uvjerenju da su mu vrata igranog filma zatvorena. Uspjeh tog dokumentarca naveo ga je da još ambicioznije zamisli sljedeće, s idejom da će nagrade na jugoslavenskom festivalu kratkog metra u Beogradu, a pogotovo na tada najznačajnijem svjetskom festivalu te vrste u zapadnonjemačkom Oberhausenu, koje se i u našoj sredini itekako cijenilo, omogućiti da se ponovo okuša i u cjelovečernjem igranom filmu. Tako su sljedeće 1969. godine uz remek-djelo igranog filma *Lisice* nastala još dva hvaljena i nagrađivana dokumentarca *Kad te moja čakija ubode* i *Čvor*. Na ideju za prvi (snimljen prije *Lisice*) Papić je došao čitajući o brojnim ubojstvima bez dubljih razloga u jednom dijelu Bosne, ali film ipak nije sniman na originalnim lokacijama jer vlasti u susjednoj republici nisu željele da se oni iz drugih krajeva tadašnje zajedničke države bave njihovim problemima, pa je taj dokumentarac sniman pretežno u Hrvatskoj. Njegov najkompleksniji dokumentarac *Čvor* (snimljen poslije *Lisice*) prati sudbine ljudi koji se zadržavaju na tada novoj i modernoj željezničkoj postaji u Vinkovcima. Papić tu na vrlo duhovit način upleće i odnos vlasti prema filmovima o ozbiljnim problemima, jer je osoba koju najviše snima samodopadni željezničar koji stalno upozorava da ne valja snimati tužne prizore i negativnosti, nego treba po-

kazati velike uspjehe samoupravnog socijalizma poput izgradnje te nove željezničke postaje. Te elemente humora u kontrastu s turobnom stvarnošću i njezinom tragikomičnošću Papić još više naglašava u sljedećim dokumentarcima koji baš tim elementima osvajaju vrlo široku publiku. Tako je film o brojnim ilegalnim amaterskim radiostanicama *Nek se čuje i naš glas* (1971) na prijelazu iz komedije u efektnu grotesku, dok *Mala seoska priredba* (1972) parodijom zaludenosti medijima i estradom daje ne samo zabavnu i karikiranu nego i vrlo slojevitu sliku tadašnjih društvenih odnosa, a *Specijalni vlakovi* (1972), o masovnom odlasku na rad u Njemačku, unatoč nekim komičnim detaljima prava su tragedija ne samo pojedinaca koje nakon dolaska u München prozivaju po brojevima, a ne imenima, što budi teška sjećanja na nedavnu prošlost, nego i društvenog sustava koji je nekada proklamirao potpuno suprotne ideale.

Te majstorske dokumentarce najčešće se promatralo kao rijetke, ali iznimno vrijedne hrvatske doprinose jugoslavenskom *crnom valu* uz nastojanje da se logički obrazloži nagli Papićev prijelaz iz poklonika francuskoga *novog vala* u društvenu kritičnost tada najznačajnije struje u kinematografijama SFRJ. Iako za takvo određenje Papićeva stvaranja tog vremena ima argumenata, oni mogu funkcionirati jedino u mnogo širem i ne samo filmskom kontekstu. Što se filma tiče, jedina (u kavani »Corso« također uvažavana) ozbiljna alternativa naglašeno modernističkim kretanjima francuskoga *novog vala* jest *britanski socijalni film* (Lindsay Anderson, Karel Reisz, Tony Richardson) nastao na zasada dokumentarističkog pokreta *Free Cinema*, koji u prvi plan ističe društvenu kritičnost za koju je bitna autentičnost, koju ostvaruju također inovativnim prosedeom, bliskim dokumentarizmu i žestinom što ju donose *mladi gnjevni ljudi* kakvi u to doba snažno određuju kretanja i u tamošnjem kazalištu i književnosti. A tomu treba dodati da je u Zagrebu na prijelazu iz pedesetih u šezdesete godine prošlog stoljeća pravu senzaciju izazvalo prikazivanje vizualno iznimno sugestivnih, a društveno neočekivano snažno kritičkih dokumentaraca (i to iz zemlje mnogo rigidnijeg socijalizma) – poljske *crne serije*. Sigurno se Papić bar djelomice inspirirao i takvim pristupima uložima filma u suvremenom društvu, a to je društvo i na Istoku i na Zapadu u vrijeme Papićevih filmskih početaka podrhtavalo od unutrašnjih napetosti, koje su izbile na površinu studentskim buntom 1968. od Amerike do Europe, a u njoj od Pariza do Varšave (pa čak i u nas), a posebno »socijalizmom s ljudskim licem« *Praškog proljeća*, koje su okupacijom Čehoslovačke okončale snage Varšavskog pakta. U Hrvatskoj su društvene napetosti ubrzo postale vidljive na drugom, nacionalnom planu s *Hrvatskim proljećem*. Papićevi dokumentarci nisu se bavili tim presudnim političkim događajima, ali su se u njima nazirale ljudske dimenzije odnosa pojedinca prema turbulentnim promjenama u njegovoj okolini, a životna uvjerljivost manjih zajednica upućivala je i na ozbiljne probleme društva u cjelini. Zato je Papićev dokumentaristički opus, a posebice taj njegov centralni i najznačajniji dio po kojem je zauzeo iznimno mjesto ne samo u okvirima naše nego i europske kinematografije (potvrđeno nizom nagrada u Oberhausenu) najčešće povezivan s *filmom istine* (*cinéma vérité*), a i

Jagoda Kaloper i Fabijan Šovagović u *Lisicama*

sam je Papić govorio da je najčešće odabirao takve dokumentarce za gledanje.

Međutim, iz posve tehničkih, ali zato ne manje presudnih razloga nitko od naših dokumentarista tog vremena pa ni Krsto Papić nije mogao snimati takvu vrstu dokumentaraca. U proračunu naših tadašnjih dokumentarnih filmova najveća je stavka bila cijena filmske vrpce i autori su je dobivali tek trostruko više od onoga koliko je film trebao trajati. S tako malo vrpce nije se moglo skrivenom kamerom, pa čak ni otvoreno u dogovoru s ljudima o kojima se radilo snimati duže periode bilo kakva njihova djelovanja ili segmenta života da bi se potom u montaži izabrali oni dijelovi koji su bili karakteristični za pojedine situacije ili sudbine i uz to mogli prezentirati autorov svjetonazor i filmski stil. Papić zasigurno nije bio jedini koji je zbog toga najprije snimao ton (magnetofonske su vrpce bile jeftinije, a i moglo se na njih više puta snimati), razgovarajući s protagonistima svojih priča, da bi ih onda zamolio da pred kamerom ponove nazanimljivije dijelove onoga što su već jednom ispričali. No, Papićevi su dokumentarci bili jedinstveni po načinu na koji je on uspostavio kontakt s ljudima koje je snimao, ali i suradnju sa snimateljima da reagiraju u pravom trenutku, tako da su te scene bile potpuno životno uvjerljive i doista djelovale kao pravi *cinéma vérité*, iako su taj svoj efekt zapravo postizale postupkom koji je, strogo uzevši, bio bliži igranom nego dokumentarnom filmu.

A da Papić to nije radio samo iz nužde nego iz pobuda bliskih Godardovoj tezi da svaki vrijedan igrani film teži da postane dokumentarni, a svaki dobar dokumentarac igrani pokazao je i njegov drugi cjelovečernji film *Lisice* (1969), koji nedvojbeno pripada samom vrhu hrvatske kinematografije. U vrijeme njegova nastanka bitan element ocjene tog djela bila je hrabrost da se prvi put na filmu progovori o do tada prešućivanoj temi obračuna s informbiroovcima kao i to da je riječ o jednom od rijetkih (a u svakom slučaju i najboljem) hrvatskih prinosa tada u kinematografijama Jugoslavije dominantnom *crnom valu*. A baš je takvo određenje u trenutku nastanka filma donijelo cijeli niz problema. Najprije je cenzura (koja se licemjerno zvala potpuno drugačije) tek s jednim glasom više dala dopuštenje za prikazivanje filma, potom je bilo pitanje kako će se film vrednovati na Pulskom festivalu, gdje ga je od odbacivanja navodno spasio Tito, kojemu se film svidio, pa je onda nagrađen Velikom zlatnom arenom kao najbolji film, Pa-

pić Zlatnom arenom kao najbolji redatelj, a Jagoda Kaloper i Adem Čejvan Srebrnim arenama za uloge. Unatoč tomu savezna komisija nije odobrila da se po želji selektora film prikaže kao predstavnik Jugoslavije u službenoj konkurenciji festivala u Cannesu, pa je prikazan u pratećem programu *Petnaest dana autora*, u kojem je predstavljao samo svojega tvorca, a ne i zemlju iz koje je došao. A i u toj zemlji primjerice nije ušao u distribuciju u Bosni i Hercegovini, dok je u Beogradu nakon intervencije partijskoga komiteta skinut s repertoara nakon tri dana.

Danas je ipak zanimljivije naći razloge zbog kojih su *Lisice* u potpunosti izdržale kušnju vremena. Bitno je da se film nije zadržao na razini provokacije i dnevnoga političkog angažmana, nego djeluje gotovo kao sugestivni dokumentarac o vremenu straha u kojem je život običnog čovjeka bio igračka vlastodržaca koji su se i sami mogli naći u istoj situaciji. Tako lokalni moćnik (Čejvan) koji siluje mladu (Kaloper) tijekom svadbe na selu u Dalmatinskoj zagori nekoliko godina nakon završetka Drugoga svjetskog rata i sam postaje žrtvom sustava koji ga počinje smatrati neprijateljem. Drama međutim nije samo osobna nego i cijeloga podneblja i ljudi koji ondje žive i koji se ne usude usprotiviti zločinu tako dugo dok bi to moglo ugroziti njihovu egzistenciju, a tragičnost ne nastaje samo kao posljedica bitnog utjecaja tadašnjeg sustava na kompleksne i cjelovite likove ili kroz njihovo nerazpoznavanje silnica vremena koje će im razoriti egzistenciju nego i sugestivnim prikazom (političke) moći koja će uništiti ne samo žrtve nego i one koji njome u jednom trenutku vladaju. Ipak, još je bitnija atmosfera straha koju unosi dolazak na svadbu dvojice udbaša za koje se ne zna koga će uhapsiti i koji preras-taju funkcije likova i postaju zlo kao takvo. No, ni sjajne interpretacije tih uloga onkraj ljudskosti Ilije Ivezića i Fahre Konjhodžića, kao ni dojmljivi protagonisti Jagoda Kaloper, Adem Čejvan i u ulozi prestrašenog mladoženje Fabijana Šovagovića ne bi bili dovoljni da sva ta značenja koja daleko nadilaze okvir priče ne djeluju i iznimno životno uvjerljivo zahvaljujući gotovo dokumentarističkom redateljskom prosedeu.

Manje je naglašena, ali ipak bitna u prikazu ambijenta i mentaliteta dokumentaristička metoda u *Predstavi Hamleta u Mrduši Donjoj* (1973) prema drami Ive Brešana, fabularno vrlo složenoj priči o postavljanju *Hamleta* na prostoru i u vremenu u kojem se zbivaju i *Lisice*. Nova je to varijacija teme o međuzavisnosti moći i zla, obogaćena i razmatranjem odnosa istine i laži, umjetnosti i stvarnosti, privida i zbilje, što ima tragične posljedice za najpozitivnije protagoniste te iznimno duhovite, emocionalno dojmljive i vizualno atraktivne tragikomedije, u pojedinim trenutcima bliske groteski. Ono po čemu se taj *Hamlet* iz Zagore bitno razlikuje od *Lisice* nije samo to što zli moćnik Bukara (primitivna verzija kralja Klaudija) nije svladan nego i u mnogo diferenciranijem prikazu stanovnika sela, od kojih tek polovica ostaje na iću i piću Bukarine proslave pobjede, a ostali svojim odlaskom najavljuju otpor prema strahu i vlasti koja ga proizvodi. Film je u doba nastanka doživljen kao zakašnjeli odjek *crnog vala*, koji je tadašnja vlast prisilom izbacila iz jugoslavenskih kinematografija, pa su ga »državotvorni« kritičari napadali kao politički nepodobna, ali nisu uspjeli narušiti dojam

Vica Vidović, Mirjana Majurec i Fabijan Šovagović u *Izbavitelju*

da je riječ o jednom od redateljevih najboljih ostvarenja, u kojem su autentičnost ambijenta i uvjerljivost glumačkih kreacija bitne sastavnice kreiranja značenjski kompleksnoga filmskog svijeta.

Strah je odrednica i sljedećega velikog Papićeva filma *Izbavitelj* (1976), jednog od rijetkih hrvatskih filmova fantastike (s elementima horora), inspiriranog novelom ruskog pisca Aleksandra Grina o ljudima štakorima koji preuzimaju vlast i pripremaju diktaturu u nekoj neodređenoj zemlji tridesetih godina. Ni taj film, dobitnik Grand Prixa, uglavnom nije u vrijeme nastanka bio ocijenjen kao što zaslužuje, dijelom zbog onih koji nisu bili sigurni u političku podobnost autora, a dijelom zbog onih koji su film protumačili kao anakronu metaforu o rađanju davno nestalog fašizma, na što je upućivalo i zanimljivo scenografsko rješenje Drage Turine u kojem se slavje ljudi-štakora odvija za golemim stolom u obliku polovice kukastoga križa, iako je to nedvojbeno asociralo i na ostale vrste totalitarizma, što je Papić potencirao u svojevrstnom remakeu tog filma – *Infekciji* (2003), koji je većina kritičara ocijenila slabim kao formalno, a ne bitno moderniziranje. To mi se ne čini potpuno opravdanim jer je *Infekcija* naglašenije pokazala kako instrumenti demokracije mogu omogućiti stvaranje diktature, a autor je prebacivanje vremena radnje u suvremenost iskoristio za dojmljiv prikaz ključne uloge medija (posebice televizije) u stvaranju lažne slike svijeta što omogućuje manipulaciju i diktaturu.

Kod kritike nije puno bolje prošla ni *Tajna Nikole Tesle* (1980), jedini Papićev film na engleskom jeziku s međunarodnom glumačkom ekipom u kojoj je bio i veliki Orson Welles u ulozi J. P. Morgana, financijera, ali i konkurenta Nikole Tesle, kojeg je glumio Petar Božović. Iako se Papić dugo bavio Teslom, ipak nije do kraja uspio oblikovati svoje ideje o filmu koji neće biti stereotipna biografija, nego prikaz najznačajnijih Teslinih ideja. Nakon toga je slijedila duga pauza u kojoj je uz nekoliko dokumentaraca ponajviše snimao naručene filmove. A onda se vratio filmom *Život sa stricem* (1988), koji je uz *Lisice* njegov najveći domet u igranom filmu, a i jedan od internacionalno najuspješnijih hrvatskih filmova, nominiran za *Zlatni globus* u kategoriji najboljeg filma s neengleskoga govornog područja, a i dobitnik nagrade kritike za najbolji film na tada A-festivalu (što znači jednom od desetak najznačajnijih na svijetu) u Montrealu. Prema romanu Ivana Aralice *Okvir za mržnju*

Papić je oslikao sudbinu dječaka koji zbog sklonosti da misli svojom glavom stradava u đačkom domu u Istri 1951. u vrijeme dogmatskih obračuna sa staljinizmom. Redatelj je novim, vrlo uspješnim povezivanjem igranog filma i gotovo dokumentarističkog oživljavanja vremena, prostora i mentaliteta stvorio uvjerljivu rekonstrukciju razdoblja i odnosa među kompleksnim likovima iz čega je proizišao mikrosvijet koji ima svoju lokalnu boju i pokazuje mentalitet i životnu uvjerljivost sredine koja je zrcalo društva što se u mnogim sastavnicama nije mijenjalo desetljećima. Film je samo u Zagrebu privukao u kina gotovo sto četrdeset tisuća gledatelja u vremenu u kojem su se filmski autori (među kojima je on nedvojbeno prednjačio) u svojim djelima hrabrije i kritičnije odnosili prema postojećem društvu pred raspadom nego su se to usudili mediji.

Takvu složenu i nijansiranu sliku društva od lomova 1971. do uspostave neovisnosti Papić je nastojao ostvariti i u *Priči iz Hrvatske* (1991) o našem Romeu i Juliji, ljubavi dječaka iz obitelji koja je nastradala zbog potpore *Hrvatskom proljeću* i kćeri udbaša koji prelazi u policiju nove države. Iako film ima niz uspješnih sekvenci, a Papić se opet trudio izbjeći crno-bijelu podjelu protagonista te naći razloge i neetičnih postupaka pojedinih likova, ipak i taj film pokazuje bitan uzrok pada vrijednosti ne samo naše nego i svih kinematografija tranzicijskih zemalja neposredno nakon promjene društvenog uređenja. U socijalizmu su autori nastojali filmskim postupcima zaobići cenzuru i tako pronalazili mnoga efektivna rješenja, a nakon raspada toga društvenog sustava nisu mogli odoljeti tomu da neke stvari iskažu izravno pa su tako umanjili i svoju kreativnost i domete svojih filmova. Međutim, te je nedostatke potpuno prevladao film koji pripada vrhuncima Papićeva opusa *Kad mrtvi zapjevaju* (1998), o dvojici dugogodišnjih prijatelja gastarbajtera koji se žele vratiti u domovinu, pa se ekonomski emigrant dosjeti proglasiti se mrtvim kako bi tako dobio novac, dok se politički emigrant u strahu od progona jugoslavenskih tajnih službi teško odlučuje otpratiti njegov »leš«. Već ta temeljna situacija nudi dovoljno komičnih elemenata, kojima se Papić koristi za iznimno duhovita rješenja. Potom se radnja odvija s nizom neočekivanih obrata, ponajviše zbog toga što su prijatelji sa svojom pustolovinom ne znajući uletjeli u sukobe na početku Domovinskog rata, te fabula zalazi i na područja farse i fantastike. Papić pak s nizom razrađenih epizodnih likova na svoj karakteristični način u većem dijelu filma naglašava gotovo dokumentaristički prikaz mjesta radnje, da bi u kontrastu između realističnog izgleda prizora i njegova često grotesknog smisla postizao i komičnost sekvence i njezinu značajnu kompleksnost, što rezultira vrlo vrijednim i originalnim ostvarenjem.

Nakon toga uslijedila su dva u nas slabije prihvaćena djela – već spomenuta *Infekcija* i *Cvjetni trg* (2012), koji sadrži gotovo sve sastojke najboljih Papićevih filmova, osobito tretman pojedinca kao žrtve društvenih odnosa kojima se pokazuju manjkavosti društva u cjelini, ali ipak ne uspijeva postići dojmivost uspješnih Papićevih ostvarenja zbog djelomičnog odustajanja od dokumentarističkog prikaza sredine, uvjetovanog možda i time što krugove zagrebačkog društva od onih visokih preko mafijaških do umjetničkih i nije jednostavno prikazati na taj način i pritom postići

Davor Janjić i Miodrag Krivokapić u *Životu sa stricem*

životnu uvjerljivost. Ipak, čini se da gledatelji u inozemstvu ne osjećaju te probleme, pa su na stranim festivalima ti filmovi bili primljeni bolje nego u nas, a na festivalu u Montrealu, na kojem je Krsto Papić još 2004. dobio nagradu za životno djelo (dvije godine prije nego što mu je u nas za to dodijeljena Nagrada »Vladimir Nazor«) *Cvjetni trg* je bio ne samo u službenoj konkurenciji nego i dobio posebnu nagradu za slobodu govora (Freedom of Speech Award).

Bez obzira na to, jasno je da svi filmovi jednog autora ne mogu biti iste vrijednosti, ali po broju vrhunskih ostvarenja i u cjelovečernjim igranim filmovima i u dokumentarcima Krsto Papić je nedvojbeno jedan od najvećih hrvatskih filmša svih vremena, a njegova smrt (u Zagrebu, 7. veljače 2013) nenadoknadiv gubitak ne samo za njegovu obitelj nego i mnogobrojne prijatelje, a i cijelu hrvatsku kinematografiju.

Krsto Papić na snimanju *Cvjetnog trga*

Krešimir Nemeč

IGNORIRAM STRAŠNU SILU
ŠTO PROLAZI PORED MENE...Antitehnološka semantika u *Kiklopu*Uz 100. obljetnicu rođenja
Ranka Marinkovića

Tijekom 2013. na različite se načine obilježuje 100. obljetnica rođenja hrvatskoga književnoga klasika Ranka Marinkovića (1913–2001). Nastojeći svratiti pozornost kulturne javnosti na suvremenost njegova opusa, nije dovoljno zadržati se tek na prigodnim riječima već je potrebno istaknuti najnovije znanstvene i stručne spoznaje o dometima Marinkovićeve djela u svjetskom kontekstu, osobito u kontekstu sprege znanosti o književnosti i kulturne antropologije, koja potiče na nove interdisciplinarnе zaključke o vrijednosti književnosti u povijesti civilizacije. Povodom obljetnice rođenja jednoga od najvećih hrvatskih književnika XX. stoljeća, u *Hrvatskoj reviji* donosimo najrecentniju analizu Marinkovićeve remek-djela, romana *Kiklop* te, u rubrici »Recenzije, osvrti i prikazi skupova«, osvrt na znanstveni skup koji je nedavno okupio istraživače i štovatelje Marinkovićeve opusa.

I.

U žaru prepirke o aktualnom trenutku čovječanstva i o putu kojim ide moderno društvo, Maestro u jednom trenutku dobacuje Melkioru: »Ja ne mrzim ništa. Odbacujem suvišno« (102).¹ A to suvišno po njemu su tehnika, tehnologija, električna struja, strojevi, mehanizmi, tramvaji i druga prometal. Njih smatra krivcima za potpunu dehumanizaciju čovječanstva, a i nadolazeći »sumrak svijeta« prouzročila je upravo tehnologija, dakako ratna.

Marinkovićevo Maestro pojavljuje se u *Kiklopu* u ulozi dijagnostičara moderne civilizacije i kritičara tehnološkoga bezumlja koje će doživjeti kulminaciju u svjetskom ratu. Europski modernistički roman doveo je na pozornicu mnoštvo likova, uglavnom humanističkih intelektualaca, koji su suvremenu industrijsko-tehnološku eru vrednovali negativnim predznakom. Podsjetimo se, primjerice, filozofa Meingasta iz Musilova *Čovjeka bez svojstava* ili Rampiona iz Huxleyeva *Kontrapunkta*. Zanimljivo je da su oba lika nastala na temelju stvarnih »predložaka«: kao prototip Meingastu poslužio je klasik anti-modernističke filozofije Ludwig Klages, dok je Huxleyu u kre-

iranju lika Rampiona uzor bio antimodernistički pisac David Herbert Lawrence.

Maestro je u svojem misaonom otporu tehnici i tehnološkom umu asimilirao bogatu tradiciju pesimistične zapadne intelektualne povijesti u rasponu od Spenglera preko Heideggera do Mumforda, ali i umjetničke artikulacije antimodernizma E. Pounda, T. S. Eliota, Rilkea, Joycea i dr. No nije na odmet upozoriti i na domaće poticaje, na antitehničku semantiku u tekstovima Antuna Branka Šimića, Nikole Šopa i osobito Tina Ujevića, pjesnika koji je znatno utjecao ne samo na kreiranje Maestra lika nego i njegova svjetonazora.

Od samoga početka u romanu se tematiziraju posljedice suvremene industrijske civilizacije i nastoji demontirati kult tehnološkoga progresa. Time se i Marinković pridružuje plejadi umjetnika koji su pred tekovinama moderne civilizacije osjećali strah i zazor. Doduše, još početkom 20. stoljeća neki su pjesnici slavili produkte industrijalizacije i doprinos tehnike općem društvenom napretku. Tako, primjerice, F. T. Marinetti u svojem prvom manifestu futurizma 1909. godine izriče pohvalu »ljepoti brzine« tvrdeći da je trkaći automobil ljepši od Nike sa Samotrake i da treba opjevati »noćne vibracije arsenala i brodogradilišta, zapaljenih od jakih električnih luna« i »tvornice obješene o oblake zavitim nitima svoga dima«.² I Majakovski je bio pod snažnim dojmom industrijskoga razvoja, osobito snage električne struje, dok brojni avangardni pjesnici – fascinirani kinetikom i novim ritmovima civilizacije – pjevaju sa zanosom o jurećim vlakovima³ i zrakoplovima⁴.

No brzo se javljaju i snažne reakcije kritičara tehnologije i rušilaca mita o progresu. Karl Kraus još je 1908. godine proročanski napisao: »Bili smo dovoljno napredni da izgradimo stroj, ali previše primitivni da bismo ga prisilili da nam služi«.⁵

Već na prvim stranicama Marinkovićeve romana suprotstavljene su predmoderna (obrtnička, zanatska) i agresivna industrijska proizvodnja. *Kiklop*, znamo, i započinje reklamnim diskursom, onom poznatom MAAR-ovom reklamom (*MAAR...MAAR...zaviče glas s krova*) kojoj nije cilj samo pre-

² Usp. Arsen Wenzelides, *Il futurismo*. »Savremenik« IV/1909., br. 3, str. 175–176.

³ Usp. Aleksandar Flaker, *Željeznička poezija*. U knjizi: *Poetika osporavanja*. Zagreb, 1982., str. 219–234.

⁴ Usp. Felix Philipp Ingold, *Literatur und Aviatik. Europäische Flugdichtung 1909–1927*. Frankfurt/Main, 1980.

⁵ Usp. Karl Kraus, *Apokalypse*. U: *Werke VIII*, München, 1960., str. 11.

¹ Stranice u zagradama odnose se na izdanje: Ranko Marinković, *Kiklop*. Priredio Ivo Frangeš. PSHK, knj. 138, Zagreb, 1981.

Ranko Marinković ispred HNK-a u Zagrebu

poručiti proizvod, tj. nagovoriti konzumenta na kupnju, nego i izraziti društvenu moć. Reklama i oglašivačka praksa bitni su označitelji kapitalističke industrijske privrede. Raymond Williams nazvao ih je službenom umjetnošću modernoga kapitalističkog društva. Po njegovu mišljenju reklame tvore institucionalizirani sustav komercijalizacije, informacije i uvjeravanja.⁶

Upravo je u *Kiklopu* persuazivna strategija moćne svjetleće ton-filmske reklame MAARA suprotstavljena nemoćnom zapomaganju slijepca koji prodaje obične končane svezice. Posrijedi je sudar agresivne tehnologije i nemoćne, inferiorne rukotvorine:

MAAR-CENTROREKLAM objavljuje urbi et orbi s visokoga krova svoj visoki standard. Od njegove silne akustike jedva se i čuje iz mračne veže nemoćno zapomaganje slijepca-prodavača: »Končane svezice, crne žute – dva dinara; deset kuverata i deset papira – šest dinara...« Monotona slijepčeva litanija zvuči umorno i bez uvjeravanja; jadna usmena reklama želi samo da prikrije prosjačenje, to i ništa više. (9)

I Melkior, omamljen »raskošnom iluzijom« koju nudi reklama, ponizno gleda iz svoga prizemnog stanja MAAR-ovu »visoku fatamorganu«, sluša glas »sa onoga svijeta« i pije »kao koka naslikanu udobnost blagostanja« (9). Ipak, u trenutku reklamne opsjene javio mu se glas »prokletih malih stvari«: končanih svezica koje stoje samo dva dinara. Baš toliko imao je i on u svome džepu.

U daljnjem fabularnom razvoju suvremeni znanstveno-tehnički svijet podvrgnut je radikalnoj kritici. U romanu se stavlja naglasak na instrumentalnu bit tehnike i postavlja pitanje prave uloge tehničkih naprava, aparata i sredstava na antropologijskoj razini. Čemu sve to skupa služi, jesu li strojevi zaista u funkciji povećanja čovjekova blagostanja, kakva im je socijalna svrha, je li tehnologija izraz čovjekove volje?

Maestro je preuzeo na sebe odgovore na ta pitanja.

⁶ Usp. Raymond Williams, *Advertising: The Magic System*. U: *Problems in Materialism and Culture*. London, 1980., str. 170–195.

II.

Svoju »nelagodu« u modernom društvu Maestro je izrazio eksplicitno na brojnim mjestima u romanu. Štoviše, može se reći i da je razvio prilično zaokružen antimodernistički misaoni projekt u kojem upozorava na opasnosti od tehnike i na negativne posljedice njezine nekontrolirane primjene na čovjekov duh. Po Maestrovu mišljenju kult stroja i tobožnji tehnološki napredak unose nered u ljudski život. Strojna tehnika dovodi do dehumanizacije i dokida čovjekovu prisnu vezu s prirodom. Takva su razmišljanja na tragu Spenglerove teze po kojoj tehnika ne oslobađa čovjeka i ne ušteduje mu rad, nego, naprotiv, vodi ropstvu pretvarajući radnika i poduzetnika u poslušnike stroja.⁷ Danas znamo da strojevi nisu čvrsto pod našom kontrolom, nego se, naprotiv, čini da se razvijaju svojom imanentnom logikom, često i posve suprotno od želje svojih izumitelja i korisnika. Po Heideggerovu mišljenju moderna se tehnika pervertirala u moćnu svrhu čovjekova života preobrazivši se iz položaja »služnosti« u moć kojoj čovjek služi.⁸ Sve je očitija činjenica da se ljudi moraju prilagođavati ritmu tehničkoga napretka. Langdon Winner formulirao je taj zaokret ovako: »tehnologije nisu puka pomoćna sredstva ljudske djelatnosti nego i moćne sile koje imaju svoj doprinos u preoblikovanju te djelatnosti i njezina smisla i značenja«.⁹

Maestro lucidno primjećuje da je u suvremenom društvu oduševljenje strojem i tehnološkim progresom postalo svojevrsno idolopoklonstvo, jedna nova religija (on se koristi sintagmom »nova teologija«), utopijski san koji čovjeku obećava sretniju budućnost u kojoj će stroj raditi umjesto njega, a on će se za to vrijeme moći mirno posvetiti hedonističkim užicima. No posrijedi je trivijalni optimizam ukorijenjen u civilizaciji koju karakterizira kriza duha, dekadencija i opsjednutost materijalnim dobrima. Spengler je smatrao da takva faustovska kultura, kao tipično zapadnjačko civilizacijsko opredjeljenje, dovodi na koncu do gađenja prema životu (*taedium vitae*) i do povećanja samoubojstava.

Kao i svi antimodernisti, i Maestro se vraća iskonu – radu ljudskih ruku. Na tehnološki progres gleda kao na autonomni proces koji je izmaknuo čovjekovoj kontroli. Na izravno Melkiorovo pitanje bi li se čovječanstvo moralo odreći tehničkoga napretka, Maestro odgovara:

A možda bi se i odreklo »čovječanstvo« da ga tko upita? Ali tko, Eustahije, pita »čovječanstvo«? »Čovječanstvo« ima samo ruke, *energiju* svojih deset prsta... Ne zna čovječanstvo što su »konjske snage«... ukoliko to nisu snage konja na četiri noge. (424)

Promotrimo još jedan karakterističan primjer u kojem se Maestro pojavljuje u ulozi branitelja čiste duhovnosti. Na Melkiorovu primjedbu da je »elektrika u mnogome usrećila čovječanstvo«, Maestro odgovara protupitanjem, pravim malim bisrom »antitehničke« misli:

– Čovječanstvo? Koje čovječanstvo? /.../ Ima raznih čovječanstava. Zar stari Grci nisu bili čovječanstvo? U čemu je to

⁷ Usp. Oswald Spengler, *Der Mensch und die Technik. Beitrag zu einer Philosophie des Lebens*. München, 1931., str. 56.

⁸ Martin Heidegger, *Pitanje o tehnici*. U knjizi: *Kraj filozofije i zadaca mišljenja*. Preveo J. Brkić. Zagreb, 1996., str. 56.

⁹ Usp. Langdon Winner, *Technologies as Forms of Life*. U zborniku *Readings in the Philosophy of Technology*. Ur. David M. Kaplan. Lanham, 2004., str. 105.

Aristotel bio nesretan bez visokog napona? Pa on je znao za trljanje jantara, ali ga je prezreo. Trljanje. Imao je važnijih misli od trljanja. Zar bi Dante pisao bolje stihove pod mliječnom žaruljom? Da je Leonardu bila potrebna neka elektrika, već bi on bio zavrtio tamo neke točkove da iskre vrcaju. Strojve je konstruirao, ostali su nacrti, pa kako ne bi... A ipak je naslikao onu perfidnu feminu što se smješka, he, he... (101)

Maestro osjeća poseban prijezir prema ljubiteljima strojeva (pogrdno ih naziva »mašinstima«) koji misle »da su sve oni pronašli« i da s njima započinje civilizacija. Spominje vladara Azteka Montezumu koji nije imao »mehanizme«, a pravio je čokoladu. S posebnom gorčinom govori o prepotenciji ljubitelja stroja, o »benzinskoj inspiraciji«, o apsurdnom ubrzanju civilizacijskoga ritma, o bezrazložnoj žurbi i hektici:

A oni lete, lepršaju, žuri im se. Kamo? Kamo strojari, bravari, mehaničari, šoferi? (101)

Ni prema automobilskom *boomu* nije ravnodušan. Zgrčen kreten u limenoj kanti što juri ulicama – zar je to još čovjek? – pita se Maestro. Svoju poziciju opisuje kao svjesno odricanje od tehnološkog progressa i čvrsto stajanje na zemlji:

Neka samo izvoli Progres, neka prođe. Ja ostajem! Neka juri, neka leti! Ja, biped obični, hodam na svoje dvije noge, zadovoljan što osjećam zemlju pod nogama, sretan što je gazim, gazim, gazim! (100)

U skladu sa svojim svjetonazorom, Maestro osobno nikada ne koristi ni tramvaj nego čitav sat pješači do redakcije. Pješaćenje, hodanje, vezanost za zemlju smatra čovjekovom bitnom, upravo antropološkom crtom. Uočava čvrste veze između *hoda* i *govora*:

Ljudska misao se i rodila u hodu. Grci su mislili na ulici. Peripatetici su šetali. Ljudi i govore kako hodaju; to je moja teorija, ako vam se ne gadi. Neka se lingvisti i ... kako se već zovu ti *stručnjaci*, objese, kad nisu opazili tu najočigledniju činjenicu. A što je govor nego mišljenje? Drukčije govori onaj kome opanci upadaju u blato, nego onaj koji hoda po asfaltu. Tvrda riječ gorštaka kao kamen po kome gaze. Oni što brzaju u hodu – brzo i govore; oni što vuku noge, vuku i riječi. /.../ U govoru je sva plastika tla, tempo kretanja u prostoru. Ritam i melodija hodanja. Ljudi hodaju u duru i molu. (102)

Maestro lucidno potencira i vezu između brzine hoda i načina mišljenja. Kao uvjereni pješak, on osobno više voli *pričati* nego *pisati*: pješačkom ritmu više i odgovara govorništvo i »usmena literatura« nego pisana riječ. Zato on, neposredno prije smrti, Melkioru s neskrivenim bijesom govori protiv knjige i Gutenbergova izuma koji je mislima oduzeo lakoću i do-stojanstvo:

– Ne mrštite se, knjiški Eustahije, knjiga nije vrijedna našeg poštovanja. Zaista, zaista vam kažem da su misao, mašta, osjećaj otupili u olovu i smoli. Knjiga je nametnula duhu, glupo, teško (osobito teško!) i sasvim neadekvatno tijelo. Jeste li se kada upitali, perolaki Eustahije, zašto je knjizi potrebna tolika težina? Ako je išta glupavo na svijetu, to je ta težina. Slavimo Gutenberga... zašto? – zato što je od misli napravio opeku. Da bi se misli kon-zer-virale! Mumije, osušeni bakalari. *Borgisi, garmondi, petiti, kurzivi...* da bi misli bile »jasne«, da bi se sačuvala za naraštaje. Homer i Sokrat nisu napisali ni slova, a ipak su se sačuvali za na-

raštaje. Zar su Sokratu bili potrebni kurzivi da bi mu misli bile jasne? (411)

Poznato je da je upravo skok iz oralne kulture u pisanu imao dubinske posljedice i za naš jezik i za naš um.¹⁰ U Platonovu dijalogu *Fedar* Sokrat je živi razgovor stavljao iznad riječi zapisanih u »crnu vodu« tinte. Smatrao je da će pisana riječ izmijeniti čovjekov um i spriječiti nas u postizanju misaone dubine i mudrosti.

Iste je posljedice prouzročio i skok s pisanja perom i tintom na tisak ili pisači stroj. Prešavši zbog problema s vidom na pisanje pisačom kuglom, i Friedrich Nietzsche je uočio da ono čime pišemo znatno utječe na način oblikovanja naših misli.¹¹ Možemo samo nagađati kakve će posljedice proizvesti internetska revolucija na misao i psihu čovjeka.

III.

Maestro je posebno negativno nastrojen prema električnoj energiji i njezinim vodičima – bakrenim žicama i dalekovodima. Kaže na jednom mjestu: »*Ignoriram strašnu silu što prolazi pored mene. Idi, idi, silna besmislica, a mene pusti na miru, ne trebam te ja*« (102). Ta mržnja prema električnoj struji bit će proleptički nagovještaj njegove smrti u najpoznatijoj epizodi *Kiklopa*.

No puno prije epizode s Maestrovim samoubojstvom i Melkior Tresić je pokušao testirati svoj odnos prema tehnici u poznatoj sceni »dvoboja s tramvajem«. Taj ekscentrični prizor neki su interpreti tumačili u ključu utjecaja ekspresionizma na Marinkovićevu poetiku.¹²

U trenutku kad je njime ovladao čudan, neobjašnjiv prkos, Melkior je stao na tramvajske tračnice i mirno čekao nalet »željezne životinje« koja – kao i tenk na zadnjim stranicama romana – inkarnira strašnu snagu tehnike. Scena je indikativna zbog želje da se ukroti tijelo, savlada strah i »izdrži misao o smrti – do smrti«.

Tramvaj se pojavljuje u obličju personificirane glupe grdosije (»mamlaz željezni«) koja govori čovjeku da mu se ukloni s puta jer će ga inače zdrobiti. No na pruži mu se ispriječila ljudska volja i misao, »jača od straha pred njegovom gvoždarijom«. U insceniranom dvoboju čovjeka i stroja očekivano pobjeđuje čovjek. Uostalom, na samom početku romana jedan je prolaznik dobacio Melkioru »Ne gine se danas od tramvaja, moj gospodine« (15). Cijeli je prizor stiliziran u skladu s antitehničkim stavom u romanu:

Dođi glupi tramvaju!... A tramvaj je i dolazio glupo: – Kad baš hoćeš... Na dvadeset, na deset, na pet metara! Lupa u zvono panično, zapomaže, moli: makni se, čovječe! Čovječe! Ti si pametan, ja sam glup, u redu ali mi se ukloni! Vidiš koliki sam, zdrobit ću te! Glupane veliki, moja je odluka veća od tebe! Ja ne pravim samoubojstvo, mamlazu željezni! Tu sam postavio pred tebe svoju misao, hajde, zgazi je ako možeš!

¹⁰ Usp. o tome: Walter J. Ong, *Orality and Literacy*. London–New York, 1982.

¹¹ Usp. Christian J. Emden, *Nietzsche on Language, Consciousness, and the Body*. Champaign, 2005., str. 27–29.

¹² Usp. Renate Hansen Kokoruš, *Ranko Marinković i ekspresionizam*. U: *Suvremenost Ranka Marinkovića*. Zbornik radova sa 4. dana Ranka Marinkovića. Komiža, 2010., str. 19–29.

Tramvaj se odjednom trgne razumno. Zagrohće strahovito (nešto mu se zapraši pod nogama) i stane na mjestu kao da ga je neka ogromna sila lupila po gubici. (183)

No imaju li kakve veze struja, bežična telegrafija i moderna tehnološka čuda zasnovana na racionalnoj osnovi s umjetnošću? Već je Melkior, razmišljajući o budućnosti, artikulirao kako će izgledati naša umjetnost *sutra*:

Estetsko *sutra*: kad je čovjek otkrio rugobu materije, umjetnici postadoše obrtnici ružnoga. (168)

Maestro primjećuje da tehnički pristup prirodi i tehnifikacija svih područja života (tzv. pantehnicizam) zarobljuju ljudski duh i ugrožavaju ljudsku kreativnost. Znanstveno-tehnička civilizacija ukazuje mu se kao civilizacija raščaravanja (*Entzauberung*) koja narušava misao o čovjekovim mitskim temeljima.¹³ Maestro brani tezu da umjetnost ima svoju logiku, dok tehnika guši njezinu auratičnost: »Kakva je to poezija nastala u autu, u avionu, neka mi se kaže! Maženje zadnjice!« (100).

Maestrov stavovi u velikoj mjeri koreliraju s nekim Ujevićevim antimodernističkim varijacijama. U nizu pjesama nastalima dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća (*Sutrusni tramvaji*, *Pamćenje pločnika*, *Ulični pjevači*, *Među spratovima*, *Stihovi su postali grad*, *Fotoreporter s krilima arhandela*) Ujević je zaokupljen urbano-tehničkim svijetom, »dinamičkom pulsacijom« ulice, širenjem vizualnih iskustava i »okužnim dahom« grada. U eseju *Dike ter hvaljenja zaštitniku sloga* (1940) piše o elektrici i telekomunikacijama te razvija teze koje je, *mutatis mutandis*, preuzeo i Marinković u *Kiklopu*:

Ali svi ovi uspjesi u tehnicima i štampi ne tiču se neposredno književnosti. Istaknuto je u svim zemljama da ljudi koji telefoniraju ne poštuju ni jezik ni gramatiku. Književnosti je brzina nepotrebna: ona traži samoće, povučenosti i sabranosti, a osobito tišine. /.../ Nije knjizi potrebno žurbe, njen je put sporiji, ali i izdržljiviji i plodniji. Nije knjizi potrebno aviona: putuje polako razmišljeno. Ne treba knjiga telefona ni bežičnosti, a mnogo je bolje da književnost štedi živce.¹⁴

IV.

U skladu sa svojim antimodernističkim svjetonazorom, u koji su ugrađene i tehnofobija i urbanofobija, Maestro prezire grad i sve industrijske tekovine koje se povezuju s urbanom civilizacijom. Više bi mu, očito, odgovarali agrarni ritmovi. Pritom mu nimalo ne smeta što se misli da su njegova uvjerenja »nazadna i smiješna« (398). Nije se uvrijedio ni na Melkiorove ironične primjedbe o električnom svjetlu jer, kako kaže, uvrijediti se može »netko tko *propagira* svoje ideje, traži sljedbenike«, a on među takve ne pripada.

Maestro živi na rubu grada, u predgrađu, »u području neasfaltirane, blatne, mračne periferije« u kojem su uglavnom »stada potleušica što su se do koljena ukopale u zemlju od skromnosti i siromaškog stida« (400–401). Predgrađe sugerira iskorijenjenost; ono je ostalo prebivalištem »svih vrsta neželjenih, odbačenih od grada«.¹⁵ Kad vodi Melkiora u svoj dom kako bi osobno prisustvovao uprizorenju njegove »medicinski

čiste« smrti, Maestro namjerno odabire put koji vodi kroz jarke i blato. Na pitanje ima li i neki drugi put, odgovara: »Ima, zaobilazni, cestom. Čak i osvjetljen *elektrikom*, ali htio sam vam pokazati *moj* put, mračni put« (399). Poslije će još jasnije ponoviti: »Električno svijetlo... to nije *moj* put« (398). I taj se prizor direktno referira na riječi esejističkoga subjekta u Ujevićevu tekstu *El sentimiento tragico de la vida* (1922): »Ovdje nema elektrike. I ne treba mi večeras elektrike koju mrzim«.¹⁶

Maestrov dom nalazi se u mračnoj grdosiji, »stovarištu kopiladi gradskih sibirita«: ondje su »neudane majke dočekivale plodove svoje grešne ljubavi« (400). U stubištu zaudara na »ustajali kupus, urin i neoprane žene«, a u skromnu stanu, u kojem je pod »obložen slojem osušenog blata«, nema električne rasvjete, nego gori skromna petrolejka. Mali balkon gleda »na pusta polja periferije utonula u moku i gustu noć« (413).

Taj mikrosvijet, ta »otmjenjena oskudica«, mala prirodna oaza u okruženju otuđujuće urbane i mehanizirane civilizacije, bit će poprištem umetnute ali semantički važne, gotovo nosive priče u kojoj je Maestro Melkioru demonstrirao »medicinski čistu« smrt: groteskan suicid izazvan mokrenjem na žice obližnjega električnog dalekovoda. Čin je pomno isplaniran jer Maestro već na samom početku romana jasno kaže da je on »odabrao svoju smrt već odavno, prije nego je svoje tijelo prodao anatomskom institutu« (104). Neposredno prije smrti artikulirao je smisao svoje želje: »Sada želim ostaviti samo svoj neoštećeni kostur /.../ prema ugovoru, gore, s Institutom... Da bi studenti mogli na meni studirati i postati liječnicima, a zatim i sami postati kosturima. Eto vam, Eustahije, *jednakosti i bratstva*« (426).

I tim posljednjim činom, radikalnom konkretizacijom »antiprometejske regresije«¹⁷, Maestro želi obraniti etički dignitet čovjekove egzistencije: »Ja poštujem uspravnost, ljudsko dostojanstvo« (424). Uostalom, i prometejski mit, na kojem počiva ideja napretka, snižava se i troši u banalnosti tehničke civilizacije. Suvremeno »prometejstvo« najbolje se ogleda u izumu šibice, koju Maestro posprdno naziva plamenom na »vrhu čačkalice« i »kuhinjskim prometejstvom«. Razgovor koji je prethodio suicidu prava je mala riznica antimodernističkih teza. Njegova dramaturgija otkriva da Maestro svojom sudbinom želi na neki način prokazati sablast tehnike, osobito struje. On govori o mržnji na bakrene žice (399), o električnoj stolici, o elektronu kao »našem bogu«, o visokom naponu »opasnom po život«, o mrtvačkoj glavi koja stoji na dnu stupa i kao upozorenje, ali i kao svojevrсни »mamac« (414). Za zujanje žica na obližnjem dalekovodu, koje nalikuje glasanju zrikavaca, kaže da je to molitva đavlu, pravom gospodaru struje (414), dok »humanistima« iz kavane »Corso« poručuje: »Ne dam ni nokta s malog nožnog prsta za njihove električne centrale« (423). Konačno kaže i da treba umrijeti od struje kako bi se upoznala ta *gadost*.

Sam čin samospaljivanja strujom, dakle prometejskim izumom, po svome je karakteru ritualan jer oponaša »obrednu praksu«¹⁸ u kojoj se Maestro želi vratiti prirodi čist, neoskvrnut, ali i oslobođen svih balasta tehničke civilizacije. Zato možemo na kraju ponoviti njegove ponosno izrečene riječi: »Nitko još nije tako umro! Tako adekvatno! Tako triumfalno-ironično. Simbolično! Tako kompletno« (104).

¹³ Usp. Morana Čale, *Oko Kiklopa*. Zagreb, 2005., str. 65.

¹⁴ Sabrana djela Tina Ujevića. Knjiga XIII. *Feljtomi II. Putopisi*. Priradio Dubravko Jelčić. Zagreb, 1965., str. 198.

¹⁵ Usp. Joel Kotkin, *Povijest grada*. Preveo Z. Gavran. Zagreb, 2008., str. 206.

¹⁶ Usp. Tin Ujević, *Eseji i kritike*. Priradio Šime Vučetić. PSHK, knjiga 88, Zagreb, 1970., str. 365.

¹⁷ M. Čale, op. cit., str. 221.

¹⁸ M. Čale, op. cit., str. 67.

Marija Tonković ml.

DVIJE IZLOŽBE HRVATSKE UMJETNOSTI NA FESTIVALU CROATIE, LA VOICI

*I oni se zadiviše (hrvatska srednjovjekovna umjetnost),
Hrvatska fotografija okom Petera Knappa*

Samo nekoliko mjeseci uoči ulaska Hrvatske u Europu, Francuska je, poput one druge domovine koju prema Benjaminu Franklinu ima svaki čovjek, širom otvorila vrata hrvatskoj umjetnosti. Umjetnička osebnost Hrvatske na tri se mjeseca, putem festivala *Croatie, la voici*, smjestila u središte međunarodne scene.

Tijekom tri mjeseca Francuska je bila domaćin ukupno šezdeset događaja na čak četrdeset pet različitih lokacija. Većina ih je održana u Parizu, ali i u Amiensu, Dijonu, Poitiersu i Marseillesu. Iza brojki kriju se izložbe i mnogobrojni koncerti, filmske projekcije, nastupi proslavljenih glazbenika koji su se mogli slušati i na *Radio France* te ciklusi performansa suvremenih hrvatskih umjetnika. Kako bi se što više građana zainteresiralo za baštinu naše zemlje, održali su se i okrugli stol hrvatskih i francuskih književnika i filozofa, školski sat o Hrvatskoj, a na Sorbonnei su organizirana predavanja francuskih i hrvatskih profesora. Program je zaokružio gospodarski program, gastronomske večeri i prijateljska vaterpolska utakmica. Hrvatska je umjetnost Francuze povela na putovanje kroz dizajn, grafiku, modu i tradiciju. Festival *Croatie, la voici* isprepleo je povijest, začetke hrvatske kulture i njezinu suvremenu stvarnost proživši ih duhom žive tradicije i stavljajući je u kontekst neprekidnih europskih uzora. Ili, kako je to, aludirajući na ulazak-povratak Hrvatske u Europu, zaključio francuski predsjednik François Hollande na otvorenju izložbe *I oni se zadiviše*: »Hrvatska se nikamo ne vraća. Ona je ovdje oduvijek i bila«.

I oni se zadiviše

Mišlju kako hrvatska umjetnost započinje srednjim vijekom, 9. je listopada u pariškom muzeju Cluny otvorena izložba hrvatskoga srednjovjekovnoga blaga simbolična naziva *I oni se zadiviše*.

»Uoči Martinja dođoše hodočasnici pred Zadar u Hrvatsku. I opaziše da je to grad zatvoren visokim zidovima i visokim tornjevima i da bi uzalud tražili ljepši i bogatiji grad. I kad ga ugledaše hodočasnici, mnogo se zadiviše i

rekoše jedan drugome: 'Kako bi se mogao osvojiti silom takav grad, ako ga sam Bog ne bi osvojio?'«.

Ovim je riječima kroničar četvrtoga križarskog rata, Geoffroy de Villehardouin, 1210. godine u svojoj knjizi *Osvajanje Konstantinopola* opisao reakciju hodočasnika-ratnika i opsadu Zadra 1202. godine, pri kojoj povjesničari bilježe i nesmiljenu pljačku grada. Izložba postavljena u muzeju Cluny još nas je jedanput pozvala da podijelimo tu opčinjenost francuskoga medievalnog čovjeka hrvatskom kulturnom baštinom. U protokolarnom smislu, otvaranje izložbe *I oni se zadiviše* bio je vrhunac Festivala hrvatske kulture u Francuskoj. Izložbu su pripremili Nikola Jakšić, profesor na Odsjeku povijesti umjetnosti Filozofskog fakulteta u Zadru i Miljenko Domijan, konzervator u Ministarstvu kulture.

Muzej Cluny ili Nacionalni muzej srednjeg vijeka smješten je između triju iznimnih pariških spomenika, kraj gallo-rimskih termi iz I–III. stoljeća, gostinca opatije Cluny (kasno XV. stoljeće) i Sveučilišta Sorbonne. Muzej je osnovan 1843. godine zahvaljujući Alexandreu Du Sommerardu, pasioniranom kolekcionarju srednjovjekovne umjetnosti, koji je živio u prostoru Clunija. Tijekom godina zbirka se obogaćivala novim eksponatima, a danas se drži jednim od najboljih prikaza 15 stoljeća povijesti umjetnosti: od rimskog razdoblja Galije do početka XVI. stoljeća.

Godine 1257. Robert de Sorbon osnovao je Sveučilište Sorbonne (Sorbona) u središtu područja koje će se poslije početi nazivati »Latinska četvrt«. Opati iz opatije Cluny u Burgundiji koji su odlazili na studije u Pariz htjeli su imati vlastiti gostinjac, svoj *pied-à-terre*. U drugoj polovici XIII. stoljeća izgrađena je prvobitna zgrada Sorbone, a gostinjac na temelju ruševnih rimskih termi. Potkraj XV. stoljeća Jacques d'Amboise, opat iz Clunija (1485–1510), odlučuje obnoviti pariški gostinjac te muzej Cluny zadobiva svoj današnji izgled zadržavši prekrasan srednjovjekovni park u kojem su sačuvani tipični onodobni uzgoji: povrće, lončanice, ljekovito bilje (kadulja, izop, pelin) i cvijeće. Muzej Cluny, odnosno istoimeni gostinjac, podijeljen je u obliku slova »E« – u dva krila i središnje zdanje, a s vanjske je strane ograđen zidom. U unutrašnjosti muzej je zadržao izvor-

Tapiserija *Zatvor ljubavi*

ni izgled opatijskoga gostinjsca: raspored i veličinu soba te kapelicu.

Vjerojatno su najslavniji eksponati šest tapiserija *Gospa i jednorog*, koje je 1841. godine u dvorcu Boussac otkrio pisac Prosper Mérimée, a upravo su kroz spise George Sand ubrzo u javnosti postale legendom. Za Hrvatsku je posebno zanimljiva tapiserija *Zatvor ljubavi* iz XV. stoljeća, koja prikazuje scenu susreta junakinje Laureolle i kastiljske kraljice iz istoimenoga španjolskoga srednjovjekovnog romana *Carcel de amor*. Naime, ista se takva tapiserija nalazila i u dvorcu obitelji Zrinski u Čakovcu, a danas je dio stalnog postava Muzeja za umjetnost i obrt u Zagrebu.

Kvantitativno mala izložba (naime, izložena su samo 43 djela) objašnjena je neadekvatnošću uvjeta unutar ponuđenih 150 kvadrata. Budući da se nisu mogli zadovoljiti svi klimatski uvjeti, pa čak ni u prijenosu, Jakšić i Domijan odlučili su kako u Parizu neće izlagati umjetnine izrađene od organskih materijala poput slika na dasci ili drvenih skulptura poput raspela zbog njihove vrijednosti i rizika kojemu bi ih izložili neprilagođenim konzervatorskim uvjetima. Malen je izložbeni prostor uvjetovao i eksponate manjih formata pa su tako na parišku izložbu stigli relikvijari iz sakralnih riznica Dubrovnika, Zadra, Trogira i Splita i zadivljujući nakit koji je, kao što su se posjetitelji gurali u redu kako bi vidjeli žensku anžuvinsku krunu, možda tako jednom zadivio i križare u Zadru. Izložba *I oni se zadiviše* scenografski je podijeljena u dvije prostorije, gdje je kronološki predstavljeno prožimanje hrvatske kulture s europskim utjecajima i razmjenama. Prva prostorija tako predstavlja karolinšku arhitekturu i njezine temelje u paleokršćanskoj umjetnosti koji se dokazuju elementima empora i kancela u Zadru i Puli. Izloženi rukopisi slikovit su prikaz razmjene umjetničkih oblika i ideja. Unutar europskih utjecaja, ponajviše iz Italije i Francuske, Hrvatska je dokazala kako je posjedovala vlastite radionice i na taj

Ženska kruna

način sudjelovala u kolanju i miješanju ideja, integrirajući vodeće ideje Zapada i Orijenta.

U srcu srednjega vijeka, u jednoj od najljepših medievalnih muzejskih zbirki, na nevelikom prostoru, smjestila se i hrvatska zbirka. Izloženi manji predmeti nipošto nisu manje vrijedni. Više od polovicu izložbe čine relikvijari, posebice rijetki relikvijari antropomorfnog tipa kojima se Hrvatska može podičiti ne samo brojem već i virtuoznošću izrade.

Antropomorfni relikvijari

»Kao što je, naime, tijelo jedno, iako ima mnogo udova, i svi udovi tijela, tvore jedno tijelo«.

1 Kor, XII, 12

Kameni spomenici i antropomorfní relikvijari

U prvim se stoljećima kršćanstva gledanje na zemaljske ostatke mučenika ili apostola u potpunosti mijenja. Nakon početne nepovredivosti rimskog prava, koje je branilo izgradnju obredne arhitekture, a u tom slučaju i grobova, ubrzo se popušta željama vjernika. Svetački tjelesni ostatci počinju se ekshumirati, postaju predmetom obožavanja, a dijelovi njihova tijela pronose se kršćanskim svijetom uz prateću auru čudotvornosti. Naime, vjerovalo se kako se u trenutku mučenja Božja sila slila u njihovo tijelo. Na kraju IV. stoljeća, prijenosom relikvija svete braće, Neronovih mučenika, Gervazija i Protazija, po nalogu milanskog biskupa Ambrozija, štovanje svetačkih relikvija započinje se držati čestitim činom za dobrobit zajednice. Godine 396., ili ubrzo nakon nje, ruenski biskup Viktricije dobiva od Ambrozija na dar nekoliko vrijednih svetačkih relikvija, ponajprije zemaljskih ostataka apostola i mučenika. Početak duge tradicije relikvijara bitan je i zbog razmišljanja o nužnoj gradnji crkava gdje bi se ostatci čuvali i štovali. No, prije svega, vjernici su tražili dokaz ponajprije vrijednosne naravi. Biskup Viktricije u svojem se najpoznatijem djelu *De laude sanctorum* (kasno IV. stoljeće) obraća čestitim vjernicima objašnjavajući kako dio tijela svetca – relikvija – posjeduje čudotvornu moć i pomaže nam u mukotrpnom putu do obećanog raja. Koristeći se kodificiranim crkvenim dogmama, opisuje na koji način Otac, Sin i Duh Sveti obitavaju u jednoj tvari koja se objedinjuje u vjerniku; tvari u tijelu, krvi i duhu stavljaajući tako čovjeka u položaj utjelovljenog Trojstva. Ako je komadić Kristove tunike izbavio mnoge od bolesti i nevolja, tada će zasigurno sveto mjesto

na kojem se čuvaju relikvije posjedovati jednaku čudotvornu silu. Viktricije patnju svetih predstavlja kao nasljedovanje Krista. Krist je Bog, a prema tome je i svako razdvajanje već u začetku nemoguće. Takvu analogiju uspostavlja i kod svetih moći: dio će uvijek zastupati cjelinu, u djeliću svetačkog tijela uvijek će se odražavati njegova istinska bit. Sva genijalnost Viktricijeve retorike dolazi do punog izražaja kada opisuje kako će čak i plamen (misli se, naravno, na mučeničku smrt) sačuvati jasnoću i neoskvrnjenost svetačkog tijela. Vodeći se Viktricijem, vjernik će u darovanim relikvijama, razjedinjenim dijelovima tijela, prepoznati puninu u svoj njezinoj savršenosti, a čudesne će moći relikvije pomagati na isti način kao što je to činio i svetac tijekom svojega duhovnog života.

Devet stoljeća poslije, raspodjelom svetih moći, svaka će crkva posjedovati svoju vrijednu relikviju. Većina se relikvijara nalazi iza oltara, skrivena od očiju vjernika. Najzanimljiviji su dio upravo relikvijari koji, nakon početne izrade u obliku pozlaćene kutije, ciborija ili pokaznice – posude sa staklenim središnjim dijelom koji je omogućavao vjernicima da vide moći – polako počinju zadobivati antropomorfní oblik, najosebujnijega dijela umjetnosti relikvijara. Na antropomorfnim će se relikvijarima prikazivati ruke, glave, stopala, noge ili biste utjeloviti jedna posve nova anatomija svetoga.

Antropomorfní se relikvijari javljaju relativno rano. Možda je najstariji primjer noga svetog Andrije, blago katedrale u Trèvesu, iz 977. godine. Iako oblik tih relikvijara izravno evocira njihov sadržaj (katkad čak vidljiv i kroz

Gracijanov dekret

kristalni dio), stvarni sadržaj relikvija često je mnogo složeniji. Relikvijar svetog Andrije iz Trèvesa ne sadrži samo koštane ostatke apostolove noge već i sandale te relikvije drugih svetaca. Primjerice, u relikvijarima izrađenima u obliku ruke najčešće su se nalazile kosti raznih svetaca, a takav je tip antropomorfnog relikvijara korišten ponajprije u liturgiji tijekom blagoslivljanja vjernika ili kako bi se pojačala metafora o odnosu dijelova i cjeline navedena u Poslanici svetoga Pavla i u traktatu biskupa Viktricija.

Riznice hrvatskih crkava bogate su mnogobrojnim antropomorfnim relikvijarima, poput vrijedne riznice dubrovačke katedrale. Neki su hrvatski relikvijari prihvatili određeni obrazac prikazivanja koji odražava svijet smisla i ideje, no relikvijari svetačkih lubanji mnogo su češće izrađivani nalik ciborijima nego u antropomorfnom obliku koji bi izravno evocirao njihov sadržaj. Ponajbolji je primjer s pariške izložbe relikvijar ruke svetoga Vlaha, koji datira iz kasnoga XII. stoljeća, a spomenut je i 1335. godine u inventaru stare dubrovačke katedrale. Relikvijar je izrađen od zlata, filigrana, emajla, dragoga kamenja i bisera. Na sredini prednje strane šake nalazi se rozeta ukrašena safirom, biserima i dragim kamenjem. Podlaktica je izrađena u obliku valjka podijeljenog na horizontalna polja ukrašena filigranom i s pet svetačkih ikona. Na relikvijaru se nalazilo ukupno devet slika svetaca zaštitnika Dubrovnika, Petra, Andrije, Lovra, ali i Ahileja i Vlaha. Relikvijar ruke svetog Vlaha sjajan je primjer stilskih paralelizama s talijanskim staurotekama poput one iz grada Cosenza u pokrajini Kalabriji. Vjeruje se kako je relikvijar izrađen u Palermu, glavnom gradu normanskoga kraljevstva Sicilije tijekom kratke vladavine Normana u Dubrovniku.

U postavu izložbe *I oni se zadiviše* trebalo bi istaknuti i antropomorfnu relikvijar glave svetog Ivana Milostivog, koji se čuva u riznici splitske katedrale. Najstariji popis inventara riznice datira iz 1342. godine te spominje nekoliko relikvijara glave. U jednom od njih su se, pretpostavlja se, nalazile kosti lubanje svetog Ivana apostola. Kako je i spo-

Nakit

menuto, u relikvijarima su se pohranjivale moći nekoliko svetaca pa je tako tijekom nekoliko stoljeća relikvijar nosio ime svetog Pavla, da bi konačno 1751. godine bio prozvan relikvijarom svetog Ivana Milostivog. Izrađen je od srebra i stakla, a kroz stakleni dio na čelu razabire se čudotvorna svetačka relikvija. Kruno Prijatelj i Joško Belamarić uočili su svojevrsnu sličnost glave-relikvijara i apostola uklesanih na desnom portalu katedrale u Trogiru, što je doba nastanka relikvijara svetog Ivana Milostivog smjestilo u kasno XIII. stoljeće. Istaknut ću još i dva relikvijara u obliku stopala svetog Anselma, koje je 1309. godine, od pozlaćenog srebra, dao izraditi kancelar bana Pavla I. Bribirskog i upravitelj ninske crkve, Radoslav Utišenić iz Skradina, o čemu svjedoče i dva latinska natpisa oko gležnja obaju stopala koja dva relikvijara ujedinjuju u koherentnu cjelinu. U isto je vrijeme izrađen i relikvijar ruke svetog Anselma, no on, nažalost, nije predstavljen na pariškoj izložbi.

Nakit i rukopisi

Nakon relikvijara, koji čine gotovo polovicu izložbe, po brojnosti je najzastupljeniji hrvatski srednjovjekovni nakit. U prvom su redu na izložbi predstavljene naušnice, prstenje, ogrlice, privjesci, remenje i kruna. Izloženi nakit vidljivo se nastavlja na tradiciju kasne antike ili bizantske kulture. Potrebno je naglasiti kako je nakit izrađen od zlata, srebra, srebra miješana s bakrom, čistog bakra i bronce. Zasiurno najljepši izložak (s kojega francuski novinari nisu mogli maknuti pogled, stoga je za njegovo fotografiranje nastao poduži red) bila je ženska anžuvinska kruna iz XIV. stoljeća, izniman gotički zlatarski i draguljarski rad, izrađena od pozlaćenog srebra, rubina, safira i bisera. Kruna se danas čuva u SICU (Stalna izložba crkvene umjetnosti) »Zlato i srebro Zadra«, a izvorno se nalazila u škrinji koju je, prema sačuvanom ugovoru iz 1377. godine, dala izraditi kraljica Elizabeta Kotromanić, supruga hrvatsko-ugarskoga kralja Ludovika Velikog Anžuvinca. Gornji dio krune izrađen je u obliku deset cvjetova ljiljana od kojih je svaki ukrašen dragim kamenjem i biserima. U donjem dijelu krune nalaze se safiri okruženi sa šest bisera i četiri rubina. Zanimljiv je i podatak da je ženska anžuvinska kruna potpuno identična onoj koja je 1755. godine otkrivena u ruševinama katedrale u rumunjskom gradu Oradea, u grobu Elizabetine kćeri, kraljice Marije, preminule 1395. godine.

Od ostalih eksponata na izložbi *I oni se zadivše* vrijedi istaknuti *Gracijanov dekret*, tiskan u Bologni potkraj XI-II. stoljeća, koji je pohranjen u dominikanskom samostanu u Dubrovniku. *Gracijanov dekret* crkvenopravna je zbirka srednjovjekovnih zakona koju je oko 1140. godine sastavio benediktinac Gracijan, čije je ime ovjekovječio i Dante u X. pjevanju svojega *Raja*. Dubrovačka verzija *Gracijanova dekreta* sadrži i komentare Bartolomeja iz Brescie napisane u XIII. stoljeću. Tekst je pisan u dva stupa, a minijature u tom kodeksu ilustriraju različite pravne predmete, odnosno *causae*. Inicijali sadrže dvije različite slike koje predstavljaju sukcesivne faze pravnih slučajeva. Primjerice, u inicijalu *P causae XXX*, aludira se na probleme koji se mogu javiti tijekom krštenja, poput neočekivane zamjene djece. Prisutnost *Gracijanova dekreta* u dominikanskom samostanu u Dubrovniku dokazuje interes lokalne propovjedne braće za kanonsko pravo, što uostalom pokazuje i činjenica da to nije jedini dubrovački zbornik takve vrste.

Crkveno ruho i kameni spomenici

Izložba *I oni se zadivše* pokazala je dominaciju predmeta s područja Mediterana. Ipak, iz riznice zagrebačke katedrale u Pariz je stigla dragocjena mitra biskupa Gyule iz XIV. stoljeća, koja je, ako se nadovežemo na mediteransku prevlast, isto tako izrađena u Veneciji ili je možda čak rad venecijanskog zlatara koji je boravio u Dalmaciji. Srednjovjekovna mitra ponovno je obnovljena u XVI. stoljeću, točnije 1549. godine, za vrijeme biskupovanja Wolfganga Gyule, odakle i potječe njezino ime. Površina mitre prekrivena je nizovima inkrustiranih bisera, a njezini su rubovi pokriveni pločicama pozlaćenoga srebra u neprekinutom slijedu. Najveće pločice postavljene su okomito, dijeleći mitru na dva jednaka dijela, dok su pločice manjih dimen-

Mitra biskupa Gyule

zija na vanjskim rubovima proporcionalne veličini inkrustiranih dragulja. Na prednjem dijelu mitre prikazano je raspeće te simboli svetoga Mateja i svetoga Ivana, dok su na stražnjoj strani izvezeni inicijali biskupova imena i godina 1549. pisana arapskim brojkama. Pretpostavlja se da slovo »Z« označava Zagrebačku nadbiskupiju, dok inicijal okružuje krilati lav svetoga Marka i vol svetoga Luke postavljeni okomito. S iste se strane nalazi reljefni prikaz svetoga Franje odjevena u tuniku s ikonografskim simbolom knjige te figure svetog Stjepana i svetoga Ladislava, mađarskoga kralja i zaštitnika Zagrebačke nadbiskupije. Na prednjem se dijelu nalazi i medaljon koji prikazuje Navještenje. Mitra je ukrašena s tristotinjak dragih kamena: safirima, rubinima i smaragdima postavljenima na okvire različitih oblika. Neki su, pak, posve geometrijski, dok drugi evociraju ružine latice. Prema Jakšiću, takav tip dekoracije bio je karakterističan za mletačke zlatare. Sličan se raspored dragoga kamenja i zlatnih pločica nalazi i na anžuvinskoj kruni kraljice Elizabete iz riznice crkve svetoga Šimuna u Zadru.

Zbog neodgovarajućih klimatskih uvjeta i transporta, na pariškoj se izložbi hrvatske srednjovjekovne umjetnosti mogao izložiti vrlo malen broj kamenih spomenika. Naravno, prednost su dobili manji, no ništa manje vrijedni eksponati. Jedan je od četiriju izloženih kamenih spomenika i zabat oltarne grede iz Uzdojla iz 895. godine, koji je

uz svoje umjetničko značenje i bitan povijesni dokument. Pronađen je 1886. godine u grobljanskoj predromaničkoj crkvi u mjestu Uzdojlu kraj Knina. Na zabatu se, na djelomično izbrisanoj natpisu, može raspoznati ime kneza Mutimira i godina 895., koja odgovara godini izrade zabata. Zabat se u predromaničkim i romaničkim crkvama nalazio na sredini pregrade iznad prolaza iz broda u svetište. Uzdojlski zabat pripada šiljatom tipu oblikovanja (postoji i obli), što je, zbog svoje veće površine, omogućilo i veći broj dekoracija. U sredini dekorativnoga polja zabata nalazi se križ čiji su krakovi ispunjeni pleterom. U prostoru ispod vodoravnoga kraka nalaze se dvije golubice koje, okrenute jedna prema drugoj, ključaju grozd, dok se iznad vodoravne haste nalazi cvijeće, pretpostavljeno ruže. Francuski dio organizacije izložbe *I oni se zadivite*, Michel Huynh i Élizabeth Taburet-Delahaye, posebno je isticao francusko podrijetlo hrvatskog pletera. Naime, Hrvati su primili kršćanstvo ekspanzijom Karla Velikog, kada se pleterna plastika već bila proširila u raznim krajevima njegove države, posebice na sjeveru Italije. Tada su preuzeli i formalni okvir nove vjere: drukčijega svećenika, drukčiji obred, crkve, svijeće, tamjan te, dakako, crkveni namještaj na kojem je bila dekoracija pleterne plastike koju Hrvati nisu stvorili, već prihvatili neodvojivo od poimanja nove vjere. Politička podložnost Francima i dodir s njihovom vrhovnom državnom upravom uzrokovali su preuređenje ustroja tadašnje vlasti po uzoru na franački dvor. No, istina je da Hrvati nisu ostali samo na uzorcima koje su preuzeli pokrštavanjem, već su dalje sami stvarali vlastite motive i interpretacije.

Kratkim pregledom glavnih eksponata izložbe hrvatske srednjovjekovne umjetnosti u Parizu *I oni se zadivite* htjela se pokazati trajna egzistencija hrvatske umjetnosti u Europi i pokušati barem malo dočarati zadivljenost hrvatskom kulturnom baštinom, baš kao što su se Francuzi XXI. st. zatravili ljepotom hrvatske gotičke krune, podijelivši osjećaj s drevnim francuskim križarima u Zadru kako je to opisao kroničar Geoffroy de Villehardouin 1210. godine.

Hrvatska fotografija okom Petera Knappa

Drugi pol hrvatske umjetnosti u Parizu, prikazan kroz relativno mlad medij fotografije, predstavljen je u izložbenom prostoru Cité internationale des Arts pod imenom *Hrvatska fotografija okom Petera Knappa*, koji je i potpisao koncepciju izložbe. Peter Knapp javnosti je poznat ponajprije kao legendarni modni fotograf, koji je karijeru započeo kasnih 50-ih godina, u razdoblju koje se često naziva zlatnim dobom novinske fotografije. Knapp je niz godina bio umjetnički direktor francuskog izdanja časopisa *Elle* te njegov službeni fotograf, a surađivao je s uglednim publikacijama poput časopisa *Stern*, *The Sunday Times* i *Vogue*. Upravo je tih godina pokrenuo pravu revoluciju u modnoj fotografiji, a izlagao je u vodećim svjetskim muzejima, tik uz slavnog Andyja Warhola. Na vrhuncu popularnosti ili, jednostavnije rečeno, nakon što je snimio kultne i danas

Peter Knapp – *Courreges*, 1965.

često reproducirane portrete slavne Twiggy, Jean Shrimpton i mnogobrojne editorijale za modne kuće Dior i Cardin, Knapp prekida s *haute couture* glamurom i posvećuje se autorskoj fotografiji.

Prvi put dolazi u Hrvatsku 1976. godine na poziv slikara Ivana Picelja, s kojim je desetak godina surađivao u pariškoj galeriji Denise René. Mnogo godina kasnije, na poziv Petra Dabca, Knapp ponovno dolazi u Hrvatsku, no ovoga puta održava vlastiti *masterclass* za mlade fotografe i sineaste. U intervjuu je priznao kako je za njega Hrvatska oduvijek bila vezana za fotografiju te se zato rado odazvao pozivu za suradnju na projektu *Croatie, la voici*. Peter Knapp je izbor radova za izložbu pripremio u suradnji s muzejskom savjetnicom i voditeljicom Zbirke starije fotografije u Muzeju za umjetnost i obrt, dr. sc. Marijom Tonković.

O izložbi

Izložba je obuhvatila pregled hrvatske fotografije od 1930-ih godina sve do danas, podijeljen u dva segmenta koja je moguće okarakterizirati kao fotografsko »nekoć« i fotografsko »sada«. Razdoblje XX. stoljeća prikazano je u radovima Đure Janekovića, Toše Dabca, Milana i Slavke Pavić te Mladena Tudora, a našu suvremenost simbolizira mlada generacija: Ivan Faktor, Boris Cvjetanović, Marko Ercegović i Jelena Blagović, predstavljeni samostalnim dionicama. Na pitanje zašto, primjerice, nema »otaca hrvatske fotografije«, grofa Karla i Jurja Draškovića, odgovor je bio sličan kao i za eksponate u muzeju Cluny. Naime, u Cité internationale des Arts nisu se mogli zadovoljiti svi uvjeti za izlaganje dagerotipija i kalotipija, poglavito što se tiče rasvjete i optimalne temperature. Autorska dionica Borisa Cvjetanovića posvećena malom formatu otvorena je u sklopu manifestacije *Mois de Photo* (Mjesec fotografije). Peter Knapp u postavi izložbe nije slijedio dijakronijski tijek, već je povezivanjem modernih autora s hrvatskim fotografskim klasicima podcrtao prožetost početaka i suvremenosti hrvatske fotografije, koju je obilježilo i tehničko odvajanje prema strukturi narativnoga i prema filmskom mediju.

U izložbu je uključen i izbor od 16 filmova iz HRT-ova dokumentarca *Fotografija u Hrvatskoj* (Marija Tonković, Neda Ritz i Ana Marija Habjan). Osim emisija *Fotografija u Hrvatskoj* o Toši Dabcu, Đuri Janekoviću, Milanu i Slavki Pavić, Mladenu Tudoru i Borisu Cvjetanoviću, na ovaj su način predstavljani i fotografi Peter Salcher, Karlo Drašković, Juraj Drašković, Ivana Tomljenović, Petar Dabac, Antun Maračić, Pavo Urban, Jasenko Rasol i Sofija Silvia te fotografija pripadnika grupe *Polet*. Također, uz izložbu su predavanja održali Želimir Košćević, Sandra Križić Roban, Antun Maračić i Marina Viculin.

Nakon zatvaranja u Parizu, izložba je predstavljena i u Muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu, od 17. siječnja do 3. ožujka 2013. Unutar projekta predstavljanja hrvatske kulture povodom pristupanja Republike Hrvatske Europskoj uniji u srpnju 2013. godine, u tijeku su pregovori o postavljanju izložbe u nekoliko metropola zemalja članica Europske unije.

Kad je Peter Knapp govorio o svojem odabiru za izložbu *Hrvatska fotografija okom Petera Knappa*, ustvrdio je kako se današnja fotografija može vidljivo podijeliti na onu namijenjenu galerijama i na fotografiju za masovne medije. Galerijska je fotografija, prema Knappu, usmjerena na duhovne kvalitete života, nade, strahove, istine ili pak ljepote, dok je masovna fotografija preuzela ulogu informiranja i dokumentiranja. Galerijska fotografija posjeduje ograničenu kvantitetu, dok se fotografija masovnih medija može tiskati u tisućama primjeraka. Također, razlikovat će analogne i digitalne tehnologije te će u hrvatskoj izložbi vidjeti susret dviju generacija. Analogna generacija o sebi govori kao o »fotografima«, o fotografiji kao primijenjenoj umjetnosti koja mora zavesti publiku s pomoću savršene ekspresije snova i težnji u kojima će se ogledati upravo publika, a ne kondenzirani autorski afiniteti.

Knapp će fotografiju okarakterizirati (a slično ju je opisao i u razgovoru o budućnosti modne fotografije) i prema načelu trajnosti i kratkotrajnosti. Naime, on fotografiju vidi kao oblik vječne informacije koju možemo neograničeno gledati i beskonačno joj se vraćati. S druge strane televizija ili pak radio predstavljaju isključivo trenutačni doživljaj. Knapp je objasnio kako kod tiskanih medija sami odabirete kada ćete gledati i koliko vremena želite posvetiti nekoj fotografiji te niste prepušteni određenom redateljskom viđenju. Reklama se može zaustaviti, pregledavati više puta, no ništa ne ostaje za vječnost. U tome je prednost tiskanih medija. Zanimljiva je priča s fotografijama objavljenima na internetu, koje su dvojne prirode: one su istodobno trenutačni doživljaj, ali i vječno svjedočanstvo svojega postojanja. Fotografija istodobno može postojati i kao multimedijski sadržaj, ali i na stranicama časopisa.

Svoj odabir Knapp opravdava potencijalima (odnosno nemogućnostima) izložbenog prostora Cité internationale des Arts i ograničavanju na dvije ključne teme: na fotografiju zlatnoga doba tiskanih medija, reportažu i foto-novinarstvo te suvremenu fotografsku stvarnost. Izabrao je djela Toše Dabca, Đure Janekovića, Mladena Tudora, Slavke i Milana Pavića te ih je smjestio na prvi kat izložbene dvorane, a s Leilom Topić, kustosicom zagrebačkog Muzeja suvremene umjetnosti, odlučio se za reprezentativne fotografije autora mlađe generacije: Ivana Faktora, Marka Ercegovića, Jelene Blagović i Borisa Cvjetanovića.

Fotografsko »nekoć«

Knapp svoj izbor započinje fotografijom 30-ih godina XX. stoljeća, u doba kada se hrvatska fotografija afirmirala u dvjema domenama: u obliku umjetničkog izraza i kao dokument suvremenoga tiska. Dvojica umjetnika koja su povezala te tendencije kao i prijeratnu i poslijeratnu fotografiju bili su Tošo Dabac (1907–1970) i Đuro Janeković (1912–1989). Obojica su se fotografijom koristila kao izrazom ljevičarskog angažmana u hrvatskoj umjetnosti izlažući na individualnim i zajedničkim izložbama te objavljujući svoje fotografije u onodobnom ilustriranom tisku. Iako se Dabac proslavio svojim socijalno angažiranim ciklusom *Ljudi s ulice* (1932–38), Peter Knapp ga je odlučio predstaviti u širem razdoblju i s ponešto drukčijim fotografijama, koje su odjednom uključile velika prostranstva jakih dijagonala i snažnih perspektivnih skraćena postignutih različitim položajima kamere. Godine 1933., na samom početku svoje karijere, Dabac sudjeluje u žiriranom odabiru danas kulturne izložbe *Second Philadelphia International Salon of Photography* nagovještajući time svoju kreativnu figuru koja će imati presudan značaj u razvoju hrvatske fotografije XX. stoljeća, ali i u kulturnoj povijesti grada Zagreba. Umjetničko okruženje Zagreba tijekom 20-ih i 30-ih godina, u kojima se Dabac formirao kao umjetnik, omogućilo je fotografiji afirmaciju legitimnog umjetničkog djela. Na to je nedvojbeno utjecao i stilski pluralizam europske fotografije. Na početku svojega rada Dabac se, u sklopu Fotokluba Zagreb, jednog od najvažnijih promotora onodobne hrvatske fotografske umjetnosti, bavio društvenim i nacionalnim temama, no istodobno je bio sklon eksperimentima, dokazujući na taj način kako je itekako svjestan sinkronih avangardnih tendencija u Rusiji i Njemačkoj. Utjecaj se ponajbolje vidi u Dabčevoj orijentiranosti na detalje, eksperimente, upotrebu ekstremnih rakursa i planova ili jednostavnije, na utjecaj škole Nove stvarnosti, kada izlaže zajedno s istaknutim imenima poput Lászla Moholy-Nagya, Mana Raya i Edwarda Westona. Fotografijama predstavljenima na izložbi *Hrvatska fotografija okom Petera Knappa* nastojao se obuhvatiti cjelokupni kreativni život Toše Dabca izlažući tako slike izdvojene iz većih ciklusa kako bi se pokrilo što više tema i stilskih pristupa i na taj način predstavilo pariškoj publici i djelić njegova zapanjujućega stvaralačkog rada.

Donedavno je opus Đure Janekovića (1912–1989) bio potpuno nepoznat pa se može reći kako je riječ o možda najvažnijem otkriću u recentnoj povijesti hrvatske fotografije. Godine 2009. u Muzeju za umjetnost i obrt pripremljena je retrospektiva koja je otkrila Janekovića kao oca svih žanrova suvremene hrvatske fotografije: angažirane umjetnosti, fotoreportaže te sportske i reklamne fotografije. Na nagovor Franje Mosingera, fotourednika u časopisu *Kulisa*, Janeković postaje jedan od prvih novinskih fotografa u Hrvatskoj.

Tko je bio taj iznimni fotograf koji je zabilježio sva iole važnija događanja u tom razdoblju? Pokušavajući razriješiti tu enigm, otkrilo se da je taj fotograf poslije postao istaknuti sveučilišni profesor meliorativne pedologije i pionir agroekologije u Hrvatskoj, koji se potom fotografijom nastavio baviti samo hobistički. Već 1932.

Đuro Janeković – *Ispred zgrade Burze*, oko 1934.Tošo Dabac – *Nat*, 1935.

godine Janeković objavljuje svoje prve fotografije u časopisu *Kulisa*, gdje uvodi direktnu fotografiju s mnoštvom neposrednih moment-snimki, raznih spontanih ili organiziranih događaja. Sredinom 1935. godine Janeković fotografira cijelu jadransku obalu stvarajući tako razglednice i turističke prospekte s maritimnim motivima, dok su etnografski i pejzažni elementi snimljeni u maniri koja je poslije prozvana stilom zagrebačke škole. Janeković svoj fotografski *credo* razvija slobodno, oslobođen žanrovskih i tematskih određenja. Od svih hrvatskih fotografa možda je bio najbliži pokretu Nove stvarnosti, a posebno značenje dobiva i u usporedbi s Aleksandrom Rodčenkam. Iako je novinska fotografija diktirala vlastite teme, Janeković je uspješno vodio kameru od općega k posebnom. Promatrajući naizgled beznačajne objekte, značenje im je pružio tek u cjelini. Janekovićeve fotografije bile su često reproducirane u tisku dokazujući visok stupanj tehničke razine hrvatske fotografije. I doista, sve Janekovićeve fotografije odražavaju vodeće i sinkrone europske tendencije u koje su bile uključene.

Janekovićeve tendencije nastavio je Milan Pavić (1914–1986), čiji rad povezuje Janekovića s fotografskom produkcijom 50-ih godina. Nakon poslijeratnoga diktata socijalnog realizma, benevolentnija politička klima usmjerava fotografe da u svojim djelima traže izravne poveznice sa stvarnim svijetom. Ideologija i neprekinutost tradicije padaju u drugi plan. Umjerenošću i sofisticiranim ukusom, Pavić je uspio izbjeći tendenciozni realizam te je hrvatsku fotografiju doveo na rub apstrakcije. Zajedno s Tošom Dabcem, Marijanom Szabom i Mladenom Grčevićem, Pavić oživljava način fotografiranja zagrebačke škole i postaje aktivan član Fotokluba Zagreb.

U doba striktnih tematskih koncepcija Pavić zadržava svoj fotografski repertoar primjenjujući na njega ideje i pristupe stilske tradicije tridesetih godina. Kao profesionalni novinski fotograf snima mnogobrojne službene

događaje, a bitne su i njegove interakcije s inovativnim zbivanjima u fotografiji: geometrijskim slikarstvom, konstruktivizmom i strukturalnom prirodom. Pavić je bio jedan od prvih hrvatskih fotografa koji je u fotografiji utjelovio cjelokupno bogatstvo novootkrivenih tema u likovnoj umjetnosti. Njegova brojna putovanja, posebice ona po Americi 1964. godine, otkrivaju veliko životno iskustvo. Pavić je osjetio i prenio umjetnički senzibilitet 60-ih godina i američki način života, ali je i na neki način predosjetio rađanje pop-kulture na umjetničkom horizontu.

Njegova supruga Slavka Pavić (1927) svoj je umjetnički rad započela 1950-ih godina u razdoblju umjetničkoga kovitlanja: tradicija se već uvelike kodificirala, dok se, s druge strane, otvaraju novi prostori umjetničke kreativnosti. Prepoznavanje tradicije značilo je ponajprije svijest o tematskom sadržaju, realnim opisima s naglaskom na naraciju, posebice socijalnu naraciju u duhu 30-ih godina, nacionalnu tijekom 40-ih i ideološku u 50-ima. Usporedno s legitimitetom fotografskoga realizma, inherentnim didaktičkim impulsom i krajem diktata socijalnog realizma, istražuju se novi oblici apstrakcije. U vremenu ogrezlom u dihotomiju između dokumentarističke preciznosti i fotografije kao vizualne apstrakcije, Slavka Pavić pronašla je svoj izraz u sintezi elemenata te antinomije. Njezin je svijet realističan, organiziran po načelu neke autonomne vizualne logike. Senzibilitet Slavke Pavić je u prvom redu vizualan, tj. ikonografski neutralan. Nikada nije težila prikazati veličanstvenost povijesti, već ovjekovječiti sitne detalje svakodnevice. Ne ulicu, već uličnu poeziju. Tijekom mnogo godina suradnica i suputnica Mladena Pavića, Slavka je svoj fotografski svijet izgradila u paralelama koje se u mnogo točaka podudaraju s Milanovim, no u karakteristično osobnom stilu, u svoj svojoj senzibiliteti po kojoj je prepoznatljiva. Ugled Slavke Pavić danas je od trajne važnosti: od skromne i povučene umjetnice tijekom vremena postala je jedna od najznačajnijih figura povijesti hrvatske fotografije druge polovice XX. stoljeća.

Milan Pavić – *Linije*, 1962.

Slavka Pavić – *Prolaz*, 1951.

Mladen Tudor (1935), dugogodišnji novinski fotograf časopisa *Globus*, *Vjesnik u srijedu* i *Start*, nadmašio je skromne zahtjeve fotografije tiskanih publikacija. Svoj je umjetnički rad započeo kada je poetika talijanskoga neo-realizma bila već uvelike kodificirana, kada su inspiracije Edwardom Steichenom bile pomalo na zalasku te kada je opus Henrija Cartier-Bressona u potpunosti odredio suvremeni senzibilitet. Iz tog nam razloga, predstavlja Marčić, nije teško otkriti elemente filmskog i fotografskog iskustva obilježena intenzivnim zanimanjem za ljudsko, društveno i sudbinski. Tijekom svoje duge profesionalne karijere, Tudor dokazuje duboku empatiju za aktere svojih fotografija, osjeća se stanovito zanimanje, no bez najmanje primjese patetike ili pak kritičnosti. Marčić uočava stanovitu dosljednost u izbjegavanju verbalizacija i sugestivnosti naslova omogućujući fotografijama da pričaju vlastitu priču. Možda je najbolji primjer fotografija čistačice u muzeju koja je zastala pred slikom Pabla Picassa. Mladen Tudor jedan je od fotografa koji u skladu sa suvremenom kozmopolitskom inozemnom praksom i vlastitim umjetničkim viđenjem na najbolji način utjelovljuju novinsku i umjetničku fotografiju, a svojim je dosjetljivim i antidogmatičkim umom uspio predočiti svu nesigurnost, optimizam, humoresknost i polifoniju ljudskoga života.

Fotografija hrvatske suvremenosti

Jelena Blagović (1983) svoj je ciklus fotografija nasloвила *Prije mene*. U njemu ona diskretno ulazi u prošlost svoje majke. Njezine fotografije bude našu znatizelju i prisiljavaju nas da čitamo između redaka pisama i suvenira koje je njezina majka čuvala u kutijama i ladicama prije Jelenina rođenja. Iva Prosoli pita se odakle potječe želja za izgradnjom vlastitog identiteta rekonstrukcijom obiteljske prošlosti. Kakva jaka veza izgrađuje prošlost, u čemu je ona relevantna danas? Prošlost na fotografijama Jelene Blagović satkana je od materijalnih dokaza i činjenica, no kada one prestaju, gdje točno počinje njihova in-

terpretacija? Čuvanje uspomena oduvijek je bilo temeljna ljudska potreba, često nesvjesna i automatizirana, posebice kada je riječ o obiteljskom nasljeđu kao elementu od emocionalne važnosti. Njihovo arhiviranje možemo promatrati kao logičan korak preslagivanja naših uspomena i uspomena naših predaka. Razlozi su uvijek više ili manje opravdani, no njihov je rezultat uvijek osobne, društvene ili političke naravi. Jelena Blagović, stvarajući vezu s prošlošću, pokušava prepoznati i definirati sebe samu. Naglašavajući važnost obiteljskog nasljeđa, snima obiteljske albume, knjige, razglednice i novce koji se nalaze na antiknim škrinjama. Odjednom iz intimnih uspomena članova jedne obitelji niče svjedočanstvo jedne epohe, jednoga prošlog vremena.

Marko Ercegović (1975) živi i promatra naše vrijeme, naš svijet i naše živote. Knapp zapisuje kako nas njegove teme, a posebice detalji, navode da se približimo toj paleti ekspresije kako bismo proniknuli u autorove namjere. U ciklusu *Pokazujem* Ercegović precizno shvaća kada će se subjekt tretirati koloristički, a kada crnobijelo. U svojem prepoznatljivom stilu stvara vidljive poveznice među svojim fotografijama koje tim putem zadobivaju narativnu vrijednost. Greiner zapisuje kako njegova posebnost leži u sinergiji motiva i njegova raspoloženja, u određenom stanju svijesti koje ga prisiljava na spremnost u kojoj se prepoznaju motivi. Iako subjekti Ercegovićevih fotografija nisu ni u kojem pogledu spektakularni, kao izdvojeni elementi ne mogu postojati bez imanentnog autorskog pogleda. Serija fotografija *Pokazujem* na izložbi *Hrvatska fotografija okom Petera Knappa* ima dvostruku ulogu. Sam se naslov može shvatiti kao logična interpretacija izraza, umjetničkog pokazivanja, no opet, gledajući motive Ercegovićevih fotografija, može se dokazati kako su upravo fotografirani ti koji pokazuju, a on, kao fotograf, samo snima taj čin pokazivanja. Na taj se način dobiva i trodimenzionalni autorski svijet. Na odabranim fotografijama Ercegović također »pokazuje«, zamijenivši tradicionalnu kretnju upiranja prstom objektivom svoga fotoaparata prikazom motiva koji

Mladen Tudor – Zagreb, 1967.

su privukli njegovu pažnju. Greiner tvrdi kako ciklus *Pokazujem*, budući da dokazuje vječnu prisutnost fotografa, predstavlja cjelokupno Ercegovićevo shvaćanje fotografije – fotografije kao vječnoga podsjetnika na postojanje više paralelnih svjetova, na okolnosti, površinska obilježja vremena koja se time pretvaraju u znakove koji će tako moći definirati ne samo svoje vrijeme već i povijest koja se polako kreće k svojoj transcendentalnosti.

Ivan Faktor (1953) izlaže svoje radove naslovljene *Kangaroo Court*, ciklus fotografskih reinterpretacija filmskih scena. Koristeći se tradicionalnim i modernim tehnikama, snima činjenične fotografije, filmove i videosnimke, a odijevajući svoje modele u nekadašnje kostime, svojim portretima ljudske veličine pridaje neobičnu prisutnost. Usporedbom crnobijelih i fotografija u boji, Faktor nas dovodi do refleksije o mogućnostima izraza »kromatskog« i »formalnog«. Viculin navodi kako je Ivan Faktor oduvijek bio filmofil i multimedijalni umjetnik te su sva njegova djela, nastala od kraja 70-ih godina XX. stoljeća pa sve do danas, izrasla iz njegove osobne veze s kamerom koja mu je omogućila da istupi iz ograničenosti stvarnog svijeta. Budući da se tako zalazi u virtualnost, otvara se beskonačno polje igara fikcionalnoga i imaginarnoga. Složen multimedijalni rad *Kangaroo Court* prikazan na izložbi *Hrvatska fotografija okom Petera Knappa*, još jednog preispituje moćnu ulogu pogleda. Kao i kod fotografija Marka Ercegovića, riječ je o dualnosti: o pogledu fotografa i pogledu fotografiranoga. Na taj je način Faktor izvrnuo perspektivnu situaciju poput velike rekonstrukcije slavne scene iz Langova filma *M*. Pogled se sada usmjerava prema nama pa tako prestajemo biti puki promatrači djela vizualne umjetnosti. Oni koji gledaju postat će bezuvjetni sudionici. Na taj način, želimo li zaista shvatiti Faktorovu fotografiju, moramo se izložiti pogledima u svoj njihovoj dvojnoj prirodi.

Boris Cvjetanović (1953) također povezuje dvije teme: svoju prošlost u fotoreportaži i sadašnji intimni autorski svijet. Karijeru je započeo ranih 80-ih, kada je bio i jedan od

Jelena Blagović – Obiteljsko srebro, 2007.

predstavnik onoga što se nazivalo nova novinska fotografija – pokreta u kojem su fotografi mlađe generacije u dotada objektivniji i funkcionalniji medij fotografije unijeli jezik subjektivnosti i osobne ekspresije. U tom kontekstu on snima fotoreportaže iz rudnika, škola, bolnica ili pak zatvora, no istodobno svaka od fotografija pripovijeda svoju vlastitu, privatnu priču o ljudima s ruba egzistencije, o bolesnima, slabima ili o onima koji su jednostavno odustali. Cvitanović je svojom fotografijom otkrio i najmračniji sloj ciklusa: prizore iz bolnica, djecu čiji je jedini dom od prvih trenutaka bilo bolničko okruženje, umirući starci, svi osamljeni ljudi u bespućima vlastite patnje. Drugi nas dio izloženih fotografija dovodi iz univerzuma drugih u gotovo dnevničke fotografske zapise samog autora. Cvjetanović ovjekovječuje obiteljske scene nastale na ljetovanju, snima svoju rodbinu, prijatelje, ženu i kćer Bugu, ali i ljepote samotnog boravka. Za to viđenje kao ključni pojam autor navodi dokolicu, oslobođenje od svakodnevnih obveza i poslovnog tempa, trenutke kada besposlica nije grijeh, već mudrost. A ljepota je inherentna dokolici. Izlaganjem fotografija, autorska intima ne gubi čaroliju u kojoj je stvorena, već svojom prezentacijom u gledatelju priziva one tople, voljene, naizgled sasvim beznačajne ljudske osjećaje.

Europska integracija

Sada kada Hrvatska postaje zemljom članicom Europske unije, djela fotografskih umjetnika, kao i hrvatska umjetnost u cijelosti, počevši od njezina usustavljanja u srednjem vijeku, Europa se još jednom upoznaje s tim dijelom svoje povijesti duha. Dokazujući kompleksne stilske formacije i zajedničku morfologiju i ideologiju te svjedočeći o prožimanju utjecaja, tijekom trajanja festivala *Croatie, la voici*, Hrvatska će se (re)integrirati u zajedničku povijest europske umjetnosti i kulture. Ali, njoj je oduvijek i pripadala.

Maša Grdešić

KAD SU STARI BILI MLADI

Uz Pavličićev esej o popularnoj kulturi šezdesetih

Pavao Pavličić jedan je od malobrojnih hrvatskih pisaca koje široj publici nije potrebno posebno predstavljati. Svima su poznate njegove fantastične novele, kulturni krimići, knjige za djecu i romani, među kojima posebno mjesto zauzimaju *Koraljna vrata*, tekst koji je posve zaslužen postao dijelom kanona hrvatske književnosti. Poznate su i njegove autobiografske proze, kao što su *Dunav*, *Šapudl*, *Kruh i mast*, *Vodič po Vukovaru*, većinom posvećene autorovu odrastanju i njegovu rodnom gradu. Premda i dalje piše kako romane tako i cijenjene književnoznanstvene studije, u posljednje vrijeme u Pavličićevu se opusu pojavljuju i ponešto drukčiji tekstovi. Prvi takav tekst bila je knjiga *Bilo pa prošlo* (2011), a drugi je esej »Sjećanja na popularnu kulturu«, objavljen u ovom broju *Hrvatske revije*.

Na naslovnici knjige *Bilo pa prošlo* stoji podnaslov »Autobiografski zapisi«, no premda sadrži velik broj informacija o autorovu privatnom i profesionalnom životu, taj se tekst ipak ne može nazvati autobiografijom u užem smislu riječi. *Bilo pa prošlo* nije nastalo iz pobude za pripovijedanjem o sebi, nego iz želje da se oslika duh vremena jednog posve određenog desetljeća nedavne hrvatske povijesti – sedamdesetih godina prošloga stoljeća. Kako sam autor kaže u kratkom predgovoru knjizi, pripovijedao je o sebi samo ono što mu se činilo da je »tipično, pa se događalo i drugim ljudima«. U tom smislu zgođe iz njegova života služe da bi se olakšalo pripovijedanje o političkim, društvenim i kulturnim fenomenima toga desetljeća te da bi im se pristupilo »odozdol«, ne iz perspektive povjesničara koji nudi znanstveno utemeljene zaključke o razdoblju, nego s gledišta »običnog« sudionika koji je na vlastitoj koži iskusio tadašnju svakodnevicu. Stoga bi možda bilo primjerenije knjigu smjestiti u umjetničko-znanstveni žanr eseja, s obzirom na to da se u njoj kombiniraju osobni pogled i autobiografski elementi sa zaključcima općenitijega, teorijskog tipa.

Dok se *Bilo pa prošlo* bavi sedamdesetim godinama 20. stoljeća, esej »Sjećanja na popularnu kulturu« posvećen je šezdesetima. U knjizi *Bilo pa prošlo* Pavličić kombinira pripovijedanje o događajima iz privatnoga (brak, rođenje djeteta, podstanarstvo, prijateljstvo s Antom Peterlićem) i profesionalnoga života (diploma, zaposlenje na fakultetu, prva predavanja, petak na Odsjeku za komparativnu književnost, vlastito pisanje) sa zbivanjima na kulturnoj (Dani hvarškoga kazališta, Sekcija za teoriju književnosti, književni časopisi, izdavaštvo) i političkoj sceni (Hrvatsko proljeće i njegove posljedice, Titova bolest i smrt), no mnogo prostora zauzimaju i sjećanja na popularnu kulturu

i svakodnevicu (ekspres-restorani, promjene u modi, glazbeni festivali, putovanja u Trst, nestašice kave, *Alan Ford*). U eseju o šezdesetima popularna, odnosno masovna kultura u prvom je planu te je fokus na trima fenomenima: masovnim pjesmama, odnosu prema tijelu (osobito u vezi s kozmetikom) i plesnjacima.

Stječe se dojam da je ovdje autobiografsko pripovijedanje još više u funkciji rasprave o fenomenima popularne kulture te da se za njime najviše poseže u svrhu pružanja konkretnih primjera za neke općenitije tvrdnje. Osobna perspektiva još uvijek je prisutna, međutim, za razliku od *Bilo pa prošlo*, gdje je svakoj godini posvećeno novo poglavlje, ovdje su poglavlja koncipirana kao komentar određenoga kulturnog problema te se stoga i zaključci čine čvršćima i univerzalnijima, a sam tekst još jasnije esejističkim. U ovom je tekstu veća i distanca između pripovjedačeva kasnijeg ili današnjeg pogleda na stvari i njegovih mladenačkih stajališta. Premda je ta razlika postojala i u *Bilo pa prošlo*, ovdje je ona jače naglašena, posve sigurno i zato što je pripovjedačevo doživljajno *ja* sada deset godina mlađe. I stoga ovaj esej više zvuči kao svodenje računa od prethodne knjige, te nas ostavlja s dalekosežnijim zaključcima.

Međutim, ni pripovjedno *ja* ne predstavlja se kao u potpunosti pouzdana pripovjedna instancija. Kako sam autor piše u *Bilo pa prošlo*, pisao je »iz glave«, knjizi nije prethodilo arhivsko istraživanje, nego je nastala isključivo na temelju sjećanja. Nesavršenost pripovjedačeva pamćenja osobito je vidljiva u onim dijelovima »Sjećanja na popularnu kulturu« u kojima otvoreno priznaje da se neke informacije više ne sjeća. Danas je lako u Google upisati stihove »Sjeti se, Nina, one jeseni kad si otišla« i saznati da je posrijedi pjesma naslovljena *Vrbe*, pa i poslušati nekoliko njezinih verzija na YouTubeu, čak i onu Stevana Zarića. Ili pak doći do informacije da stihovi »Tebi san već nježno sklapa oči, laku noć...« pripadaju pjesmi *Srce, laku noć*, koju je izvodio Ivo Robić. No, pripovjedač baš naglašava da je »zaboravio točan naslov« jer mu je od činjenica koje lako može provjeriti, odnosno od onoga što britanski teoretičar kulture Raymond Williams naziva »zabilježenom kulturom«, mnogo važnija »življena kultura« toga razdoblja. Po Williamsu pojam življene kulture podrazumijeva materijalno iskustvo egzistencije u nekom vremenu i na nekom prostoru koje je u potpunosti dostupno isključivo onima koji su živjeli u tom vremenu i na tom prostoru. Življena kultura usko je povezana s pojmom »strukture osjećaja«, osobitog osjećaja života i osobitog zajedništva

Pavao Pavličić

iskustva o kojem onima koji u njemu sudjeluju gotovo da i nije potrebno govoriti. Kako Pavličić piše u *Bilo pa prošlo*: »[...] dugo već znam da se povijest ne može prizvati niti rekonstruirati, jer ono što je u njoj bitno često se i ne sastoji od činjenica, nego od nekih odnosa koji se podrazumijevaju, nekih slutnja koje lebde u zraku, nekog osjećaja svijeta koji je svima zajednički«.

Življenoj se kulturi, ako nismo i sami njezini sudionici i poznavaoци njezine strukture osjećaja, možemo približiti jedino preko »zabilježene kulture«, odnosno kulture nekog razdoblja koja nam se očituje isključivo kroz svoje tekstualne tragove. Kako je tih tragova beskonačno mnogo, treba se provesti određeni proces selekcije koji Williams naziva »selektivnom tradicijom«, odnosno neprekidnim izborom i reizborom onoga što vrijedi pamtiti. Prva se selekcija obavlja još u samom razdoblju, međutim, ona je podložna nizu kasnijih izmjena. Tako i Pavličićevi zapisi o 1960-ima i 1970-ima postaju dijelom selektivne tradicije, jer onima koji nisu sudjelovali u življenoj kulturi tih razdoblja nude informacije koje su već prošle barem dva postupka selekcije: ostale su u autorovu sjećanju, a potom ušle i u njegove tekstove. Koliko je življena kultura nedohvatljiva autsajderima, zorno pokazuje jedan od primjera iz »Sjećanja na popularnu kulturu«. Premda Google zna za *Vrbe i Srce, laku noć*, lokalne parodijske pjesmice poput »Mučo, mučo, mučo, u menzi sam ručo« nešto teže dospjevaju do statusa zabilježene kulture. Možda ćemo ih pamtiti jedino zbog ovoga Pavličićeva eseja!

Za pretpostaviti je stoga da i adresat ovoga eseja, kao i knjige *Bilo pa prošlo*, nije netko tko ima iskustvo življene

kulture 1960-ih i 1970-ih. Dapače, takvi sudionici razdoblja mogli bi imati i razne prigovore na točnost iznesenih informacija ili na ton pripovijedanja jer su njima iste stvari ostale u sjećanju barem mrvicu drukčije. Idealni recipijenti teksta rođeni su, dakle, potkraj 1970-ih ili poslije, a možda još uvijek idu u osnovnu školu te ih zanima povijest njihovih roditelja ili baka i djedova. Nije uvijek lako zaključiti kakvom se adresatu tekst obraća jer pripovjedač povremeno čini stvari složenijima ispunjavajući funkciju književnog znanstvenika, odnosno stihologa kada analizira stilske figure u masovnim pjesmama ili razmatra značenje načina na koje su se strane pjesme prilagođavale domaćem kontekstu, a povremeno preuzima ulogu usmenog pripovjedača koji se izravno obraća svojim slušateljima – »Evo, kad smo već na plaži, da vam kažem...« ili »Možete li vi zamisliti...?« – te o *Kiklopu* govori kao da ga objašnjava nekome tko za Melkiora Tresića još nije čuo.

Ipak, zaključici do kojih dolazi na kraju svakog od triju poglavlja jednako su zanimljivi i književno obrazovanim čitateljima i »običnim« čitateljima. Već je u *Bilo pa prošlo* naglašeno da se knjiga mogla zvati i *Prijelazno razdoblje* »jer u socijalizmu su sva razdoblja bila prijelazna«. Iz ovoga se eseja, međutim, čini da je kraj 1960-ih značio prijelazno razdoblje u dubljem smislu, ne samo smjenu desetljeća nego doista i smjenu epoha. Prijelaz iz epohe modernizma u epohu postmodernizma ovdje je efektno prikazan ne na temelju promjena u umjetničkim postupcima ili književnim tehnikama, nego kroz primjere iz popularne kulture u kojima se zorno vidi promjena strukture osjećaja ili duha vremena. Masovna kultura koju su dijelili svi i koja je do određene mjere nametnuta »odozgo« tijekom 1960-ih raslojila se u više različitih, partikularnih kultura – pa čak i supkultura – kojima više pristaje epitet »popularna«, s obzirom na to da u njihovoj proizvodnji sudjeluju i sami njihovi potrošači. Masovne pjesme zamijenili su šansonijeri, kantautori, rokeri te se i sama publika podijelila, »prirodni« izgled nestao je zbog raznolike upotrebe kozmetike, šminke i mode, dok su stare plesnjake gdje se još uvijek plesalo u parovima istisnuli moderniji klubovi u kojima je svatko plesao za sebe. Jedinstvo kolektiva, ako ga je ikada bilo, sada je zamijenjeno fokusom na pojedinca i (današnjim) beskonačnim mogućnostima izbora vrlo partikularnih i specijaliziranih kulturnih proizvoda.

Pavličić u svojim esejima o životu u socijalizmu ne nudi ni nostalgичnu, romantiziranu sliku razdoblja ni žestoku kritiku, nego zaravno jednostavnim i skromnim pripovijedanjem uspijeva dočarati ono što je nama mlađim čitateljima gotovo posve nedohvatljivo: strukturu osjećaja, tadašnjnju svakodnevicu u svim njezinim kompleksnostima. Riječ je o razdoblju koje izaziva naš interes i znatiželju ne samo zato što želimo znati kako se živjelo dok su stariji od nas bili mladi nego i zato što se sve to odvijalo u drugom državnom i društvenom uređenju, koje je posljednjih dvadesetak godina predmetom neprestane i često vrlo konfliktne javne rasprave. Svima nama koje umjesto simplificiranih političkih parola zanima »kako je bilo« Pavličić u *Bilo pa prošlo* daje pažljiv i pošten odgovor: »Pokušavam zapravo reći ovo: stvari su postojale jedne pokraj drugih, i ništa nije bilo jednostavno kako su to ljudi poslije pokušali prikazati«.

Pavao Pavličić

SJEĆANJA NA
POPULARNU KULTURU

Masovne pjesme

Kad sam izašao iz vile u parku, bio sam vrlo zadovoljan, pa sam osjetio želju da zazviždim. Jer, u vili je bila zubarska ordinacija u kojoj su meni upravo stavili plombu, a sve je prošlo bez boli, samo što iduća dva sata nisam smio jesti. Pa, kako da onda ne budem veseo? Točno se sjećam: sipila je kišica, spuštao sam se strmom ulicom prema gradu, pa sam naškubio usta i pokušao zazviždati *Zvižduk u osam*.

Ta je pjesma bila veliki hit u izvedbi Đorđa Marjanovića, a meni se nekako učinilo da je upravo ona najprimjerenija za tu priliku. Jer, zgodno mi je bilo da zviždim pjesmu u kojoj se pripovijeda upravo o zviždanju. U tekstu se govori iz perspektive momka koji i nakon rastanka dolazi pod djevojčin prozor i zviždi njihov stari znak (takve znakove imali su tada svi parovi i sva mladenačka društva), premda nje iza toga prozora već odavno nema.

I, možda je upravo ta tema bila glavni razlog što sam želio zazviždati tu pjesmu. Jer, u njoj se govorilo o ljubavi, a meni je tada bilo otprilike trinaest godina i pomalo sam počeo naslućivati koliko je ljubav važna. Stao sam uviđati i kako se uz nju – barem u poeziji, onoj pjevanoj – često vezuje bol i rastanak, pa mi se i ta situacija tužnoga šetača koji zviždi uzalud činila osobito poetičnom. Odnekud sam znao da je pjesmu napisao Darko Kraljić, Zagrepčanin koji je karijeru napravio u Beogradu: on je bio prvi kompozitor zabavne glazbe čije sam ime upamtio, pa sam to ime dočekivao kao starog znanca svaki put kad bi ga spomenuh na radiju.

Nisam se mogao načuditi kako je taj Darko Kraljić kadar od običnih stvari – poput, recimo, vozikanja čunom po rijeci – napraviti nešto što se mene doima kao poezija. Ima on tako pjesmu koja se zove *Čamac na Tisi*, gdje kaže:

Po tihoj smo reci zagrljeni često plovili mi,
u malenom čamcu smo se tada prvi put poljubili.
Sad kraj mene više nisi,
čamcem plovim sam po Tisi,
al još te uvek volim ja.

Ja sam pred sobom cijeli život gledao Dunav i čamce, pa mi svejedno nikad ne bi palo na pamet da rijeka može biti poprište nečije ljubavne drame. A pri tome, ono što se u pjesmi govori ne izgleda kao nekakva patetika i gnjavaža, kao kod onih pjesnika iz našeg školskog časopisa, nego su ti stihovi takvi da ih i običan čovjek može prigrliti.

Darko Kraljić, *Koncert za stare prijatelje*

Zato su mi se sviđale i druge stvari koje je Kraljić napisao. Zapravo bih mogao reći da mi je on o mogućnostima poetskoga izražavanja otkrio više nego pjesme što sam ih nalazio u čitankama. Da se kišne kapi na prozorskom staklu usporede sa suzama zaljubljenika koji pod tim prozorom zviždi, meni je djelovalo kao nekakvo otkriće:

Te kišne kapi na oknima
zadnje suze dve
u očima,
zaboravljeni sni!

Ali, gotovo sam siguran da se tu nipošto ne može raditi samo o ljubavi. Jer, iz tih sam pjesama doznavao štošta i o drugim područjima života. Eto, recimo, ranih pedesetih godina bila je u popularnoj glazbi jako česta ferijalna tematika, koja je, doduše, uključivala i ljetne ljubavi, ali još više simpatiju prema pojedinim uzmorskim mjestima, a i prema ljudima koji ondje žive. Bila je npr. pjesma koja se zvala *Kostreno, Kostreno*, pa se trebalo raspitati o čemu se tu radi, te doznati da se tako zove mjesto i onda se iščuđavati nad tim neobičnim imenom. Iz toga doba potječe i Krkljušova *Serenada Opatiji*, a i cijeli niz drugih takvih pjesama, koje tematiziraju ponajviše Hrvatsko primorje, premda je bilo i drugih ambijenata: na primjer, vrlo je popularna bila Nardellijeva skladba koja započinje stihom *Tamo na rivi čekat ću te, mala*, a u kojoj se spominje i dubrovačka Porporela.

Zvonimir Krkljuš

Ali, važno je to što se tu nije radilo samo o dojmovima kontinentalaca, nego se pokušavala dati riječ i stanovnicima mjesta na obali, a ja sam istom mnogo kasnije shvatio da se tu najčešće radilo o fuliranciji. Mnogo se, recimo, pjevalo o *sviđama*, *mrižama* i *barkama*, pa se pjesma *Ribar plete mrižu svoju* (s refrenom *Zapivaj pismu, ribaru stari*) bila već i tada svima popela na vrh glave, jer su je tulila sva vesela društva. No, osobito popularna bila je jedno vrijeme popijevka koja je govorila:

Ja sam mladi Dalmatinac
i ribara svih ljubimac,
kuća mi je barka,
jidro i katarka,
moje drage ljubav žarka!

Danas bih lako razabrao da je u pitanju mućak, jer znam da ne postoji na svijetu Dalmatinac – a isto tako ni Istranin ili Primorac – koji bi *jarbol* nazvao *katarkom*, ali u ono doba meni se i to sviđalo.

Sviđalo mi se možda i zato što sam iz tih pjesama shvatio da postoje ljudi koji govore sasvim drugačije nego mi, a drugačije i žive. Pa kao što se iz sevdalinki vidjelo da negdje postoji Bosna i da ljudi u njoj upotrebljavaju mnogo turskih riječi, a kad pjevaju, onda izvijaju glasom kao češljugari, tako se iz zabavnih pjesama moglo naslutiti kako je društvo rasloženo geografski i socijalno i kako je to prilično važna stvar. Zanimljive su, recimo, bile makedonske pjesme, a neke su od njih – kao *Bitola, moj rođen kraj* – stekle status hitova (premda još nismo znali tu riječ), dok je jedna postala obavezan dio svake bezazlenije pijanke, jer je govorila:

Kako što e taa čaša polna so vino
Tako e i mojto srce polno sjadovi.

Jer, vrijedila je, kao što sam već prije rekao, podjela na narodnu i zabavnu glazbu. Narodna glazba imala je svoje zvijezde koje su se zvale Aleksandar Sariovski, Nada Mamula, Beba Selimović, Himzo Polovina, Safet Isović, Sava Jeremić-frulaš, Radojka i Tine Živković. Njihove su pjesme ispočetka bile ako ne baš sasvim narodne, a onda imitacija i nastavak narodnih pjesama, pa su govorile o čuvanju ovaca i o stajanju na demirli pendžeru, da bi se poslije počele obraćati čovjeku koji se nalazi na prijelazu iz sela u grad, pa nostalgично nastoji uspostaviti nekadašnju idilu. Doista,

najveći narodnjački hitovi toga doba zapravo su evocirali zauvijek izgubljeni svijet, poput pjesme *Kafu mi, draga, ispeci*, ili još više one koja se zove *Stade se cvijeće rosom kititi*, a kaže:

Dadoše mene mladu za stara,
dadoše mene starcu zbog para,
da mu ja mlada kuću redujem,
da mu ja sijedu bradu milujem.

Nije tada više bilo bogatih staraca što se žene mladim djevojkama (pogotovo ne bradatih), pa je situacija koja se u pjesmi opisuje zapravo poigravanje tradicijskim motivima. A to znači da tu već postoji svjestan odnos prema mediju, gotovo kao nekakav manirizam, što se vidi i po činjenici da se u toj pjesmi rabi maniristička figure zvana *paregmenon*:

Samo ja tužna tugu tugujem,
samo ja žalno žalost žalujem.

Uopće, kad se danas čovjek svega toga prisjeti, uviđa da su za tu glazbu bile presudne neke pojave kojih on u ono doba nije bio svjestan. Počinje to već i od samoga termina: pod *narodnom glazbom* podrazumijevale su se na raznim radiostanicama i u raznim krajevima Jugoslavije različite stvari. Kad bi se na Radio-Zagrebu reklo da slijedi *emisija narodne glazbe*, onda je to značilo da će se čuti izvedba dalmatinskih klapa, pa posavski drmeši, međimurske popevke, slavonske poskočice i slične stvari. A kad bi se na Radio-Beogradu ili Radio-Sarajevu reklo da slijedi *narodna muzika*, onda ste mogli znati da će to biti pjesme poput *Kafu mi draga ispeci*, ili *Stade se cvijeće rosom kititi*. Za Zagreb je narodna glazba bila tradicija, a za Beograd i Sarajevo ona je bila ono što će baš u to vrijeme dobiti ime *novokomponovana narodna pesma*. To je valjda i razlog što Zagreb nikada nije imao ni jednu narodnjačku zvijezdu, premda su se beogradske i sarajevske pjesme slušale i u Hrvatskoj.

I, bilo je važno što su se slušale, pa makar se mnogi na njih i mrštili. Jer, narodne pjesme su – govoreći o ašiku i sevdahu, o starom gradu Višegradu gdje pjevaju slavuji, o Suljaginoj Fati koja je ušla u magazu sama, o tome kako netko čuva ovce u donje strnjike i o tome kako netko drugi jedva čeka da nedjelja dođe, pa da dragi u jagode pođe – otkrivala šarenilo društva u kojem živimo. Nekome je ta spoznaja bila razlog za veselje, nekome razlog za zdvojnost, ali nema nikakve sumnje da su nas te narodne i »narodne« pjesme koječemu poučile i proširile nam vidike.

A zabavne pjesme činile su to, dakako, još i više. Jer, njima nije bilo dovoljno da nam otkriju kako postoje mnogobrojne pokrajine koje se razlikuju i po govoru i po melodici, nego se u njima slutio i veliki svijet. Slutio se prije svega po tome što su se svjetski hitovi promptno prepjevali, često i prije nego što bismo se stigli bolje upoznati s originalom. A ti su hitovi opet u mnogo slučajeva bili posvećeni nekim gradovima i zemljama, i upravo su te pjesme bile osobito popularne, ili smo mi baš njih najviše prevodili i izvodili. Bila je tako pjesma *Volim Pariz kad je sunce, volim Pariz kad je snijeg*, pa *Arrivederci Roma*, pa *Istambul*, *Pod pariškim nebom*, onda *Guadalajara* i *Granada*. Ako se tome pridoda da je Ivo Robić pjevao o Meksiku, Predrag Gojković Cune o Jaliscu, a Dušan Jakšić o podmoskovskim

Ivo Robić

večerima, bit će jasno da smo iz pjesama doznawali ne samo kako svijet izgleda i čega sve u njemu ima, nego i kako o njemu treba pjevati i misliti.

Bilo je lijepo čuti svjetske pjesme u izvedbi naših pjevača, pa onda i razumjeti o čemu se u njima zapravo govori. Ali, još je ljepše bilo to što su tu bili prisutni svi stupnjevi prijelaza između svijeta i nas, pa su neke pjesme bile prevedene djelomično, neke sasvim, a neke i promijenjene do neprepoznatljivosti. Recimo, pjesma *Arrivederci, Roma* nije se mogla pjevati drugačije nego tako da ta ključna sintagma ostane na talijanskome, a to je nama onda davalo osjećaj da smo postali pravi svjetski ljudi. U drugu ruku, u pjesmi *Moulin Rouge* stvari se nisu dale metrički uskladiti, pa je u našem prijevodu posve izostao naziv toga lokala, te se pjevalo *O, kaži da l' znaš, kaži da l' pamtiš*. Bilo je napokon i slučajeva da se strana pjesma nije ni prepjevala, nego se koristila samo njezina melodija, posve izvan konteksta. Sjećam se, recimo, da je postojala reklama u kojoj se poznata popijevka *Jingle Bells* pjevala ovako: »*Tkanina*«, »*Tkanina*«, *to je pravi raj*; jer, proizvođaču se nije isplatilo da naručuje novu melodiju (a možda nije imao ni od koga), a božićni sadržaj izvorne pjesme malo je kome bio poznat.

To je, dakako, često vodilo u parodiju, pa je i parodija bilo mnogo, osobito takvih u kojima su se strane riječi tumačile po pučkoj etimologiji. Tako je u pjesmi *Mucho, mucho, mucho* ta glavna riječ postala ime, ili možda nadimak, a pridodan je i primjeren socijalistički kontekst koji govori o društvenoj prehrani:

Mučo, Mučo, Mučo,
u menzi sam ručo,
hrana nam je fina,
puna vitamina.

Parodija koju sam upravo naveo nije dospjela u medije, nego je imala lokalni domet, kao i ono kad su vas, našavši na radiju ozbiljnu glazbu, pitali želite li nešto od Šumara ili od Šoferi (Schumanna ili Chopina). Ali, parodije su se njegovale i na radiostanicama, u humorističkim emisijama. Ondje se pjesma *Come prima, più di prima t' amerò* pretvarala u

ko me prima,
taj me ima,

ko me neće,
nema sreće,

dok su se instrumentalne verzije popularnih šlagera izvodile na način narodnog orkestra, uz čemane i harmoniku, otprilike onako kako danas onaj austrijski sastav sve velike svjetske hitove okreće na alpski folklor.

Ako se uzme u obzir kako su nas malo o svijetu i o nama samima učile one instance koje su za to bile zadužene (novine, knjige), postaje jasno zašto nam je bilo važno ono što smo doznawali iz pjesama na radiju. A što je najzanimljivije, i sama je vlast toga bila nekako svjesna, pa je zato i pridavala veliko značenje zabavnoj glazbi. Jer, nju je iskustvo naučilo da popularni pjevači na našem terenu lako postaju politički važne pojave. Čak sam i ja bio nešto načuo o slavnome Vojinu Popoviću, koji je ranih pedesetih svaki dan pjevao na radiju, a onda je za vrijeme nekoga gostovanja naprosto emigrirao i nitko ga više nije smio ni spomenuti. Znajući, dakle, sve što je znala, država je podržavala sve ono što se događalo na glazbenim festivalima, prije svega na opatijskome.

Jer, radilo se tu o pokušaju da se dvije muhe ubiju jednim udarcem: s jedne strane, da se narodu ponudi domaća glazba u jednako sjajnom omotu kakav je bio i onaj u San Remu; a u drugu ruku, da se pokaže kako i mi možemo tehnički izvesti sve ono što mogu i stranci. A treća muha bila je možda u tome da se socijalistička stvarnost opjeva na popularan način: pamtim da je bila pjesma o momku koji raznosi mlijeko (i upozna ljubav svoga života), o prodavaču novina, o mornarima, sportašima i o studentima:

Studentski život je lijep, tra-la-la,
briga nas za prazan džep, tra-la-la,
i sve u tom stilu, a onda središnja dosjetka:
A ako ti, kolega, ipak potonu sve lađe,
u naručju kolegice zaborav se nađe.

Radilo se možda tu i o širenju bratstva i jedinstva, jer od početka su na opatijskom festivalu bili pjevači iz svih republika (pokrajine se tada još nisu spominjale), pa smo svi dobro znali razliku između Marjane Deržaj i Majde Sepe, svi smo znali tko je Nina Spirova, tko Zoran Georgievski, a tko Sabahudin Kurt. Najdalje je u tom smjeru otišao Omladinski festival zabavne muzike u Subotici, jer on je naglašeno zanemarivao republičke granice. Proizveo je barem jedan veliki hit, kojemu sam zaboravio točan naslov, ali se sjećam autora, izvođača i stihova. Autor je bio Zdenko Runjić, i to je njemu bio prvi pravi uspjeh i jedan od najvećih u njegovoj karijeri. Pjesmu je iz vodio stanoviti Stevan Zarić, koji je ubrzo zaboravljen, ali su zato tu stvar poslije dohvatili drugi izvođači, pa do danas postoji valjda i desetak njezinih varijanata. A išla je ovako:

Dvije su vrbe
pokraj rijeke
tiho plakale,
dok su se vlati
ovim poljem
tužno njihale.
Sjeti se, Nina,

Lola Novaković

4M – Priča se, 1969.

Festival Opatija 1962.

one jeseni kad si otišla,
bio je vjetar, zar ne pamtiš.

Jedno su vrijeme te stihove pjevušile tisuće i tisuće ljudi, pa je radio dobro razumio da se radi o nečemu važnom, te je spremno prenosio sve po redu festivale, a poslije je to činila televizija. O svakom festivalu – o pjesmama, izvedbama i svemu ostalome – pisali su se analitički osvrti u novinama. A koliko je sve skupa bilo ozbiljno, vidi se i po tome što se svaka pjesma nudila u dvije izvedbe, jednom uz gudački orkestar, a drugi put uz plesni sastav.

Sve što se oko festivala događalo bilo je važno, i sve se dobro zapažalo i pamtilo. Razlog je u tome što je repertoar scenskih atrakcija bio tada vrlo skučen, pa je svaka promjena padala u oči. Vladao je običaj da pjevač bude pred mikrofonom uglavnom nepomičan (jer ni mikrofoni nisu bili baš neki, pa nisu mnogo hvatali), tek što bi se tu i tamo premjestio s noge na nogu ili napravio kakvu neupadljivu gestu. Pri tome je svaki od izvođača imao svoje štosove, pa je jedan gestikulirao samo lijevom rukom, drugi je ravnomjerno okretao lice svim dijelovima auditorija kao da drži politički govor, treći je malo dizao obrve, a malo se mrštio. A ta mimika često nije bila u skladu sa sadržajem pjesama: pjevač koji se običavao smješkatati dok pjeva, smješkao se i onda kad je izjavljivao da plače i pati. I zato, kad bi netko imalo narušio pravilo da se samo stoji i pjeva, o tome bi se naveliko raspravljalo: kad je kvartet »4M« unio u izvedbu elemente koreografije (a ona se sastojala u tome da svi pjevači u isto vrijeme podignu desnu ruku ili učine korak ulijevo), novine su pisale kako je to bila sletska vježba. Kad je Lola Novaković na zagrebačkom festivalu pjevala *Ti nisi došao* dok su joj suze tekle niz lice, sutradan je o tome brujala cijela Jugoslavija. A kad je Đorđe Marjanović – koji je i inače bio avangarda scenskoga pokreta – u nekoj prilici skinuo sako i zavitlao njime iznad glave, u štampi se tjednima diskutiralo je li to primjereno javnom nastupu ili nije.

A morao je Đorđe Marjanović imati sako, jer ništa drugo i nije dolazilo u obzir. Tada su se, naime, pjevači odijevali vrlo formalno, osobito na festivalima, pa nije moglo biti ni govora o nekim specijalnim kostimima, ili opet o tome da se nastupi u poderanim trapericama kao danas. Sve su pjevačice imale večernje haljine koje su se šljaštile od šljokica, natapirane frizure i visoke pete, a svi su pjevači imali kravate. Nije se, doduše, tada mnogo u novinama kome-

tiralo kako se tko obukao (to se smatralo teškom malograđanštinom), ali se zato dobro znalo što se smije a što se ne smije. Pogotovo zato što je i publika na festivalima bila vrlo formalno odjevena i za mnoge u gledalištu to je bila najsvetčanija večer u godini. Pa ako bi im još tko rekao kako ih je vidio na televiziji (dok bi kamera šarala po auditoriju), tko bi im bio ravan!

Zato nije nikakvo čudo što su se festivali poslije počeli množiti, a potom i gubiti na važnosti. A to nije bilo samo posljedica inflacije takvih priredaba, nego i posljedica nestanka onoga mjesta što su ga te manifestacije nekad zauzimale. Jer, one su s vremenom izgubile ulogu mjerila ukusa, mode, glazbenih trendova. I još više, sama zabavna glazba izgubila je moć da nam otvara nove svjetove, da nas uči o zemljopisu, povijesti, o književnosti i urbanom životu. Postala je ono što joj ime kaže da jest, to jest zabava. A upravo je tada ona sama počela odbacivati taj naziv, pa su ambiciozniji izvođači stali sebe nazivati šansonijerima, ili rokerima, ili kantautorima, a za svoj glazbeni stil počeli su tvrditi da je način života. Tako se onda i publika podijelila, i ništa više nije bilo onako masovno i onako popularno kako su to bile one pjesme kad je Ivo Robić pjevao o jabukama i trešnjama, a Gabi Novak pjesmom željela sretan put.

Ali, sve je to još bilo daleko onoga dana kad sam ja izašao od zubara i pokušao zviždati *Zvižduk u osam*. A ustanovio sam da zviždati ne mogu, jer mi je jezik utrnuo. Stajao sam na ulici, na sitnoj kiši, škubio usne i pokušavao istisnuti kakav zvuk, ali nije išlo. I, mogu vam reći da me je to zabrinulo kao malo što drugo u tome razdoblju mogega života.

Sletska vježba

U Marinkovićevu *Kiklopu* pripovijeda se o čovjeku koji se boji da bi mogao poginuti u ratu, pa zato nastoji smršaviti toliko da ga zbog slabosti ne uzmu u vojsku. Taj čovjek – po imenu Melkior Tresić – mnogo mozga o svojoj situaciji, pa, između ostaloga, dolazi do zaključka kako njegovo tijelo nipošto nije samo njegovo, nego da pripada i državi, jer građanin je obavezan liti krv za kralja i domovinu. Zato Melkior kombinira kako bi bilo lijepo kad bi mogao poslati kralju malo krvi u bočici, te se tako riješiti duga.

Roman je izašao 1965., i mi smo tada jako dobro razumjeli Melkiorova razmišljanja. Jer, u to je doba još uvijek država polagala pravo na naše tijelo, a mi smo se morali boriti da i sami dobijemo nad njim nešto vlasti. Ta je naša borba pomalo davala rezultate, pa se tako i društveni napredak očitovao prije svega kao sve veće naše osvajanje prava na vlastito tijelo. A u toj sferi, reći ću odmah, leži i glavna razlika između tadašnjega i sadašnjeg vremena.

No, idemo redom. Rekao sam da je država polagala pravo na naše tijelo. Činila je ona to zdušno i uvijek, ali njezina se prisutnost osobito očitovala na dva načina, pri čemu bismo mogli – radi bolje preglednosti – jedan nazvati negativnim, a drugi pozitivnim.

Negativni način gospodarenja države našim tijelom sastojao se u tome što je ona tijelo definirala kao neprestani izvor opasnosti. Tijelo je sklono da navuče različite bolesti, a te bolesti mogu biti zarazne – dakle ugroziti druga tijela – pa mogu značiti i trošak za zajednicu. Država se zato jako trudila da te mnogobrojne prijetnje pravodobno otkloni, pa je maltretirala svoje podanike kojekakvim preventivama uzduž i poprijeko, a oni su se tome mirno podvrgavali.

Vladao je, na primjer, silan strah od ušiju, pa se zato poduzimalo svašta da se one suzbiju. Recimo, gdje je god bio kakav kolektiv, tu su se njegovi članovi šišali do glave. U vojsci se to uzimalo kao normalno, a isto tako i u dječjim domovima. Ali, išlo je to i dalje: do glave su – barem ispočetka – šišali i na radnim akcijama, a povremeno i u odmaralištima. U školu su dolazile razne medicinske sestre, pa nam jednome po jednome pregledavale vlasište, te ponekad konstatirale da netko ima gnjide i preporučivale da se tjeme maže petrolejem. Jednako zdušno kao i uši istreblijavali su se i svi drugi slični nametnici, recimo picajzle. Kad sam ja išao na radne akcije (prvi put 1962.), više nisu šišali do glave, ali su zato zaprašivali *diditijem*, i to ne po glavi, nego ispod pazuha i između nogu, što je također bilo prilično ponižavajuće. DDT je, uostalom, bio velika tema toga vremena, jer svi su za njega znali i svuda se pojavljivao, te se nekako činilo da je upravo on prvi preduvjet kakve-takve higijene. *Higijena* je, da kažem još i to, tada bila jedna od najčešće rabljenih riječi, te je u školskim razredima osim redara postojao još i higijeničar (s crvenim križem oko rukava), premda nije bilo posve jasno što bi on zapravo trebao raditi, i zato se sve svodilo na potjeru za papirićima koje je netko bacio ispod klupe.

Drugi veliki strah bila je tuberkuloza, od koje se tada doista umiralo, pa su postojale cijele obitelji koje su od nje patile, a ljudi su se intimizirali s terminom *tebece* i bolesnike iza leđa zvali *tuberanima*. Redovito su nas cijepili protiv sušice, držali nam o njoj predavanja (ponekad i uz filmove), a u svakom javnom prostoru stajala je pločica s malim crvenim križem na kojoj je pisalo NE PLJUJ NA POD. U ambulantomama su bili još i ilustrirani panoi na kojima se objašnjavalo sve što je o tuberkulozi potrebno znati. U tim ambulantomama, a i na mnogim drugim mjestima, stajale su u kutu pljuvačnice, s poklopcem koji se otvarao pritiskom na pedal, i ljudi su se njima obilato služili. Bilo je i drugih opasnih bolesti, poput, recimo, dječje paralize (svi smo znali za Salkovu vakcinu), pa onda velikog kašlja i zaušaka.

Bitno je u svemu tome ovo: nije bilo toga postupka koji država ne bi bila vlasna poduzeti, samo da se bolesti sprije-

če. A mi smo strpljivo kroza sve to prolazili, premda nam se katkada činilo da tih mjera ipak ima malo previše. Naše su nam rane godine ostale u sjećanju kao jedan beskrajn niz vakcina i zaprašivanja, pa smo s vremenom shvatili kako je sva ta preventiva imala zadaću više da nas zastraši, a manje da nam pomogne, i više da učvrsti vlast države nad našim tijelom, a manje da to tijelo očeliči.

To je, kažem, bila negativna strana državnog upravljanja našim tijelom. Pozitivna strana bilo je to što je država sebi pripisivala zaslugu za sve što je naše tijelo eventualno postiglo, pa je bila spremna u razumnoj mjeri u njega i ulagati. Jer, ključni je pojam tada bila *fiskultura*. Danas će ponekoga i začuditi zašto je trebalo skraćivati izraz *fizička kultura*, a ja ću mu reći da je to bilo po ruskom uzoru, kao što se i pokrajina Kosovo i Metohija u ono vrijeme polu službeno zvala *Kosmet*. Ono što se danas u školi zove *tjelesni odgoj*, mi smo zvali *fiskultura*, ali taj je pojam zapravo obuhvaćao i mnogo veća područja, pa je u sebe uključivao i sve sportove, i rekreaciju, i jutarnju gimnastiku i štošta drugo, a postojali su i ljudi koji su se zvali *fiskulturnici*. Fiskulturnici nisu bili ono što su danas sportaši, nego više nekakvi prosvjetitelji, oni koji šire tjelesnu kulturu među narodom, pa i vlastitim primjerom pokazuju koje su koristi od te fiskulture. Bili su to, po naravi stvari, prije svega nastavnici tjelesnog odgoja, ali i razni drugi entuzijasti, osobito oni iz Društva za fizičku kulturu »Partizan«. Oni su nosili zastave na sletovima koji su se svake godine organizirali za Dan mladosti, a isto su tako na tim sletovima – kad bi završile sve one dosadne skupne vježbe – pokazivali pred glavnom tribinom kako se radi na ručama ili kako se preskakuje kozlič.

Država je, dakako, na sve načine propagirala fizičku kulturu, pa je za sportaše – koji su odreda bili amateri – uvela novčani dodatak zvan *hranarina*, a isto se tako pročulo da onaj tko se učlani u neki klub može imati materijalne koristi, ako ne drugačije, a onda u obliku trenirke i sportskih papuča. Sve se to radilo u ime jačanja kolektivnog duha, pa su se zato prvi disidenti mogli identificirati upravo po tome što su prema fiskulturi bili suzdržani. A oni najžešći među njima ne samo da su izbjegavali sat tjelesnog odgoja kad god su mogli, nego čak nisu išli ni na utakmice.

To su vjerojatno bili oni isti koji su prvi osjetili da se država nekako previše miješa u naše zdravlje, da ima preveliku vlast nad našim tijelom, te da bismo možda i mi trebali tu ostvariti nekakva prava. I, sad se tu razvila prava ideološka bitka, jer stvar je vrlo brzo s praktičnoga terena skliznula na načelni. Država je, naime, u stvarima tijela svagda inzistirala na prirodnosti, te je od kozmetike priznavala samo sapun i pastu za zube, a sve je drugo smatrala luksuzom. A mi smo upravo za tim luksuzom – koliko god neznan bio – žarko žudili. Osjećali smo da nam to treba i da na to imamo pravo, pa ako je to značilo da ćemo time postati neprirodni i zastraniti, bili smo spremni i na to pristati. A to je već značilo kako smo zreli da prihvatimo ideologiju različitu od one koju država propagira. Da smo se, ukratko, voljni prodati za malo pomade.

A da je ljubav države prema prirodnosti bila uvjetovana izrazito ideološki, pokazat ću na jednom jednostavnom primjeru. Kad čovjek danas gleda fotografije iz onoga vre-

Deterdžent Nila, Saponia Osijek

Zubna pasta Kalodont, Saponia Osijek

mena – fotografije koje su snimljene na plažama uz more i na rijekama – onda se može i začuditi kako su oskudne bile kupaće gaćice u muškaraca: bile su, jednostavno rečeno, tako tijesne da je iz njih ispadala guzica. Ženski kostimi bili su nešto decentniji, ali se ipak bikini kod nas pojavio vrlo rano i prošao vrlo glatko. A bilo je to prilično rigidno doba, kad je svaka manifestacija spolnosti u javnom životu doživljavala osudu. Tako se onda one oskudne mudante i grudnjaci mogu objasniti samo time što se radilo o nečemu prirodnom: tijelo se, radi zdravlja, mora što više izložiti suncu, a tome onakvi kostimi pogoduju. I, tako nitko nije pravio pitanje.

Prirodnost je, valja znati, bila jedan od temelja ideologije. Logika je bila ova: ono što nije sasvim prirodno, to lako postaje dekadentno, a to znači zapadnjačko, a to znači idejno neprihvatljivo. Evo, kad smo već na plaži, da vam kažem kako su tada izgledale žene. Možete li vi zamisliti da se one uopće nisu depilirale? Dakako, ne zbog neimaštine, nego radi prirodnosti. Na sve strane mogli ste vidjeti ljepotice u modernim kostimima od *lasteksa*, a ispod pazuha virili su im čuperci dlaka. A o onome što se danas zove *bikini-zona* nije nitko ni mislio, pa je i tu bilo dlaka na sve strane. Kao da su upravo dlake najviši dokaz ideološke ispravnosti, one se nisu uklanjale. Čak i kad su počeli prvi naši gramofonski hitovi, pa su se izvođači na omotu ploče slikali u boji, mogli ste jasno vidjeti kako pjevačica ima dlakave noge. I, ni njoj ni ikome drugom nije to bilo neobično. Treba, doduše, istini za volju, kazati da u svemu tome nije bila kriva samo država, nego i naša tradicija: naš je svijet bio uvjeren da pazuha brijaju samo kurvetine, pa da to pristojnoj ženi ne priliči. A u drugu ruku, postojali su među muškarcima teoretičari koji su tvrdili kako je dlakavost u žena znak vatrene naravi i spolne nezasićenosti. Ukratko i oni liberalni i oni zasukani bili su za dlake, pa je zato i bilo tako kako je bilo.

Ali, i to se s vremenom stalo polako mijenjati, prije svega zahvaljujući našoj želji da ovladamo vlastitim tijelom. I, mislim da je stvar i krenula upravo od depilacije, prvo one bikini-zone, a onda i svega drugoga. Ili je možda ipak sve započelo od zdravlja? Jer, ljeti je pržilo sunce, pa se trebalo nečim mazati da se čovjek zaštiti od opekline. Tako su se onda pojavile kreme: *nivea*, *solea*, pa onda još neke kojima sam zaboravio imena, samo pamtim da se jedna zvala

Krem Ten San. A kad se to zakotrljalo, onda više nije moglo stati, pa su nakon kreme za sunčanje došle razne vrste paste za zube, jer prije je bio samo *Kalodont*, u crvenoj kutiji i s okusom maline. Imena su im bila egzotična – *Azulyn*, *Hygia* i slično – kao i imena sapuna, kojih je također sad bilo više.

Nakon pasta i sapuna stigle su druge zanimljive stvari, a nekako mi se čini da je u inovacijama prednjačila osječka »Saponija«: ona je, na primjer, prva lansirala specijalni deterdžent za fino rublje, što se činilo kao vrhunac luksuza. I ne samo to, nego je kutiju toga deterdženta odlučila ukrasiti ženskim licem, pa je raspisala natječaj, i tisuće žena slale su svoje fotografije u nadi da će upravo one dospjeti na ambalažu *Nile*, kako se deterdžent zvao. Došli su potom mali i jeftini etuiji s priborom za manikiranje (škarice, turpijice, lopatice), ni ruževi nisu bili onako jednolični kao prije, krenula je i šminka, čak i maskara, a ni parfemi više nisu bili samo *crna mačka* i *pokošeno sijeno*, nego je bilo i drugih.

Ukratko, počeli smo pomalo osvajati svoje tijelo, a ono se iz stroja koji treba održavati počelo pretvarati u estetski objekt. Na plažama su se vidjeli mladići koji su preko zime dizali utege i bildali, pa sad hodaju po pontonu i napuhuju se da ih svi gledaju. Djevojke su se pažljivo i ozbiljno tretirale kojekakvim losionima, a onda bi se izvalile na šarene ručnike i čitale revije o modi. Sve smo više sami odlučivali što ćemo sa svojim tijelom poduzeti, država je sve manje polagala pravo na njega, jer nestalo je i ušiju i tuberkuloze i dječje paralize. Počelo se činiti da nije više važno ni zdravlje ni prirodnost, nego nešto sasvim drugo.

Tako je to teklo i tako smo pomalo postali potpuni gospodari svojega tijela. Postali smo njegovi gospodari do te mjere da smo ga stali zloupotrebjavati, pa je ova današnja estetska kirurgija zapravo logičan ishod jednoga procesa koji je počeo nekada davno, da bi na kraju teror zdravlja zamijenio terorom ljepote. Kao što je prije trebalo biti fiskulturnik, tako je sada potrebno biti metroseksualac, ili kako se već zovu sve te budalaštine. A da se i ne govori o depilaciji: da se danas koja žena pojavi na plaži neobrijanih pazuha, izazvalo bi to veće zgražanje nego što ga je u ono doba mogla izazvati žena koja bi pazuha ipak obrijala.

Čak se ni u vojsku više ne ide, i nitko više ne razumije Melkiora Tresića.

Dame biraju

Sredinom šezdesetih – oko svoje dvadesete godine – prestao sam odlaziti na plesove. Nije to bilo zato što sam prešao iz Vukovara u Zagreb, pa bio bez pravog društva, a ni zato što sam postao student, pa počeo misliti kako sam iznad te vrste zabave. Razlozi uopće nisu bili načelni, jer nekoliko sam puta pokušao otići, a onda vidio da to naprosto nema smisla. Jasno sam osjećao kako mi ondje nije mjesto.

Kad sam se upitao odakle taj osjećaj dolazi, učinilo mi se da to ima nekakve veze s dobi. Jer, na tim plesovima ljudi su bili ili izrazito stariji ili izrazito mlađi od mene. A kad kažem izrazito, onda mislim tri ili četiri godine, a to je u tom životnom razdoblju silno mnogo. Ukratko, na jednim sam se plesovima osjećao prestar, a na drugima premlad. A što je još zanimljivije, otkrio sam da je slično i s mojim vršnjacima: nisam poznao nikoga na svojoj godini na fakultetu tko bi redovito išao na plesove, i nisam poznao nikoga kome bi ples bio omiljeni način zabave i najsigurniji put afirmacije kod suprotnog spola. Kao da smo i ja i moja generacija upali u nekakav vremenski procijep i ondje zaglavili. Počeo sam se pitati o čemu se radi. A onda su mi same okolnosti u kojima sam živio ponudile odgovor na to pitanje, koje se meni u onim godinama i onoj situaciji baš i nije činilo onako bezazlenim kako možda danas zvuči.

U to sam vrijeme, naime, stanovao u domu i hranio sam se u Studentskom centru. A to znači da sam na ta dva mjesta provodio većinu svojega vremena, ako se izuzme fakultet i ako se izuzmu knjižnice po kojima sam obilazio. Dom i Studentski centar služili su za zadovoljavanje temeljnih životnih potreba: da imaš gdje skloniti glavu i da imaš gdje nešto pojesti. Upravo zato, te su institucije nastojale obogatiti svoju ponudu nečim što će biti iznad te elementarne razine. Zato su u Studentskom centru imali različite izložbe, tribine, čak i kino i kazalište, dok su u domu neprestano organizirali gostovanja nekakvih predavača, priređivali diskusije i slično. I, na obje strane postojao je ples. A upravo zbog toga plesa sve ovo i govorim, jer on se na ta dva mjesta toliko razlikovao da je to naprosto moralo značiti nešto važno.

U domu – a onaj u kojem sam ja tada stanovao zvao se Cvjetno naselje – postojala je ovelika dvorana koja je nastala tako što su mostom spojili dva paviljona najbliže ulazu, te na taj način dobili prostor za okupljanje. Ondje je svake subote i nedjelje svirala živa glazba i bio je ples. Moram nešto kazati i o glazbi i o plesu, jer ubrzo će se vidjeti zašto je to znakovito.

Dakle, što se tiče glazbe, presudan je bio sastav orkestra i repertoar. U bendu je bio električni klavir, saksofon, truba, kontrabas i naravno bubnjevi, a bila je i električna gitara, premda najčešće u ulozi pratećeg instrumenta. Dakako da se i pjevalo, a pjevač je, koliko se mogu sjetiti, bio posve nepoznat, što vjerojatno znači da je i cijeli bend bio sastavljen od studenata. Taj je sastav svirao standarde: poznate, malo starije i malo novije šlagere, kao i druge pjesme uz koje se moglo plesati, uz nešto noviteta s tada popularnih glazbenih festivala. Pazilo se da budu ravnomjerno zastupljeni brži i polaganiji brojevi, pa da mogu doći na svoje i oni koji bi htjeli pokazati plesnu vještinu, a i oni koji bi pokušali malko

čvršće stisnuti kolegicu s kojom plešu. Ples se završavao pjesmom kojoj više ne znam naslov, ali znam početne stihove:

Tebi san polako sklapa oči,
laku noć, laku noć, laku noć...

Ta je pjesma – prilično stara i prilično sladunjava – bila u skladu s općim stilom tih plesnih priredaba. Jer, tu je sve bilo posve konvencionalno i nalik na ono što smo vidjeli još pedesetih, kad smo prvi put promolili nos u dvoranu za ples. Jer, sve je tu bilo programirano: za ples je trebalo moliti ne samo djevojku, nego i kavalira, trebalo je za vrijeme plesa voditi određenu vrstu razgovora, znalo se koliko je puta pristojno doći po neku djevojku, i tako dalje. Sad ono važno: glavna publika na tim plesovima bili su provincijalci (stanovnici doma i njihovi znanci), pa otuda staromodnost i njihove odjeće i njihove glazbe i njihovih manira. I najvažnije: na tim su plesovima tada (školske godine 1966/67) svi bili stariji od mene, uključujući i djevojke, jer sve su to bili apsolvenci ili studenti viših godina. Jasno se vidjelo da oni već razmišljaju o braku i planiraju svoj budućni život, a ja sam osjećao da ni s njihovim statusom ni s njihovim načinom zabave nemam ništa zajedničko.

Drugačije je bilo u Studentskom centru, i to jako drugačije. Ondje su postojala dva prostora za ples, zimski i ljetni. Zimski je bio u dvorani na drugom katu (koja je inače služila kao čitaonica) i ondje je uvijek bila strašna gužva. Ljetni prostor bio je u dvorištu i nalazio se između menze i kafica, pa se i izvana mogao vidjeti i bend i plesači. I, moglo se vidjeti kakvi su.

Premda je još samo koju godinu prije na tome plesu svirao sastav Tomice Simovića, a pjevao Arsen Dedić, sad su ondje prevladali gitaristički sastavi. A to znači da je glazba bila mnogo bučnija nego u domu, jer su zvučnici bili jači, a osim toga, pjevač se derao iz svega glasa, bubnjar je razbijao bubnjeve, a gitaristi su drмали one fendere do iznemoglosti, tako da bi čovjeku počela od buke igrati utroba, čak i ako je – kao ja – samo promatrao cijelu tu predstavu kroz staklo. Ovi su dečki, dakako, svirali i pjesme koje su primjerene takvome stilu: nikakve šlagere, nikakve standarde i evergrine, nego sve neke novije stvari skinute s Radio-Luxemburga, ili bar takve koje su do tada bile kod nas nepoznate. Svirali su, na primjer »Roboti«, i tu bi se po nekoliko puta ponovila pjesma *Mramor, kamen i željezo*, za koju sam ja istom mnogo kasnije doznao da je njemačkoga podrijetla.

Uz tu se glazbu, naravno i plesalo drugačije nego uz onu u domu. Doduše, još je uvijek postojao običaj da momak zamoli djevojku za ples, ali sve ostalo što bi potom došlo bilo je novo. Odveo bi on nju do podija, ondje bi stali jedno nasuprot drugome, a onda bi počeli izvoditi plesne pokrete ne dodirujući se, nego se samo gledajući i eventualno razgovarajući. A to je, kad se pogleda iz tradicionalističke perspektive (koja je bila i moja), bilo pomalo besmisleno: pa, majka mu stara, ples i služi tome da bi se ljudi dodirivali, i kakva onda ima smisla da par pleše odvojeno? Doduše, razumio sam ja da i taj način već ima neku svoju tradiciju, a nju je uspostavio još twist, početkom šezdesetih, kad su se svi vrtjeli i uvijali, pa su twist plesale i debele gospođe u haljinama od lamea na dočecima nove godine, dok su velikom priredbu na kojoj se plesao samo twist nazvali Tvisti-

Roboti – Oh, jeee..., 1967.

Arsen Dedić – Čovjek kao ja, 1969.

lište. Ali, twist je bio i prošao, a ovo mi se ipak činilo malo previše. No, koga je bilo briga što se meni čini? Konvencija se razvijala i dalje: nakon stanovitoga vremena, čovjek više nije ni morao imati partnericu, nego bi se naprosto popeo na podij – gdje se ionako nije znalo tko je s kim, jer svi su se vrtjeli na sve strane – i počeo plesati za svoj groš. I, nikome to nije bilo neobično, jer bila je to logična posljedica procesa kojem smo svjedočili u to vrijeme. Svatko naime, ne samo da je mogao plesati sam, nego je i morao, čak i onda kad je imao partnericu, budući da se nije trebao s njom usklađivati, nego je uspostavljao neki svoj odnos prema glazbi. Reći će tko god: to i nije bilo tako loše za osamljene ljude. I to je zacijelo točno, nevolja je samo u tome što je takvih ljudi bilo sve više.

Ali, dok sam sve to promatrao, meni je i u Studentskom centru bio važan socijalni moment, baš kao i u domu. I, shvatio sam da se od tih modernih plesača razlikujem čak dvostruko. Prvo, većina njih bili su rođeni Zagrepčani, to se vidjelo po odjeći i čulo se po govoru, pa je provincijalac poput mene tu bio donekle frustriran. No, bilo je tu još nešto: svi ti plesači bili su zapravo srednjoškolci, dakle iz moje studentske perspektive zapravo dječurlija. Ja im nisam pripadao. A o tome bih se osvjedočio osobito onda kad bih vidio nekoga mojih godina ili starijeg gdje pokušava s onim balavcima plesati: bilo je to više tužno nego smiješno.

I tako, te su dvije plesne priredbe – ona u domu i ona u Centru – postale za mene nekakvi modeli. One su slikovito prikazivale dvije uloge što ih ples može igrati u društvu, pa su čak, pogledajmo istini u oči, reprezentirale i dvije povijesne epohe. Oni što su u Cvjetnom naselju plesali uz saksofon koji je izvodio stare hitove, zapravo su pripadali prošlosti, a ovi što su se u Studentskom centru drмали uz gitare i najnoviji repertoar, pripadali su budućnosti. Između njih bila je sadašnjost, prolazna i nevažna, baš kao i ja i moja generacija.

A kako je vrijeme teklo, tako sam bivao sve uvjereniji da je ta razlika duboka i važna, a da su one dvije plesne dvorane istinski simbolične. Sjetio sam se, recimo, da zapažanja o plesu povežem s velikim temama toga vremena, to jest s drogom i sa seksualnom revolucijom, pa mi se učinilo da se sve savršeno slaže. Onome tko konzumira stimulanse, ne treba glazba, nego mu treba samo ritam, i njegovo je plesanje tek instinktivno trzanje na koje nas već i samo na-

še tijelo sili: takav čovjek nema kada misliti ni na plesne figure ni na partnericu, nego se predaje glazbi. A onda, neće valjda biti da je baš slučajno što su se plesni partneri stali razdvajati upravo u doba sve većega oslobađanja spolnosti. Jer, u vrijeme kad su na tom polju postojali mnogi tabui, ples je mogao biti simbol koitusa, pa je mogao biti i zamjena za nj, a institucija plesa bila je dragocjena prilika da se ljudi dodirnu i da jedno drugome nešto važno prišapnu. A u vrijeme kad se lako i brzo prelazi na stvar, kad se vrlo rano stječu prva iskustva, nisu potrebne sve one udvaračke kerefeke, a ni sva ona metaforika što je ples u sebi sadrži.

Već je tada bilo jasno tko će pobijediti: ono u Cvjetnom naselju osuđeno je na propast, a ovo u Studentskom centru osvojiti će svijet. Ali, tada još nismo bili svjesni da zapravo živimo na granici među epohama, a da je način na koji se pleše tek jedan od znakova da tu granicu pomalo prelazimo. Ili je možda ples alegorija cijele te promjene? Govorim, dakako, o onome što se danas smatra općim mjestom kulturne povijesti: upravo u drugoj polovici šezdesetih godina modernizam se ugasio, da bi ustupio mjesto postmoderni. Tvrdi se čak da su studentska gibanja 1968. (gibanja drugačija, ali opet ne posve različita od plesnih) bila posljednja modernistička revolucija i da je nakon njih nastupilo nešto drugo. Razlike između modernizma i postmodernizma pak jedni autori opisuju ovako, drugi onako, ali se svi slažu da je za modernizam karakteristična ideologija koja objašnjava kolektivitet, to jest klasu, naciju, civilizaciju, dok postmoderna više ne vjeruje da su takva objašnjenja moguća, pa se okreće pojedincu: kolektiv pomalo nestaje, ostaje samo individuum u svojoj suočenosti s posljednjim stvarima.

I kako onda da to čovjeka ne podsjeti na ono što se zbivalo na plesnim podijima toga vremena? U modernizmu – u Cvjetnom naselju – ljudi su još plesali u parovima i vjerovali da sve to – cijela ta dvorana i sve oko nje – ima neki zajednički smisao. U postmodernizmu – u Studentskom centru – svatko je ostao sam s glazbom: mogao je raditi što je god htio, ali to više nikome, pa ni njemu samome, nije bilo važno.

Svjestan sam da je ovo moje zaključivanje olako i brzo-pleto, ali nisam mogao odoljeti a da ga ne izložim, sve se nadajući da će barem biti efektno, kao kakva dobra plesna figura.

Zdenko Kremer

ŠAHOVSKE ALTERNATIVE

Pregled najzanimljivijih varijacija na temu šahovske igre

Šahovskoj igri svatko od nas zacijelo zna ono osnovno – poznaje izgled šahovske ploče, razlikuje šahovske figure, jasna su mu sva pravila igre, možda zna i kako idu neka otvaranja. Većina nas zna nešto i o povijesti šaha, šahovskim prvacima, slavnim mečevima i poznatim šahovskim turnirima (premda treba primijetiti kako je popularnost šahovske igre u ovo naše vrijeme sve manja). No nešto je manje poznato da postoje »šahovske alternative«, tj. igre koje su nešto slično »klasičnom šahu« – igri po određenim pravilima na kvadratičnoj ploči dimenzija 8x8 polja, u kojoj sudjeluju bijela i crna vojska s po 16 figura – ali nisu baš to isto.

Autor ovoga članka došao je na ideju o jednoj šahovskoj alternativni prije nešto manje od tri desetljeća, kad mu je palo na pamet da bi se šah mogao igrati i na ploči koja nije kvadratična, nego okrugla, s tim da šahovska polja omeđuje osam koncentričnih kružnica i pramen od 4 pravca smještenih simetrično u odnosu na središte tih kružnica, koji ploču, tj. krug određen kružnicom najvećeg radijusa, dijele na pravilne »kriške«. Polja na toj »alternativnoj« šahovskoj ploči predstavljaju dakle isječci kružnih vijenaca definiranih sus(l)jednim (koncentričnim) kružnicama. Treba napomenuti da i polja u središnjem dijelu ploče također čine kružni vijenac, a ne krug, jer pretpostavljamo da zajedničko središte kružnica ne pripada ploči. Ta je pretpostavka prirodna jer se tako realizira simetričnost njezine »bijele« i »crne« strane. Figure je zgodno poslagati unutar prva dva »vanjska«, odnosno prva dva »unutrašnja« kružna vijenca – bijele odnosno crne figure stavljamo u vanjski (onaj najvećeg opsega) i unutrašnji (onaj najmanjeg opsega), dok pješake slažemo ispred njih (u prvi susjedni). Možemo uzeti da je raspored figura analogan onome u izvornoj šahovskoj igri – bijelu kraljicu stavimo na jedno bijelo polje u naznačenom vijencu, a crnu na nasuprotno crno polje, kraljeve stavimo zdesna, odnosno slijeva, i onda slažemo ostale figure kao i obično. Jasno je da

će na ovaj način topovi stajati jedan uz drugi.¹ Ako sad još pretpostavimo da za kretanje figura vrijede potpuno jednaka pravila kao u izvornom šahu, onda smo potpuno definirali igru koju možemo nazvati »okruglim šahom« ili »šahom na cilindru«. Nije naime teško zaključiti da igra koja se dobije na taj način odgovara šahovskoj igri na ploči kod koje su linije a i h slijepljene jedna uz drugu – polje a1 uz h1, a2 uz h2, ... , a8 uz h8, a takvim se lijepljenjem dobiva, jasno, cilindar. Zanimljivo je primijetiti da su u takvoj igri moguće pozicije u kojima jedna »teška« figura napada protivničku figuru s dvije strane – i slijeva i zdesna – pa je ovdje »moć« tih figura znatno veća (što inače pomalo kvari zanimljivost i opći dojam same igre). Okrugli (odnosno cilindrični) šah s početnim rasporedom figura prikazan je na sl. 1.

Sad kad smo smislili jednu šahovsku alternativu, nije teško smisliti još mnogo njih. Možemo recimo definirati drugu cilindričnu »verziju«, kod koje su figure poslagane radijalno, pri čemu bi bilo prikladno dodati još jedan red pješaka, jer se u tom slučaju topovi i kraljice međusobno napadaju – svaka vojska bi u tom slučaju imala ukupno 24 figure – te pritom povećati broj polja, dodavanjem barem 6 novih redova da bi razmak vojski, gledajući s obje strane, bio (barem) po 4 polja – a možemo razmišljati o dodavanju 8 ili čak 10 redova (s obzirom na veličinu obiju vojski). Možemo također zamisliti šahovsku igru na kugli ili Möbiusovoj vrpici (vidi niže). Pripomenimo da u ta dva slučaja ploču ne bismo mogli projicirati u dvije dimenzije, kao što smo to učinili s onom cilindričnom, bez »deformacije« njezine topologije.

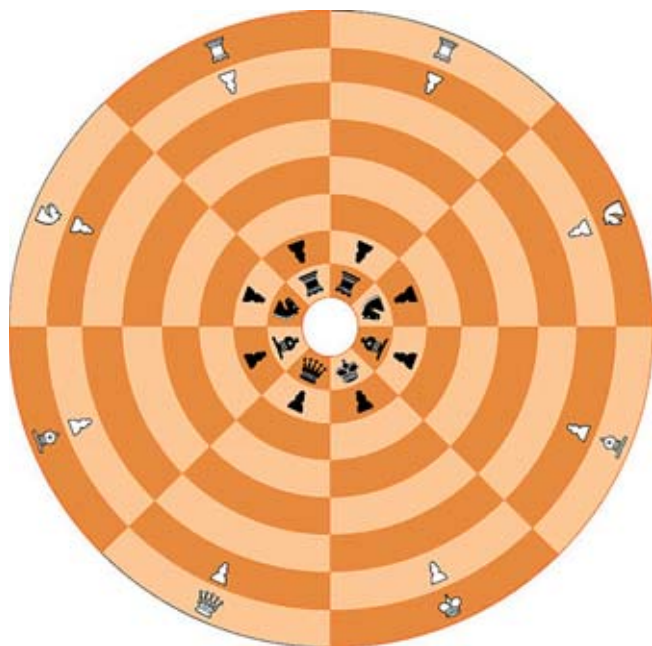
¹ Ovdje se nameće ideja da raspored figura malo promijenimo – recimo da topove stavimo na mjesto skakača, a na njihovo mjesto po jednog skakača i lovca ili da promjenu položaja topova napravimo na neki drugi način. Također, možemo uvesti i neka nova pravila, koja se tiču recimo »dosega« teških figura (radi njihove povećane moći) i sl.

No u današnje vrijeme više nema smisla izmišljati nove šahovske varijante jer ih je vjerojatno već izmislio netko drugi, što možemo saznati preko interneta. Naime, kako već piše u Wikipediji, do danas je »registrirano« više od 2000 različitih alternativnih varijanti šahovske igre.

Postoje razni načini na koje možemo modificirati »klasičnu« šahovsku igru i tako stvoriti njezinu alternativnu varijantu. Alternativna se varijanta od one »klasične« može razlikovati po drugačij(e/i)m:

- (a) rasporedu figura na početku;
- (b) pravilima igre – različito kretanje figura te različit način rokade i unapređenja pješaka;
- (c) figurama koje sudjeluju u igri – manji ili veći broj postojećih figura ili neke nove;
- (d) obliku ploče – različita veličina, topologija ili dimenzionalnost ploče te različit oblik polja.

Jasno, ti se zahtjevi mogu međusobno kombinirati pa tako nastaje nepregledno mnoštvo alternativnih šahovskih igara – uzimajući u obzir zahtjev (d) dobivamo ih zapravo beskonačno mnogo.² U ovome ćemo članku razmotriti (još) neke od tih igara koje su stekle širu popularnost ili su po nečemu posebno zanimljive.

Slika 1. Okrugli (cilindrični) šah³

Jedna je od onih popularnijih Fischerov Chess960, u kojem se organiziraju i svjetska prvenstva. Tu šahovsku varijantu predložio je godine 1996. bivši svjetski šahovski prvak Robert »Bobby« Fischer (1943–2008), motiviran stanjem u suvremenom natjecateljskom šahu, gdje se

² U šahovske alternative mogu se ubrojiti i varijante s više igrača, one kod kojih je moguće povući više poteza odjednom, te one s elementima slučajnosti, gdje igra uključuje bacanje kocke ili izvlačenje karata.

³ Sliku je izradio Dražen Pencel. Ostale slike preuzete su iz Wikipedije.

za uspjeh pokazuje puno bitnijim poznavanje šahovske teorije nego talent i intuicija igrača. U toj šahovskoj varijanti šahovske su figure (u prvom i osmom redu) početno raspoređene na slučajan način, pa teorije »šahovskih otvaranja« ovdje više ne pomažu. Pritom se postavljaju tri uvjeta:

- (i) raspored crnih i bijelih figura je isti;
- (ii) lovci započinju igru na poljima različite boje;
- (iii) kralj se nalazi negdje između dva topa.

Sva druga pravila ostaju ista. Početna pozicija figura određuje se, prema prihvaćenoj konvenciji, bacanjem kocke – primjerice, prvim bacanjem određuje se pozicija bijelog lovca na crnom polju (brojka 1 odgovara prvom crnom polju (a1), brojka 2 drugom (c1), brojka 3 trećem (e1), brojka 4 četvrtom (g1), dok se za 5 i 6 kocka baca ponovo), zatim pozicija drugog lovca (onog na crnom polju), itd. Brojka 960 dolazi od broja mogućih početnih pozicija: 4 (moguće pozicije prvog lovca) x 4 (moguće pozicije drugog lovca) x 6 (mogućih pozicija prvog skakača) x 5 (mogućih pozicija drugog skakača) x 4 (moguće pozicije kraljice) x 1 (moguća pozicija topova i kralja zbog zahtjeva (iii)) / 2 (jer se skakači ne mogu razlikovati) = 960. Jasno je da svaka od tih pozicija ima sebi identičnu inačicu, koja predstavlja njezinu zrcalnu sliku (u oba je slučaja riječ o »istoj igri«, tj. igri u ogledalu), no asimetrija nastaje zbog pravila rokade koje glasi da se rokada može izvesti uz iste uvjete (nepomicanje figura i nepostojanje »zapreka« na trasi rokade), te da kralj i top, neovisno o svom početnom položaju uvijek stavljaju na pozicije na koje dolaze rokadom u »klasičnoj šahovskoj igri« (polja c1/8 i d1/8 pri velikoj, odnosno g1/8 i e1/8 pri maloj, respektivno). Modifikacijom tog pravila, tako da zahtijevamo da se pri rokadi kralj pomakne za dva mjesta prema topu ili preko topa, a da se top pomakne na polje koje je kralj pritom »prešao«, osim u slučaju kad su top i kralj jedan do drugoga u kutu ploče, pri kojemu jednostavno zamjenjujemo njihova mjesta, dobivamo još jednu alternativnu šahovsku varijantu nazvanu Chess480 – ovdje, prema gore navedenoj primjedbi o zrcalnoj simetriji, imamo točno upola manji broj različitih početnih pozicija. No, ta šahovska varijanta nije toliko popularna, kao ni druge »varijacije« Chessa960 (Chess250, Corner Chess, Double Fischer Random Chess i sl.).

Jedna karakteristična početna pozicija figura u Fischerovu Chessu960 prikazana je na sl. 2.

Šahovske alternative kod kojih imamo drugačija pravila igre, odnosno različite figure, nije teško izmisliti. Pitanje je samo je li takva alternativa dovoljno zanimljiva za igranje i jesu li bijele i crne snage »uravnotežene« ako im se sastav i brojnost vojski razlikuju. Neke od igara toga tipa prikazane su na slikama koje slijede.

Na sl. 3 prikazane su igre kod kojih imamo različit broj figura, ali pravila ostaju ista, osim pravila za rokadu koja je u Peasant's Revoltu nemoguća. Kod šahovskih alternativa na sl. 4 očito moramo uvesti neka nova pravila, jer fi-

Slika 2. Chess960 Roberta Fischera

Pawns game

Peasant's revolt

Slika 3. Pješaci za kraljicu i Seljačka buna

Marxist game

Republican game

Slika 4. Marksistički šah i Republikanski šah

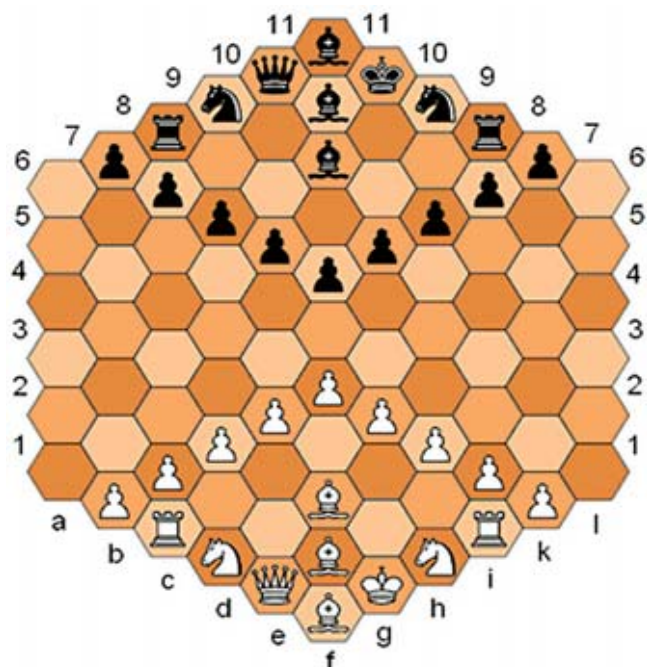
gura kralja ne postoji, pa on ne može biti matiran. Prirodno bi bilo reći da se poraženim smatra onaj tko ostane bez ijedne figure na ploči. No u varijanti »Marxist« možemo uvesti i pravilo da pobjeđuje onaj tko prvi dovede pješaka do suprotnoga kraja ploče. Ovdje se može otvoriti i pitanje unapređenja pješaka – recimo može li se pješak koji je došao do suprotnoga kraja ploče, u varijanti »Republican«, unaprijediti u kraljicu. U varijanti »Marxist« možemo uvesti recimo i pravilo o promjeni smjera gibanja pješaka koji je došao do kraja ploče uz eventualnu promjenu linije u kojoj se nalazi. Uglavnom, varijacijom pravila igre kod tih šahovskih alternativa moguće je dobiti brojne varijante takve igre, čiju smislenost i zanimljivost može utvrditi jedino provjera »u praksi«.

Heksagonalni šah šahovska je alternativa kod koje su promijenjeni i oblik ploče i oblik polja, pa su samim tim drugačija i pravila igre. Kao što možemo naslutiti iz naziva,

šahovska polja ovdje nisu kvadrati nego heksagoni, a i sama je ploča heksagonalnog oblika. Osim bijelih i crnih polja, postoje i ona sive boje, i s tim se u vezi pojavljuje još jedan (treći) lovac – onaj čije je kretanje ograničeno samo na siva polja, a u nekim se varijantama pojavljuje i treći skakač. Uvođenje je sivih polja prirodno jer se heksagoni koji »pokrivaju« ravninu pružaju u tri različita smjera.

Najpoznatija varijanta heksagonalnog šaha jest ona koju je izmislio Poljak Władysław Głinski 1936. godine. Popularna je bila posebno u zemljama Istočne Europe, gdje su se, osobito u drugoj polovici prošlog stoljeća, održavali brojni turniri, pa čak i prvenstva pojedinih zemalja (Poljska, Mađarska, Sovjetski Savez).

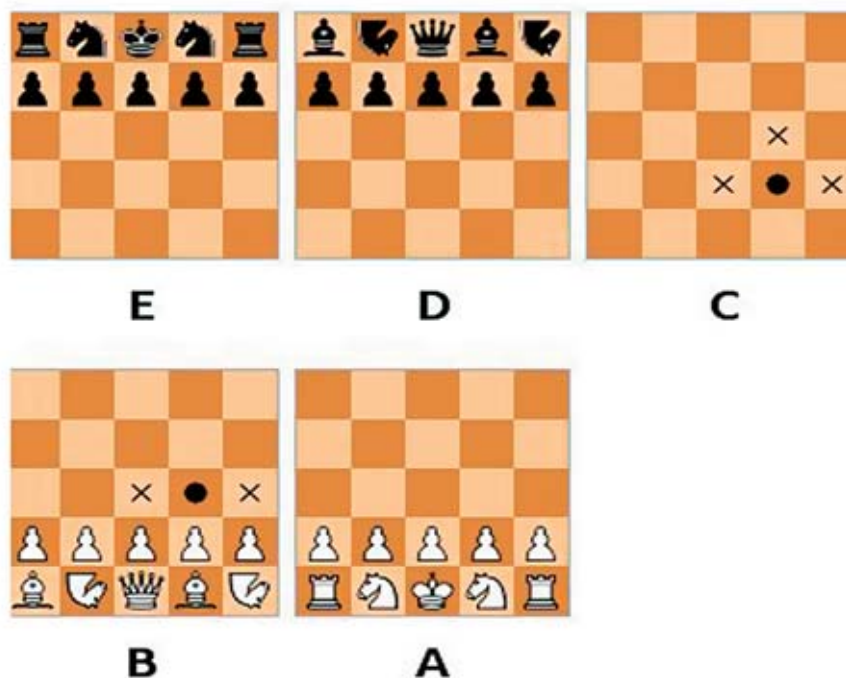
Figure u toj igri čine one iste kao u klasičnom šahu, uz dodatak još jednog lovca (koji se giba po sivim poljima) i jednog pješaka. Izgled heksagonalne ploče i početna pozicija figura u ovoj varijanti šahovske igre prikazani su na

Slika 5. Heksagonalni šah Władysława Glińskiego

sl. 5. Kretanje figura zadano je po analogiji s klasičnim šahom, samo što ovdje, iz gore spomenutog razloga, umjesto tri smjera kretanja figura (lijevo-desno, naprijed-nazad i dijagonalno), imamo njih šest (u smjeru pružanja heksagonskih polja i u smjeru vrhova svakoga takvog polja, $3 + 3 = 6$). Topovi se kreću u smjeru pružanja polja, tj. »kroz njihove stranice«, lovci u smjeru vrhova polja, tj. »kroz njihove vrhove« (i duž zajedničke stranice dvaju susjednih heksagona, tako da ne »napadaju« ni jedno od polja koje graniči s onim na kojemu se nalaze), dok skakač »skače« kroz vrh polja na kojem se početno nalazio i onda dijagonalno kroz jednu od dvije »dalje« stranice heksagonskog polja na kojem se tim pomakom našao. Pješaci se, kao i prije, kreću samo naprijed, a napadaju susjedna polja u smjeru gore-lijevo i gore-desno (NW i NE) ako su bijeli, odnosno dolje-lijevo ili dolje-desno (SW i SE) ako su crni. U toj igri rokade nisu dopuštene. Što se tiče notacije na sl. 5, slova označavaju vertikalne linije (nizovi heksagonalnih polja koji međusobno graniče preko svoje »gornje« i »donje« stranice), a brojke redove koji se u središnjoj točki, tj. na središnjoj liniji (f), »savijaju« za 120° (smjer »donjeg« ruba ploče).

Osim heksagonalnog šaha Glińskiego postoje i varijante McCooeya i Shafrana, koje pretpostavljaju drugačiji početni raspored figura i nešto promijenjena pravila (kretanje pješaka, mogućnost rokade i dr.), a postoje još neke manje poznate varijante (recimo varijanta s tri igrača, kod koje su tri vojske smještene duž rubova heksagonalne ploče koji se ne dodiruju).

Slika 6. Trodimenzionalni šah Ferdinanda Macka

Šahovska alternativa koja se od klasičnog šaha razlikuje po svojoj »dimenzionalnosti«, pa samim tim i po drugačijoj ploči i po drugačijim pravilima, a i po drugačijim figurama i njihovu rasporedu, jest Raumschach, šah u tri dimenzije koji je 1907. godine smislio Nijemac Ferdinand Mack. »Ploču«⁴ za tu igru možemo predočiti kao kocku s »baznom plohom« dimenzija 5x5 i 5 nivoa ili »katova«. Na dva najniža kata početno je smještena bijela vojska, a na dva najviša crna. Katovi ploče označavaju se velikim slovima (A-E), dok se linije i redovi označavaju po običaju, malim slovima (a-e) i brojevima (1-5) respektivno. Prikaz ploče s početnim pozicijama bijelih i crnih figura dan je na sl. 6. Crnim točkama odnosno križićima označena su polja na koja se može pomaknuti odnosno koja napada pješak na poziciji Bd2.

Nova je figura u toj varijanti šahovske igre »jednorog«, koji je na slici prikazan simbolom preokrenutoga skakača. Ta figura kreće se u smjeru vrhova kocke koja predstavlja (trodimenzionalno) polje na kojem se trenutačno nalazi (dakle u 8 smjerova, »kroz vrhove« susjednih kocaka). Skakači, lovci i topovi kreću se isto kao i u »klasičnom šahu«, ali u sve tri »ravnine« koje prolaze kroz polje na kojima se trenutačno nalaze. To znači da se lovci kreću »kroz bridove« susjednih kocki (polja), topovi »kroz plohe«, dok se skakač, u svojem uobičajenom »L skoku«, kreće najprije u jednom od 6, a onda u jednom od 4 moguća smjera, okomita na prethodni smjer. Kretanje kraljice kombinacija je kretanja jednoroga, lovaca i topova. Kralj se kreće u istim smjerovima kao i kraljica, ali može napredovati samo za jedno polje, dok pješak može napredovati samo u smjerovima »naprijed« ili »gore« – ako je bijeli, i »naprijed gledano sa suprotne strane« ili »dolje« – ako je crni, i to samo za jedno polje, a napada u smjeru »kroz bridove« susjednih kocaka (polja), i to »naprijed« i »gore« odnosno »naprijed gledano sa suprotne strane« i »dolje« respektivno. U ovoj igri nema pomicanja pješaka za dva polja, *en passant* i rokada. Promocija pješaka u figuru događa se kad on dođe do nasuprotnog »ruba« ploče, tj. linije E5 ako je crni ili linije A1 ako je bijeli.

Jasno je da varijanata trodimenzionalnog šaha može biti mnoštvo – možemo mijenjati dimenzije »ploče« (a i dimenzije pojedinih njezinih »katova«), broj, raspored i vrstu figura te pravila za njihovo kretanje. No treba pripomenuti da se povećanjem dimenzija ploče (ako uzimamo da je ploča kubična, što ne mora biti) jako povećava broj šahovskih polja – ploča za Raumschach zato i jest tako »malih« dimenzija (5x5x5), jer već u tom slučaju broj šahovskih polja iznosi 125. Recimo kad bismo definirali »prirodnu« ekstenziju »klasičnog« šaha u tri dimenzije, s pločom 8x8x8 imali bismo ukupno 512 polja. Zato bi za takvu ekstenziju svakako trebalo figure postavljene duž jednog ruba u pri-

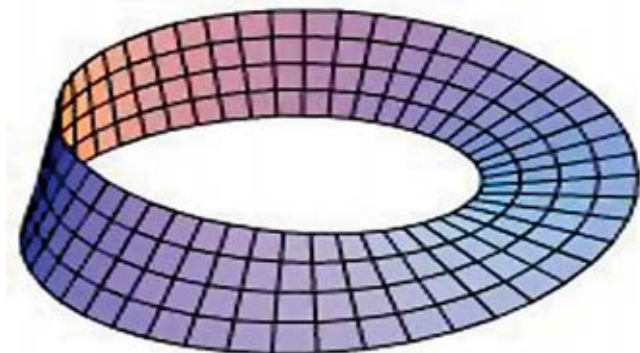
zemlju (na donjem »katu«), odnosno onoga nasuprotnoga na gornjem, okružiti pješacima sa sve tri strane (prednje, gornje, tj. donje, i dijagonalne), a korisno bi bilo među njih ubaciti i nekoliko jednoroga (4 ili više), da bi se pojačala dinamika igre – iz tog su razloga jednorogi i uvedeni u Raumschach. No jasno je da bi takva igra bila vrlo dugotrajna i zamorna.

Osim tih varijanti trodimenzionalnog šaha poznate su još neke – recimo ona s 8x8 pločom na tri kata ili ona kod koje su različiti katovi različitih dimenzija. Dalje poopćenje šahovske igre može činiti igra u 4 dimenzije, kod koje ploču predstavlja četverodimenzionalna kocka (teserakt), no takva razmatranja prepuštamo zainteresiranim čitateljima.

Na kraju ćemo reći nešto o šahovskoj alternativi zvanoj Möbiusov šah ili šah na Möbiusovoj vrpci, koja je u proučavanju šahovskih alternativa pala na pamet i autoru ovoga članka (premda su takve vrste šahovskih igara smislili i drugi entuzijasti, kao što se to može vidjeti na internetu), a o čemu je već napisao više tekstova. Möbiusova vrpca je ploha koja nastaje lijepljenjem dviju nasuprotnih stranica pravokutnika jedne uz drugu i to tako da ako vrhove pravokutnika označimo redom (recimo smjerom suprotnim od smjera kretanja kazaljki na satu) s A, B, C, D, onda točku A lijepimo uz C i B uz D (primijetimo da lijepljenjem A uz B i C uz D dobivamo cilindar), što znači da jednu stranicu pravokutnika najprije treba »preokrenuti« odnosno »izvinuti«, pa tek onda slijepiti uz drugu stranicu. Ta »ploha«, za razliku od cilindra, ima samo jedan rub i jednu »stranu« (zgodno je da čitatelj napravi Möbiusovu vrpću od papira, pa onda sam istraži njezina svojstva). Izgled Möbiusove vrpce prikazan je na sl. 7.

Šahovska ploča za »Möbiusovu igru« može se napraviti tako da uzmemo pravokutnik dimenzija 8x18 polja (8 linija i 18 redova koje označavamo brojkama i slovima kao u klasičnom šahu), jedan njegov kraći rub »preokrenemo« i onda slijepimo s drugim kraćim rubom – dakle polje a1 lijepimo uz h18, ..., h1 uz a18. Primijetimo da su polja a1 i h18 crna, odnosno da su b1 i g18 bijela, itd. Prema tome na takvoj je ploči narušen slijed crno-bijelih polja što znači da gibanje lovaca neće biti ograničeno samo na bijela, odnosno samo na crna polja. Dakako, da bismo osigurali pravilan slijed crno-bijelih polja, mogli bismo dodati ili oduzeti jedan redak, no to nećemo učiniti iz razloga simetričnosti položaja vojski. Naime, vojske ćemo rasporediti »poprečno«, od jednog (dijela) ruba vrpce do drugoga (duž retka s 8 polja), pa kako odmah vidimo da bi u slučaju samo jednog reda pješaka topovi napadali jedni druge, a svaka bi kraljica držala u šahu suprotnoga kralja, dodat ćemo još jedan red pješaka koji sprečavaju te napade. Dakle, vojske će zauzeti 3 + 3 = 6 redaka, što znači da ih možemo rasporediti simetrično, tako da budu razmaknute za 6 polja i s jedne i s druge »strane«. Ako bismo imali neparan broj redova, to bi, jasno, značilo da vojske nužno moraju biti razmaknute

⁴ Taj termin je možda neprikladan u ovom kontekstu, jer podrazumijeva dvodimenzionalan geometrijski »objekt«, no koristimo se njim u »generaliziranom smislu«.

Slika 7. Möbiusova vrpca

za različit broj polja s jedne odnosno s druge »strane«. Dakako, igre kod kojih ploča ima 19, 17 ili bilo koji neparni broj redaka (dovoljno velik da sve figure stanu na ploču), kod kojih je kretanje lovaca ograničeno na polja iste boje, dodatne su varijante Möbiusova šaha, koje nam se čine malo manje »prirodnima«, premda se možda u praksi mogu pokazati prikladnijima.

Šahovske vojske sada možemo rasporediti analogno »klasičnom šahu« – u redak 1 stavimo figure po istom redosljedju – top, skakač, lovac itd., u redak 2 jedan, a u redak 18 drugi niz pješaka. Crne figure slažemo u redak 10, a pješake u retke 9 i 11. Pravila za kretanje figura, uključivo i rokade, ostaju ista, problem je ovdje samo pravilo za unapređenje pješaka, koji nikada ne može doći do »kraja« šahovske ploče. Možemo uzeti da se pješak ne unapređuje uopće, da se unapređuje u slučaju da dođe do linije u kojoj početno stoje protivničke figure (linije 1 i 10), ili čak da se unapređuje nakon što napravi puni krug i vrati se na svoje početno polje (što na prvi pogled izgleda kao zaista velik pothvat). Tako, dakako, dobivamo tri nove varijante Möbiusova šaha.

Napomenimo da je problem Möbiusova šaha u tome što je nezgodan za igranje. Kao što smo rekli na početku, Möbiusovu šahovsku ploču ne možemo projicirati u ravni bez deformiranja njezine topologije (ne može se u dvije dimenzije smjestiti »homeomorfno«), tako da je ploča dobivena takvim projiciranjem prilično nepregledna. Poduzetniji i spretniji ljubitelj šahovskih alternativa mogao bi pokušati izraditi trodimenzionalnu ploču za tu igru, no ovdje treba upozoriti na dvije stvari. Kao prvo, iz sl. 7 vidimo da je ta ploha »uvijena« tako da figure na nekim poljima (barem u gravitacijskom polju Zemlje) ne bi mogle stajati uspravno ili na bilo koji drugi način, osim ako su za to polje nekako pričvršćene (recimo magnetom). Drugi je problem u tome što Möbiusova vrpca ima samo jednu stranu (kao što smo gore napomenuli) tako da figura svojim gibanjem može doći (s »lica«) na »naličje« nekog polja (odgovarajuće polje s druge, »donje« strane ploče), koje nije »drugo«

polje, nego to isto. Bitno je primijetiti da naličje nekog polja na Möbiusovoj šahovskoj ploči predstavlja to isto polje, jer se u slučaju da je ploča neprozirna može dogoditi da se zbog nepažnje na istom polju nađu dvije figure – jedna s jedne, a druga s druge strane ploče, što je dakako nekorektna pozicija. Zato bi svakako bilo prikladno da ploča bude izrađena od prozirnog materijala. Možda bi bilo zgodno ugraditi lampice (lederice u obliku figura) unutar same prozirne ploče, tj. na svakom polju, pomoću kojih se može simbolizirati pozicija određene figure na tom polju, a koje se mogu na prikladan način kontrolirati. Druga je mogućnost da izradimo »dvostruke« figure, tako da dva primjerka iste figure »slijepimo« po njihovoj horizontalnoj »bazi«, dakle s njihove »donje« strane (kao što izgledaju likovi na igraćim kartama), koje se onda mogu »utaknuti« u pojedino polje na ploči – polja bi u tom slučaju trebala imati rupe kroz koje bi se figura mogla staviti, s nekim sistemom (recimo gumenim prstenom ili magnetom) pomoću kojega bi se pričvrstila uz ploču. Autor ovoga teksta mora priznati da je o tome samo razmišljao, ali da se nikad nije upustio u izradu »vjerne« Möbiusove šahovske ploče – dakle one u tri dimenzije – pa ne zna bi li se te ideje pokazale prikladnim u praksi, odnosno kako bi uopće bile izvedive.

Inače, zanimljivo je da se u vezi s Möbiusovim šahom, ali i drugim varijantama šahovske igre mogu formulirati zanimljivi matematički zadatci. Oni se odnose upravo na okolnost da naličje polja na Möbiusovoj ploči, kako smo već naglasili, predstavlja isto to polje, a da pri pretpostavci da to tako nije, dobivamo drugačiju topologiju ploče (ovdje konkretno cilindričnu).

Napomenimo na kraju da je tehnika koja bi pomogla u igranju ovakvih igara na jednostavan i vizualno prikladan način holografija, posebno ona kompjutorski upravljana. S obzirom na njezin napredak, sasvim je sigurno da ćemo jednom u budućnosti, pomoću uređaja za holografsko projiciranje, i u vlastitom domu moći igrati i Möbiusovu i neke od trodimenzionalnih šahovskih alternativa, uz pravi ugođaj njihove trodimenzionalnosti, a zacijelo će nam ta tehnika omogućiti da naslutimo i ugođaj dimenzija koje u našem svijetu ne postoje, recimo one četvrte, pa ćemo pomoću njihovih hologramskih projekcija u tri dimenzije igrati i šah na već spomenutom tesseractu (četverodimenzionalna kocka) ili na nekoj dvodimenzionalnoj plohi koja se ne može smjestiti u trodimenzionalni prostor, kao što je recimo Kleinova boca.⁵ Koliko ćemo dugo na to morati čekati, teško je procijeniti, ali teško da će za to trebati jednog desetljeća.

⁵ Kleinova je boca dvodimenzionalna ploha koja nastaje lijepljenjem dviju Möbiusovih vrpca duž njihovih (jedinostvenih) rubova. Zainteresirani čitalac lako može utvrditi da je tako što nemoguće izvesti (u tri dimenzije) – korištenjem dviju Möbiusovih vrpca jednakih dimenzija napravljenih od papira. Da se učiniti nešto takvo (tj. da se »potpuno« slijepe dvije Möbiusove vrpce), potrebna je jedna dimenzija više.

Josip Lisac

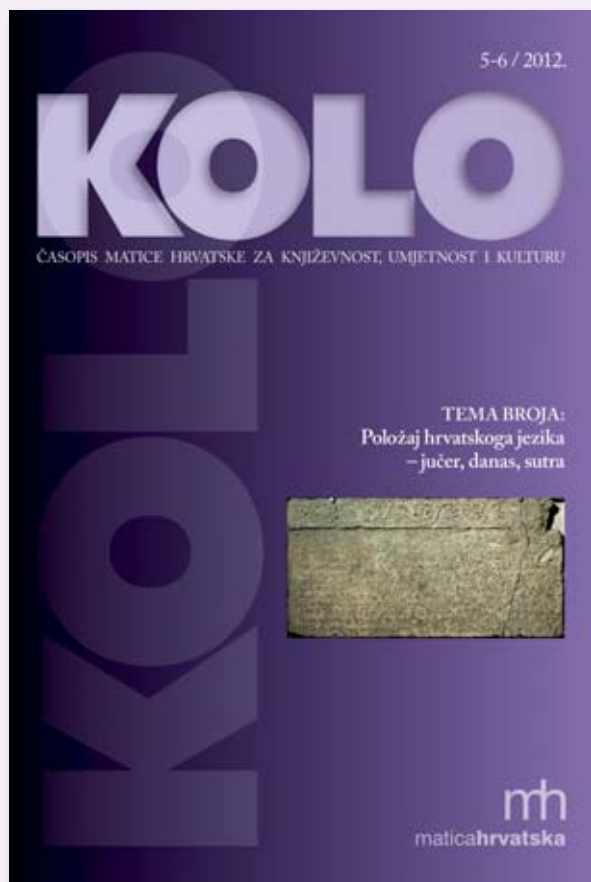
BITKA ZA JEZIK

Urednik: Ernest Fišer; *Kolo* 5–6, 2012;
nakladnik: Matica hrvatska; opseg: 320 str.

U doba kad je 1842. počeo izlaziti časopis *Kolo* upravo je jezik bio sredstvom hrvatske narodne borbe za političku i nacionalnu ravnopravnost. U to je doba jezik razumijevan kao najbolja i najsvetija veza s pređima, s tradicijom, pa su tadanji preporoditelji, kao davno prije pop Martinac, poistovjećivali narod i jezik. Oni su i ujedinili Hrvate na jeziku štokavskoga tipa vodeći pritom računa i o ostalim hrvatskim narječjima. *Kolo* nije izlazilo kontinuirano od 1842., a u njemu su surađivali najistaknutiji hrvatski pisci i znanstvenici sve do danas. Spominjem ovdje jezično pitanje u doba pokretanja *Kola* jer je u posljednjem dvobroju toga periodika za 2012. upravo hrvat-

skom jeziku posvećena glavna pozornost. »Položaj hrvatskoga jezika – jučer, danas, sutra« – to je upravo tema *Kola* kojoj je posvećeno blizu polovice sveska od 320 stranica. O temi broja pišu Leopold Auburger (»Položaj hrvatskoga književnog jezika i njegova pravopisa – jučer, danas i sutra«), Artur Bagdasarov (»Zakon o hrvatskome jeziku i pravopisni konsenzus«), Ernest Fišer (»Riječ unaprijed – o nužnosti zaštite hrvatskoga jezika«), Mario Grčević (»Institucionalna jezična politika u Republici Hrvatskoj i položaj hrvatskoga jezika danas«), Mislav Ježić (»Hrvatski jezik na pragu Europske unije«), Radoslav Katičić (»O položaju hrvatskoga jezika«), August Kovačec (»Hrvatska danas – bez sustavne jezične politike«), Tihomil Maštrović (»Međunarodno priznanje hrvatskoga jezika«), Ranko Matasović (»Četiri crna scenarija o budućnosti hrvatskoga jezika (i razlozi zašto oni nisu vjerojatni)«), Andrea Sapunar Knežević i Marijana Togonal (»Hrvatski jezik i mediji«). Na kraju bloka dodano je niz institucionalnih dokumenata o položaju hrvatskoga jezika. Riječ je o dokumentima Matice hrvatske, Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti i Društva hrvatskih književnika, kao i o prijedlogu Zakona o javnoj uporabi hrvatskoga jezika.

Fišer ističe da bi donošenje Zakona o javnoj uporabi hrvatskoga standardnog jezika ujedno označilo da se hrvatska Vlada skrbi o statusu, zaštiti i korištenju iznimno važnoga nacionalnoga kulturnog dobra. Ježić misli da je danas posebno važna za razvoj hrvatskoga jezika skrb za razvoj jezičnoga nazivlja. Kovačec podvlači kako skrb za uređenost vlastitoga standardnog jezika nije nacionalizam i ne može se takvim označavati. Katičić obznanjuje da je Vijeće za normu hrvatskoga standardnog jezika kao legitimirano stručno tijelo donosilo obvezujuće zaključke, a da je drugo pitanje tko ih se pridržavao i jesu li vlasti od koga tražile da ih se pridržava. Auburger, autor važnoga djela o hrvatskom jeziku i serbokroatizmu, naglašava da serbokroatizam cjelokupnu štokavštinu propagira kao srpsku. Bagdasarov pretpostavlja da novi hrvatski pravopis (u izradi) jezično stanje ne će popraviti, nego će ga još više zakomplicirati. Grčević upozorava na tezu da se u novije vrijeme izvan hrvatske jezične zajednice i protiv ustavne odredbe o službenom jeziku Republike Hrvatske stvara novi unitarizam, s političkim posljedicama, naravno. Matasović se pita kako hrvatska djeca »mogu vjerovati da je vrijedno njegovati hr-

vatski standardni jezik i upoznavati njegovu povijest, ako im je glavna ambicija iskoristiti svoje obrazovanje da bi što prije emigrirali u neku zemlju gdje se uopće ne govori hrvatski?«. Maštrović podsjeća da je međunarodno priznanje hrvatskoga jezika značajno postignuće, dok Andrea Sapunar Knežević i Marijana Togonal upozoravaju da uopće ne postoji sustavna zakonska regulativa i obveza uporabe hrvatskoga jezika u različitim područjima društvenog života, posebice u javnoj komunikaciji.

Uredništvo *Kola* uspjelo je okupiti reprezentativnu suradnju, a i tema je vrlo aktualna, pa će novi svezak *Kola* zanimati mnoge. Nažalost, 8. svibnja 2012. ministar znanosti, obrazovanja i športa dr. sc. Željko Jovanović ukinuo je Vijeće za normu hrvatskoga standardnog jezika, pa je već to bio dovoljan razlog da ubrzo Društvo hrvatskih književnika donese Zaključke o hrvatskome standardnom jeziku, a oglasio se tim povodom i Razred za filološke znanosti HAZU. Razlozi za nezadovoljstvo brojni su, pri čemu osobito mislimo na nedonošenje Zakona o javnoj uporabi hrvatskoga standardnog jezika, po čemu se Hrvatska razlikuje u odnosu na mnoge europske i u odnosu na ostale slavenske države. Razumije se da nisu sve vijesti negativne, pa se tako podsjećamo na međunarodno priznanje hrvatskoga jezika 2008. i na odluku Europske unije da hrvatski jezik bude njezin 24. službeni jezik.

Ipak, kad jednim pogledom obuhvatimo posljednjih dvadesetak godina, ne možemo reći da smo stanjem s hrvatskim jezikom zadovoljni. To izgleda malo neobično jer bismo u slobodnoj zemlji očekivali nešto drugo: miran i sustavan rad, poboljšanu jezičnu kulturu, velika znanstvena ostvarenja. Ostvarenja su mnogo manja od očekivanja. Može se o tom misliti kako hoće, ali to, naravno, nije slučajno. Postojale su i postoje snage kojima dobar položaj hrvatskoga jezika ne odgovara i zato i jest tako kako jest. Vidjeli smo da među Slavenima jedino Hrvati nemaju zakona o standardnom jeziku, podcrtali smo da je ukinuto i Vijeće za normu hrvatskoga standardnog jezika. Hrvatska duga borba za nacionalnu slobodu ujedno je i duga borba za materinski jezik dobroga funkcioniranja i slobodnoga razvoja, jezika koji se prirodno temelji na vlastitoj baštini i koji naravno živi plodeći se blagom što živi u njegovim dijalektima. Razumije se da vrijeme donosi mnoštvo promjena pa i *tušta* i *tma* novih pojmova, pa to po prirodi stvari prati i standardni jezik, ali život standardnoga jezika mora biti dobro organiziran da bi uspješno izvršavao svoje zadaće prilagođavajući se novim zahtjevima. Svi stilovi standardnoga jezika moraju biti pripremljeni u svojim funkcioniranjima, pripremljeni da uzmognu biti na raspolaganju svima kojima su potrebni. Jasno je da je u našim prilikama važan odnos s drugim oblicima standardne novoštokavštine (bošnjačkom, crnogorskom i srpskom), ali to ne znači da hrvatski standardni jezik treba u bilo kom smislu ovisiti o njima. Ne treba im se približavati niti se treba od njih udaljavati, naravno i potpuno neovisan o njima. To ujedno znači u načelu isti takav odnos prema drugim standardnim jezicima uključujući i one najvažnije. Sve to pretpostavlja samostalno hrvatsko odlučivanje o vlastitu standardnom jeziku, o njegovim obilježjima i o njegovim komunikacijskim kretanjima. To je osobito važno, jer se zadiranje u nacionalna jezična prava teško podnosi (npr.

Hrvatska danas – bez sustavne jezične politike

August Kovačec

Moderne civilizirane države na svojim prostorima sustavno vode računa o jeziku javne i službene uporabe, tu uporabu svjesno reguliraju i usmjeravaju te radi našeg interesa donosemo određeni okvir na njihovim javnim i javno-privatnim ili više-jednaki alom tradicijama pa jevi iz rentne ovor, a fno, ili

Hrvatski jezik na pragu Europske unije

Mislav Ježić

A.

Hrvatski bi jezik iduće godine (2013.) trebao postati jedan od službenih jezika Europske unije. To je najveća vijest o jeziku. Ne samo

F. Fliet: Rijet unaprijed

Rijet unaprijed – o nužnosti zaštite hrvatskoga jezika

Ernest Fišer

1.

Tri su iznimno važna razloga *presudila* što je sadašnje tročlano uredništvo »Kola« ovaj svezak (br. 5-6/2012.) najstarijega Matičinog časopisa posvetilo središnjoj (glavnoj) temi pod naslovom »Položaj hrvatskoga jezika – jučer, danas, sutra«. Prvi i svakako najvažniji razlog za takvu odluku uredništvo je utvrdilo u činjenici – da je aktualni ministar znanosti, obrazovanja i sporta, dr. sc. Željko Jovanović, 8. svibnja 2012. naprasno raspustio (ukinuo) Vijeće za normu hrvatskoga standardnog jezika. Drugi su razlog predstavljali jasni Zaključci o hrvatskome standardnom jeziku, usvojeni jednoglasno na godišnjoj skupštini Društva hrvatskih književnika održanoj 16. lipnja 2012. A samo dva dana kasnije, 18. lipnja 2012., oglasio se i javnom Izjavom Razred za filološke znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u povodu odluke o ukidanju Vijeća za normu hrvatskoga standardnog jezika, što je bio treći neposredni razlog i povod za elaboraciju ove prevažne jezične teme u »Koli«.

Treba s tim u svezi također naglasiti kako su već na spomenutoj godišnjoj skupštini DHK o toj temi i izravno referirala dvojica istaknutih hrvatskih jezikoslovaca, akademici Mislav Ježić i August Kovačec, iz kojih su temeljnih stavova, uostalom, i formulirani glavni zaključci ove književničke udruge. Budući da su se o istoj temi – na poziv uredništva »Kola« – odmah bili spremni tekstualno očitovati i drugi mjerodavni hrvatski jezični stručnjaci pa čak i dvojica iznimno uglednih inozemnih kroatista (Leopold Auberger iz Münchena i Artur Bagdasarov iz Moskve), jamačno bi već i citirani *institucionalni dokumenti* i autorski članci kompetentnih stručnjaka bili dostatni za oblikovanje posebnoga časopisnog temata. No, da bi se ova nadalje aktualna jezična problematika

KOLO 5-6/2012.

93

promjenom naziva ministarstava), a pravo na skrb o vlastitu jeziku svakako je temeljno. Posebno se na tom zadržavam jer je u povijesti to pravo Hrvatima često oduzimano, s teškim posljedicama. I danas živimo u uvjerenju da harmoničan život hrvatskoga jezika i njegovih govornika nekom nije po volji, pa zato i tolika zabrinutost mnogih i želja da se barem znanstvena proučavanja hrvatskoga jezika odvijaju u miru i u što povoljnijim uvjetima. Doista se nije ugodno i u današnjem trenutku podsjećati na štetu koju je npr. Khuen nanio hrvatskom jeziku. Zato i danas treba imati na umu da se posljednja bitka bježe za jezik. To je osobito važno, a ja vjerujem da je glavnina hrvatske jezične zajednice za tu borbu pripravna, pa i za velika odricanja. To je, dakako, samo dio problema, jer se i njegovanje hrvatske jezične kulture odvija u vrlo nepovoljnim uvjetima. Nije dovoljno samo mirno njegovanje jezične kulture, naravno, nužna je i dobra organizacija života u državi općenito. U povodu ukidanja Vijeća za normu hrvatskoga standardnog jezika isticala se je potreba opoziva odluke i popravljivanja štete, kao i to da je ta odluka nepromišljena. Nažalost, bojim se da je promišljena!

Vedran Obućina

BORBA LEVIJATANA I BEHEMOTA

Rat svjetova: euroazijanizam protiv atlantizma.

Vlastita naklada, Zagreb, 2012., 244 str.

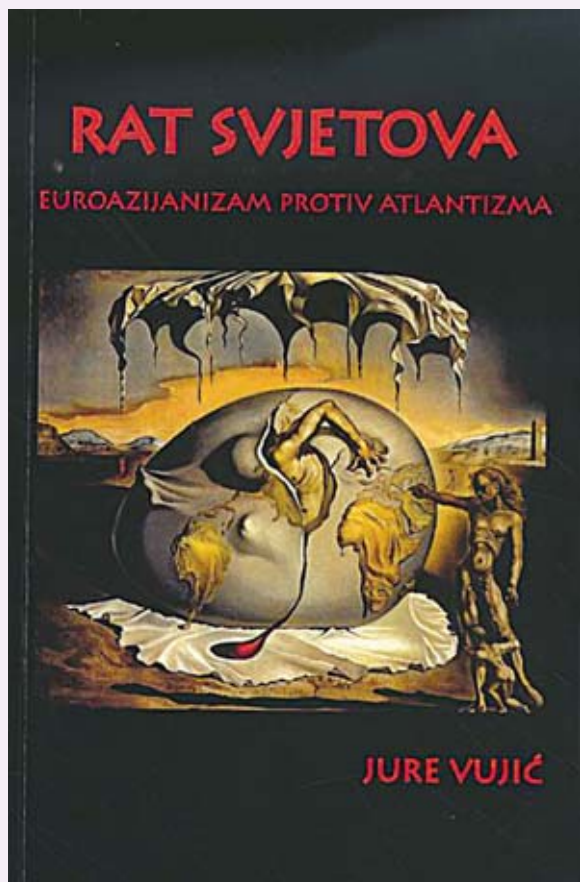
Rijetko se u hrvatskoj politološkoj pa i široj društveno-znanstvenoj zajednici može pronaći dubok uvid u multipolarnost suvremenog svijeta. Kako je, nažalost, činjenica da znanstveni trendovi u Hrvatsku stižu sa zakašnjenjem od desetak pa i više godina, iznimno je važno obratiti pozornost na svako djelo koje se udaljava od ustaljene industrije podjednakih naslova i tema. U tome moru ponavljanja kao da se svi drže one slavne Fukuyamine

tvrdnje da je došao kraj povijesti, nakon što je bipolarno doba hladnog rata stiglo kraju i ustupilo svjetsku pozornicu američkoj unipolarnosti. Problem nije samo u tome što se proučavatelji geopolitike drže zacrtanog terena već i u tome što je takvo razumijevanje američkog politologa iz osnove pogrešno.

Zato treba pozdraviti knjigu pravnika i politologa Jure Vujića, koji se već dugi niz godina bavi istraživanjem na području geopolitike i geostrategije. Taj francuski đak već samim svojim obrazovanjem iskače iz linije politologa koji su svoje bedeme znanja gradili na tradiciji srednjoeuropskog nadahnuća, ali balkanske provenijencije. Francuski *raison* daje mu mogućnost da sagleda stvari iz naoko nemogućega kutka, naime francuskog nacionalizma. Veličina francuskoga nacionalnog duha dovoljno je jaka da se istakne kao protuteža američkoj prevlasti, makar i ne bila realno jača u sredstvima i sili. S toga je gledišta mnogo bolje promatrati svijet, koji je, po nužnosti same providnosti, stalno u promjenama.

Sukob proizišao iz mitološke podjele svijeta

Nakon što je slabi predsjednik Boris Jeljcin otišao s kormila Ruske Federacije, a predsjednikovanje preuzeo Vladimir Putin, mnogi su proučavatelji ruske politike ostali zatečeni. Što sad? Kamo će se okrenuti Rusija, i što ona doista može učiniti? Mnogima nije bilo jasno zašto Rusi toliko vole Putina, koji posjeduje autoritarne crte vladanja. Tu nema dvojbe – Putin je prvi čovjek koji je nakon ruskih heroja iz minulih vremena dao Rusima identitet. Njegovo snažno *ne* povratku sovjetizma i istodobno zidanje određene multikulturalnosti u Rusiji zaključeno je definiranjem ruske nacije. Putin je Rusima rekao gdje su granice Rusije i ponovio da je Rusija i u tim granicama iznimno velika sila. To se dokazuje i utjecajem što ga Rusija ima u svijetu, a posebno u svojem susjedstvu, koje u ovom slučaju obseže gotovo polovicu svijeta. Odnosi prema Kavkazu i Ukrajini, povezanosti s Berlinom, Teheranom, Delhijem i An-

karom, uvijek ambivalentne veze s Kinom, disidentstvo u Vijeću sigurnosti UN-a i mnogobrojne druge geopolitičke teme odraz su jednoga starijeg i puno dubljeg teorema *ruskog medvjeda*. On se naziva euroazijanizmom.

Vujić predmnijeva da je atlantizam, kao ideja vodilja anglosaskog svijeta okrenutog vladanjem morima, poznat široj javnosti, pa zato fokus usmjerava prema razumijevanju euroazijanizma. Temi pristupa interdisciplinarno, euroazijanizam secira ideološki, promatra model euroazijske civilizacije, proučava njegovu viziju svijeta, kao i geopolitičku viziju, te na kraju postavlja euroazijanizam nasuprot atlantizmu, što naziva (nipošto samo deskriptivno) borbom Levijatana i Behemota. Vujić se ne skanjuje prikazati ezoteričnu sliku svijeta. Nasuprot znanstvenim čistuncima, koji ne shvaćaju stvarnu bit interdisciplinarnosti, autor objašnjava temelje dviju vizija svijeta u teozofiji, kabali i drugim ezoteričnim učenjima koji su stvarali (i još uvijek stvaraju) kulture, države, društva i načine života. Kabalisti razumijevaju svijet kao odnos mora i kopna, što je izravno ishodište geopolitičke vizije *heartlanda* i *rimlanda*, kopnenih i pomorskih sila, koji se sukobljuju u kozmičkim ratovima svjetova. Kit Levijatan, kao predstavnik pomorskih silnica, stoji nasuprot biku ili slonu Behemotu, koji ocrtava kopnene snage. Trenutačno su u toj opreci SAD i Rusija, nekad su to bile druge države, ali načelo je isto.

No, nije ovdje riječ o monolitnim ideologijama. Euroazijanizam u sebi sadrži nekoliko škola, a, iako se temelji na dugotrajnim idejnim i geopolitičkim strukturama, sam je pokret novijeg datuma, nastao u raspadu Sovjetskog Saveza i ponovnog rađanja Rusije. Smjernice su višestruke, o čemu se govori već u uvodu knjige, gdje prof. dr. Robert Steuckers, flamanski proučavatelj političke kulture, navodi nekoliko interpretacija euroazijanizma: 1) o njemu se može govoriti kao da je riječ o novom proizvodu sovjetskog sustava; 2) pozivati se na rusko carsko naslijeđe i ideologe ruskog euroazijanizma 20-ih i 30-ih godina; 3) kao tursko-mongolska sinteza ruskoga geopolitičkog panturanizma; 4) reducirati euroazijansku ideologiju na izopačen oblik revolucionarnog tradicionalizma, koji se artikulira oko ruskog pravoslavlja i srednjoazijskog islama, također predstavljajući geopolitičku protutežu svakoj pomorskoj sili usredotočenoj prema Indijskom oceanu i Indijskom potkontinentu. Odgovor na pitanje što je euroazijanizam ne treba tražiti u knjizi – autor na nj ne odgovara, već svaku interpretaciju sažima u jedan zajednički euroazijanski nazivnik. Istodobno, naglašava prisutne struje, od imperijalnog usmjerenja Aleksandra Panarina, preko slavensko-turske platforme Eduarda Bagramova, pa do metapolitičkih ideja Aleksandra Gjeljeviča Dugina. Svaka od tih struja izbija na vidjelo kad se proučava ruska vanjska politika.

Svijet između čarobnog i realnog

Prvi dio knjige nosi naziv »Ideološki izvori euroazijanizma«. Ovdje autor naglašava pozivanje euroazijanista na rusku konzervativnu revoluciju, koja promiče antimodernističke i kontrarevolucionarne ideje, vrednote krvi i tla, očuvanje organske povijesne cjeline, sintezu ruskog naro-

da i ruske države, sve potkrijepljeno mističnom i pravoslavno-teološkom notom. U tom je smislu Rusija bila bliža kontinentalnom europskom poimanju svijeta, osobito onom njemačkom, pa je zanimljivo da su slobodnozidarske lože u Rusiji bile poprilično nalik njemačkima, u kojima je, nasuprot ložama u Francuskoj i Engleskoj, prevladavao nacionalni, imperijalni, proviteški i srednjovjekovni duh. Korpus antimodernističkih intelektualaca tada je započeo naveliko uspostavljati veze po euroazijskom prostoru. S druge strane, Vujić naglašava specifičnosti euroazijatske misli u obliku tzv. istočnika (*vostočnik*), definicije Rusa koji nije ni Europljanin ni Azijac, ali je okrenut i jednom i drugom. Konstantin Leontjev, jedan od najvećih izvora euroazijatske ideje, pronalazi mitski temelj euroazijanizma u azijatizmu, u skitskom mitu. S druge strane, takav azijatizam nije samo vezan uz skitsko-slavensku kombinaciju već se povezuje i s tatarskim i drugim turanskim elementima, kroz naslijeđe Zlatne horde. Sve je to zajedno uklopljeno u arijeviski mit koji govori da su Slaveni i turanski narodi arijeviskog podrijetla. Perenijalna ideja euroazijanizma vidljiva je i iz drugih izvorišta, kao što je iranski filozof Seyyed Hossein Nasr, a nastavljena je u germanskim teorijama koje su naposljetku postale i sastavnim dijelom nacionalsocijalističkih ezoteričnih krugova. Autor napominje da nacionalsocijalizam temelje crpi iz euroazijskih duhovnih vjerovanja, filozofija, religija (mongolski, tibetanski lamaizam) i hinduističke klasične kulture. U nizu osoba koje su imale ulogu u oživljavanju euroazijatskog Behemota autor izdvaja Savitru Devi, tradicionalista Juliusa Evolu, eurososvjeta Jeana Thiriarta, razne nacionalboljševiste i druge zagovornike metafizike euroazijanizma.

Drugi dio knjige nazvan je »Euroazijski model civilizacije«. Autor postavlja euroazijanizam kao kulturu koja se razvija unutar cikličnih epoha i putem impulzija, za razliku od linearne i progresivne koncepcije svijeta i povijesti kakva postoji na Zapadu. Time civilizaciju euroazijanizma postavlja kroz naslijeđe Herdera, Spenglera i Braudela, kroz policentrično razumijevanje svijeta. U tome sudjeluje i njemačka ideja Europe, kao i potvrda MacInderove podjele svijeta na *heartland* i *rimland*, te djelomično i potvrda Huntingtonove teze o sukobu civilizacija. Novi euroazijanizam priklanja se staroj ideji trećega kontinenta koji implicira ideju trećega društvenog i gospodarskog puta, a to znači ni Zapad, ni Istok, ni kapitalizam ni komunizam, ni parlamentarna demokracija ni totalitarizam. U širim razmjerima, euroazijanisti vide 21. stoljeće kao vrijeme borbe između atlantizma (unipolarni mondijalizam i globalizacija) i euroazijanizma (multipolarni svijet), u čemu se oni zauzimaju za sustavnu i neophodnu reviziju političke, ideološke, etničke i vjerske povijesti čovječanstva. Tehnokratski Zapad je u tome potpuno dekadentan i zapravo osuđen na propast jer nije uveo rehabilitaciju duhovnih vrednota. Zauzvrat, ruska zaostalost i kult barbarstva znak je duboke i prikrivene prednosti.

Treći dio knjige, »Euroazijanizam kao vizija svijeta (Weltanschauung)«, donosi glavna načela euroazijanizma: 1) diferencijalnost, pluralnost sustava vrijednosti, što je suprotno dominaciji jedne ideologije; 2) tradicija nasuprot ukinuću kultura, dogmi i otkrivanja tradicionalnih društava; 3) prava, istinska nacija, suprotna krajnjem bogatstvu

i nekolonijalnoj hegemoniji Sjevera; 4) etnije kao vrednote i subjekti povijesti nasuprot depersonalizaciji nacija zarobljenih u umjetnoj društvenoj konstrukciji; 5) socijalna pravda i ljudska solidarnost nasuprot izrabljivanju i ponižavanju čovjeka. No, nije ovdje riječ o klasičnom nacionalizmu, jer se pod ruskim narodom i državom obuhvaćaju mnogobrojne etnije i narodi koji obitavaju na euroazijskom području, a koji su ujedinjeni pod državnim i vjerskim vodstvom Moskve – Trećeg Rima. Taj vjerski element nije pravoslavan, već je duboko duhovan i multivjerski orijentiran. Tako u sebi euroazijski ideal svetog carstva obuhvaća i islam i budizam. Pravna zasada tog carstva počiva u zemlji i povijesnim tradicijama svih naroda, a na toj se raznolikosti zasniva i ekonomija, s pluralnošću ekonomskih modela i slobodnim gospodarskim razvojem. Ipak, strateški sektori kao vojna industrija, komunikacija i transport moraju biti pod strogom državnom upravom. Vujić se dotiče i umjetnosti, koja je u euroazijskom pokretu spoj modernog i tradicionalnog, otvorena avangardi, ali uvijek s primjesom čarobnog i mitološkog.

Ruski geopolitički lukovi

Četvrti dio Vujićeve knjige bavi se »Geopolitičkom vizijom euroazijanizma«. Ona se temelji na sakralnosti i mitu, a autor citira i Carla Schmitta, koji kaže da su suvremena politička načela zapravo sekularizirani teološki politički koncepti. Geopolitičke su vizije stvorene na temelju cjelokupne metapolitičke ideje euroazijanizma, a praktično se ponovno zasnivaju na jedinstvu Rusije, odnosu kontinentalnih i pomorskih silnica te na konceptu velikih prostora. To su angloamerički luk, euroafrički luk, paneuropski luk i pacifičko-dalekoistočno područje. U tim zonama eu-

rozijanizam želi uspostaviti jedinstvo Rusije i srednje Azije, što se očito postiže preko Zajednice nezavisnih država (ZND), ali i osima Moskva–Teheran, Moskva–Delhi i Moskva–Ankara, kao i povezivanjem sa središtima na Kavkazu. Preko Ukrajine i Bjelorusije, geopolitički se približava (kontinentalnoj) Europi, te se zaokružuje energetskom velikom igrom.

Peti dio knjige nazvan je »Euroazijanizam protiv atlantizma: Levijatan protiv Behemota«. Ovdje Vujić povlači poznate relacije između Rusije i atlantističkih država koje se prelamaju u međunarodnim organizacijama kao što je NATO ili UN. Autor ukratko predstavlja atlantizam kao imperijalnu republiku, nadahnutu američkim kršćanskim fundamentalizmom i atlantskim univerzalizmom, koji počiva na dobro poznatim odrednicama anglosaske kulture.

Vujićeva knjiga pati od određenih nedostataka, kao što je npr. detaljnije viđenje uloge Ruske pravoslavne crkve i stav Vladimira Putina. Mnogi današnji proučavatelji ruske politike slažu se da je prijeko potrebno pratiti Rusku pravoslavnu crkvu i kompanije kao što je Gazprom, kako bi se vidjelo ono što stoji između redaka izjava Putina i Medvedeva. Također, proučavanje mitološke i ezoterične povijesti euroazijske misli ostaje nedorečeno ako se ne povežu suvremena ezoterična društva u širu sliku sa zagovornicima euroazijanizma u Rusiji. Tehnički gledano, knjiga pati od previše tipfelera i nedostatnog lektoriranja.

Od Jure Vujića očekuje se da nastavi s razradom teza koje su postavljene u knjizi jer se čini da svako poglavlje ima potencijal izrastanja u novi rad. Takva je specijalizacija općenito važna za Hrvatsku, a zbog boljeg razumijevanja ruskih političkih i gospodarskih poteza, i to posebno među hrvatskim diplomatima i poduzetnicima. Razumijevanje je to koje više ne može ostati *tabula rasa* pregovarača u političkim i gospodarskim vodama jer se višeslojan ruski *raison* može shvatiti tek razlučivanjem ruske samopercepcije.

Milka Car

SLUNJSKI VODOPADI I HRVATSKI KONTEKST

Heimito von Doderer: *Slunjski vodopadi*, prev. Andy Jelčić,
Leykam international: Zagreb, 2012., str. 399, cijena 220 kn,
ISBN 978-953-7534-96-7.

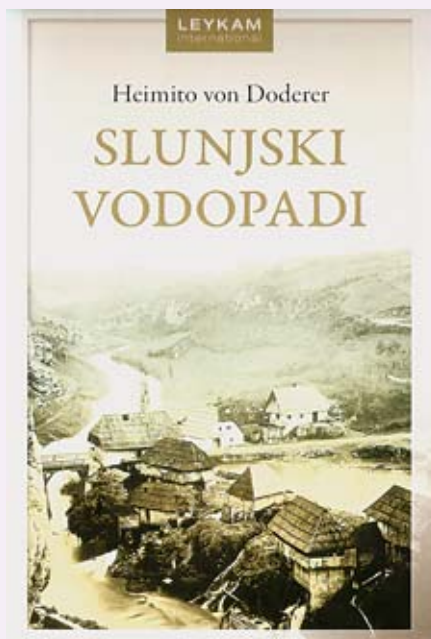
Godine 2001. u Berlinu hrvatska književnica Irena Vrkljan dovršila je kriminalistički roman pod naslovom *Smrt dolazi sa suncem*, u kojem njezin bečki inspektor VII. okruga Leo Winter putuje vlakom preko Semmeringa na mjesto mogućeg zločina i u svojoj putnoj torbi nosi knjižicu koju mu je preporučila supruga: »Brzo je pročitao naslov knjižice: *Vodopadi Slunja*. 'Opet stari Heimito, Eva?' 'Da. Ali važno je da Doderer sâm nikad nije bio tamo, u Slunju. On je samo posjedovao razglednicu tog mjesta. Na temelju te slike nastala je čitava priča, čitav roman'. Tako se u hrvatskoj književnosti pojavljuje roman austrijskog autora Heimita von Doderera kao važan motiv i prije nego što je Dodererovo djelo bilo prevedeno na hrvatski. Iako je o tom romanu austrijskoga klasika kasne moderne dosta pisano u hrvatskoj germanistici i često se spominjao kao naslov koji izravno upućuje na hrvatske krajeve, tek se 2012. godine nakladnička kuća Leykam international odvažila na nakladnički pothvat objavljivanja Dodererova opsežnog romana u uzornom prijevodu Andyja Jelčića.

Iako je Heimito von Doderer nakon uspjeha svojeg opsežnog romana iz 1951. godine, velike društvene kronike *Strudlhofstiege*, smatran neprijepornim autoritetom austrijske književnosti i reprezentativnim predstavnikom prve generacije pripovjedača nakon Drugoga svjetskog rata, u koju se ubrajaju autori starije velegradske generacije poput Alexandera Lernet-Holenije, Eliasa Canettija ili svečano-auratske književnosti A. P. Gütersloha, kao i velikom kasne austrijske moderne (po Wendelinu Schmidt-

-Dengleru), u hrvatskoj je recepciji bio dugo zapostavljen te je od njegova opsežnoga narativnog djela preveden samo rani kriminalistički roman *Umorstvo koje svatko počinja* (1963., ponovljeno izdanje 2012., *Umorstvo koje svatko čini*) i tek je u ovom romanu predstavljen njegov središnji tematski kompleks. Dodererova smrt 1966. godine također obilježava neku vrstu književnopovijesne mijene u poslijeratnoj austrijskoj književnosti jer se otprilike u to doba stari majstori povlače, a mladi autor Peter Handke održao je svoj provokativni govor protiv *Grupe 47* u Princetownu, u kojem je napao renomirane autore i optužio ih za političku i književnu impotenciju. Osim toga, u to se doba u Austriji odvija politički raspad Velike koalicije, što predstavlja kraj restaurativnog razdoblja nakon Drugoga svjetskog rata i najavljuje novo shvaćanje književnosti u prijelomnim kasnim šezdesetim godinama 20. stoljeća.

Za razliku od takvih društvenih i književnih previranja, Doderer se tematski nadovezuje na konzervativnu pripovjednu tradiciju s motivima stare Austrije i oživljava ju svojim središnjim poetološkim načelom tzv. apercepcije kojem pridaje konzervirajuću ulogu. Činjenicu što se Doderer nakon traumatičnog razdoblja Drugoga svjetskog rata posvećuje vedroj umjetnosti pripovijedanja, kritičari njegova djela

tumačili su kao eskapističku strategiju i ahistoričnu poziciju autora koji se u tridesetim godinama 20. stoljeća duboko kompromitirao učlanivši se u nacionalsocijalističku stranku NSDAP. Svoju kontroverznu, janusovsku poziciju komentira isključivo u poetološkim i dnevničkim zapisima u

Naslovnica izdanja romana *Slunjski vodopadi* u hrvatskom prijevodu

kojima razvija koncepciju totalnog ili čak – nijemog romana – a to je, po Dodereru, oblik romana koji šutke oblikuje te se time približava tada često spominjanim pokušajima »čistog pripovijedanja« koje bi u sebi objedinilo glazbene i likovne elemente. Time se odlučuje za pripovijedanje kao »pustolovinu vrline«, no istodobno valja napomenuti kako njegovo nepoljuljano uvjerenje u mogućnost pripovijedanja ne isključuje istodobnu autorefleksivnu svijest o krizi pripovijedanja u stalnoj potrazi za idealnom kompozicijom romana koja bi odgovarala dinamičnoj slici prošloga svijeta. Što podrazumijeva pod »pripovjednom pustolovinom« pojašnjava u svojoj poetološkoj raspravi o *Temeljima i funkciji romana* iz 1959. godine. Riječ je o opsežnom projektu narativnoga »osvajanja vanjskoga svijeta« kojim bi potvrdio svoje nepoljuljano uvjerenje o »mogućnosti pripovijedanja o svijetu« (W. Schmidt-Dengler) s jedne, kao i svijest o potrebi za formalno strogo razrađenom narativnom strukturom romana s druge strane.

Roman *Slunjski vodopadi* primjer je takve »totalne« strategije, jer je koncipiran kao prvi dio u nizu nedovršene tetralogije koja je trebala oslikavati prošlost kao »dubinu godina«. Podnaslov romana glasi *Roman br. 7*, čime jasno aludira na Beethovenovu *Sedmu simfoniju*, čiji je oblik nastojao prebaciti u narativnu strukturu romana. Iako u svojim romanima briše autobiografske reference, jasno je da poetološka stajališta izvodi iz promišljanja vlastitih iskustava. Tako u svojoj kratkoj autobiografskoj bilješki za sebe tvrdi kako je vodio iznimno dugačak život, ali ne u kronološkom smislu, nego stoga što je bio prepun povijesnih mijena. Spominje kako je bio k. k. časnik, ruski zarobljenik u Sibiru, pješice je na povratku iz zarobljeništva prešao kirgiške stepe, da bi s dvadeset pet upisao studij povijesti u Beču, a s dvadeset devet godina objavio svoju prvu knjigu, koju opisuje kao obuzdavanje i hlađenje vlastitih ambicija. Doživio je pad dviju monarhija, dviju republika i dviju diktatura te se odlučuje za životnu mehaniku indirektnog puta u uvjerenju kako je sadašnjost prošlost koja se neprekidno vraća te se u srži pripovjednog nalazi smrt stvari. Odumiranju i ravnodušnosti zbilje Doderer svojom realističkom i naturalističkom pripovjednom tehnikom suprotstavlja ideju o dubini godina i realistička načela. Po njemu bi prikazana empirija trebala govoriti sama za sebe. Iz toga proizlazi da svijet shvaća kao univerzalan, a ne povijesni i time odbija koncepciju povijesnoga romana, a povijesnim fundusom koristi se kao stranim inventarom koji treba nositi likove. Daleko ga više zanimaju egzistencijalistička pitanja, poput projekcije u neshvatljivo, duboko unutarnje, kao i načela epicentričnoga pripovijedanja s potragom za narativnom ravnotežom u više rukavaca romaneskne radnje. Kao problem se u takvom realističkom pismu pojavljuje opisivanje jedinstva u mnoštvu zbivanja jer autor prikazivanjem površine mora povezivati radnju i djelovanje likova te ostvariti prodor u dubinu vremena. Iz toga proizlazi kao je ishodište njegova pripovijedanja uvijek zbilja, kao i – paradoksalno – istodobni njezin gubitak, te ju iz društvene empirije prebacuje u kompozicijsku, stilističku i jezičnu igru. Pri tome u središtu zanimanja ostaje znanost o čovjeku na temelju dijalektike vanjskog i unutarnjeg te pokušava skupiti i prikazati »svjetlucave točke iz zbilje«. Jasno je kako autor mimetičku problematiku pri-

povijedanja prebacuje u filozofsku, i njegovi su romani u potrazi za univerzalnim jer je zbilja uvijek dvostruko shvaćena: »prva« ili »prava« zbilja ostaje skrivena kao zbilja života u cjelini i skladu, a normalna svijest do nje ne može doprijeti jer nije u stanju apercepirati i osloboditi se zamki ideoloških, političkih, birokratskih ili seksualno-patoloških okolnosti. Time se pripovjedač profilira kao konzervativni promatrač ljudi, koji nema težnju razotkrivati ideologiju, nego prati proces oljuđenja likova kroz »drugo rođenje« s onu stranu svih ideologija. Jedino pripovjedač posjeduje pripovjednu silu (kako u svojem članku poziciju auktorijalnog pripovjedača naziva U. Dronske) kao poveznicu vanjskog i unutarnjeg te u svojem gotovo baroknom modelu svijeta određenim likovima dopušta stanje apercepcije, odnosno uviđanja punine života. Posebice je roman *Strudlhofstiege* pozornica života i ponovnih susreta, praćena pogledom auktorijalnog pripovjedača unatrag, u dubinu godina. Pri tome su svi prikazani odnosi isključivo privatni, jer time autor naglašava ono što u vremenu ostaje nepromjenjivo. Time istodobno ističe austrijski kontinuitet u programu ponovnog osvajanja vanjskog, empirijskog svijeta. Iz toga proizlazi kako su njegovi romani nazgled prožeti zbiljom zbivanja zapravo u neprekidnoj potrazi za »prvom«, stvarnom i čistom zbiljom. Time autor uporno ustraje na konceptima reda prateći načela objektivnosti i totaliteta. Istodobno ironizira upravo ta načela jer se njegovi romani temelje na igri između fikcije i zbilje. Stoga bi se moglo reći da je njegov konzervativizam duboko rascijepljen, a njegova modernost evidentna upravo u pukotinama pripovjednog svijeta. Iako se poziva na klasične filozofske i književne uzore poput I. Kanta, A. Schopenhauera, O. Weininger, S. Freuda, R. M. Rilkea ili već spomenutog F. Dostojevskog, njegovi romani prepuni međusobno isprepletenih rukavaca radnje i narativne napetosti nisu samo odraz zatvorenoga konzervativnog i konzervirajućega pripovjednog svijeta nego također upućuju na tipične austrijske dualizme između tradicije i avangarde. Stoga ne začuđuje činjenica što je pripadnik neoavangardističke Bečke grupe i veliki avangardistički autor Oswald Wiener u svojem eksperimentalnom romanu *Die Verbesserung von Mitteleuropa* jedno poglavlje posvetio upravo »Dr. Heimitu von Dodereru«.

Njegovi su romani od romana *Strudlhofstiege* (nažalost još uvijek neprevedenog) vremenski i topografski precizno određeni. Kompleksnom konstrukcijom likova autor prikazuje društvo na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, odnosno doba prije Prvoga svjetskog rata. Pri tome se koncentrira na poetski krajolik, obiteljske i erotske veze u Beču na mijeni stoljeća. Stoga grad Beč kao urbano i kulturno središte svakako ima središnju ulogu. Njegovim se najvažnijim djelom smatra *Bečka trilogija*; uz *Strudlhofstiege*, to je još opsežni roman o paležu palače pravde 1924. godine *Demoni*, u kojima prostor ima nosivu ulogu u radnji romana, a pogled pripovjedača probija površinu zbivanja i prikazuje rušilačku snagu mitskih predodžbi. Zbog toga su česta tumačenja kako Dodererovi romani nastaju iz prostornog smještanja i vjerno odražavaju »auru« određenog prostora te je jasno da naslovni vodopadi smješteni na rubu Habsburške Monarhije u njegovu kasnom remek-djelu *Slunjski vodopadi* imaju upravo ulogu epicentra

iz kojeg se grana niz vremenskih i topografskih koordinata radnje. Kao polazišta za roman *Slunjski vodopadi* navode se dva elementa. U prvom autor nastoji obuhvatiti auru prostora, potaknut slikom vode koja okomito pada, što ga navodi na pitanje »Je li moguće da pojedinac supstancijalno iscrpi svoj život?« te je priča o nesretnoj sudbini engleskog tvorničara Donalda Claytona pokušaj pripovjednog odgovora na Dodererovo ključno pitanje kako filozofsku potku prebaciti u roman. Drugi je autorov motiv prikazivanje dubine vremena i dječaćkilih sjećanja. Tako u romanu detaljno prikazuje Treći bečki okrug iz vlastitoga gimnazijskog doba na temelju sjećanja, no istodobno potpuno napušta autobiografski pristup, jer programski zahtijeva da romanopisac mora napustiti sve egocentrično i posvetiti se objektivnom prikazu dubine godina. Tako prikazuje »mehaniku života« i znanost o životu kroz smisleno određene topografske i prostorne koordinate razgranate romaneske radnje.

Posebno je zanimljiva temeljna opreka između glavnog mjesta radnje Beča kao urbanog prostora i naslovnih vodopada u Slunju. Prostorna osovina romana protegnuta od Beča kao monarhijskog središta do rubno smještene hrvatske periferije sadržava napetosti pripovjednoga svijeta u Dodererovoj romanesknoj kompoziciji. Dodererov roman vjerno ocrtava sliku austrougarskog društva u godinama nagloga ekonomskog razvitka potkraj 19. stoljeća. Središte – u romanu je riječ o Beču i višim slojevima društva kao predstavnicima dominantne bečke kulture – obilježeno je snažnom normativnom snagom kulturnoga, političkog i gospodarskog centra, a time također snažnim simboličkim i centripetalnim potencijalom povezivanja multinacionalnog prostora bivše Monarhije. S druge strane, vodopadi u Slunju također su mjesto nabijeno simboličkim potencijalom – već na kraju prve stranice romana Slunj se spominje kao cilj bračnog putovanja novopečenoga engleskog para mladenaca Clayton, oko čijeg se preseljenja u Beč gradi narativna os romana. Pri tome njihovo bračno putovanje vodi »u egzotične krajeve«, kako se u romanu izričito navodi, i to upravo na »jug Habsburške Monarhije, Hrvatsku«. U romanu se pojavljuju hrvatski likovi, od kojih je Andreas Milohnić najvažniji jer predstavlja hrvatske prostore s ruba Monarhije, ali istodobno, zbog svojega uspješnog uspona na društvenoj ljestvici, također njihove mnogostruke veze sa središtem. On je na prvi pogled opisan kao izrazito pozitivan lik, no istodobno upravo naglašavanjem takvih osobina ostaje trajno obilježen kao stranac. Stoga je harmonizirajućoj tendenciji nostalgičarskog prikaza prošlosti lako suprotstaviti drugačija tumačenja, naime da napetosti pripovjednog svijeta također odražavaju napetosti u unutar-njem monarhijskom prostoru. Zanimljivo je pratiti pitanje upućuje li izrazita oprečnost u simboličkome potencijalu tih dvaju prostorno udaljenih mjesta na implicitnu topografsku dihotomiju između Beča kao mjesta urbane civilizacije odlučno suprotstavljenog iskonskoj, dalekoj tuđini simboliziranoj u slici prijeteci i divljih slapova. Vodopadi u Slunju zapravo ne reprezentiraju zbiljski prostor, nego su u romanu konstruirani kao simboličan i kulturno kodiran prostor napetosti te pedeset godina nakon autorove smrti vlastiti prostor možemo pratiti kao heterogeni, polifoni i kulturno kodirani prostor u neraskidivoj povezanosti

središta i periferije. Za prikaz »divljih« i »opasnih« slunjskih vodopada koristio se historijskom grafikom kao predloškom, dok Doderer stvarni prostor Slunja doista nikad nije posjetio. Autorova ljubavnica, austrijska književnica Dorothea Zeemann u svojoj autobiografiji opisuje Dodererove izlete u Haltertal, gdje je upijao »tamošnju okolinu kao model balkanskoga krajolika«. U usporedbi sa stvarnim krajolikom jasno je kako gotovo nema dodirnih točki opisa s realnim prostorom, ali se njegov prikaz podudara s predodžbom o nepoznatom i divljem krajoliku te se implicitno mogu istraživati vrednovanja takvog prikaza. Slunjske vodopade pisac je opisao prema prikazu iz monografije princa Rudolfa *Austro-Ugarska Monarhija riječju i slikom*, a poslije, suočen s pravom slikom ukroćenih i smirenih vodopada, Doderer žali civilizacijski napredak i uništenje toga *genius loci* te tvrdi kako ne bi bilo romana da je posjetio stvarno, domesticirano mjesto.

Njemu je mnogo više bilo stalo sačuvati posebnu auru prostora na temelju koje gradi osnovne opreke u romanu između egzotičnog i civiliziranog, stranog i vlastitog te središnjeg i rubnog. Vodopad, opisan kao pravi »okomiti i prijeteci zid nesagledive visine« izaziva snažnu reakciju na bračnom putovanju engleskog para Clayton, zapravo istinsko stanje šoka, koje dodatno pojačava prisutnost »nerazumljivih pojedinosti: krovici, mostići, ograde ili slično, od starog smeđeg drveta. Te su stvari gore djelovale zastrašujuće; upravo su one bile ono najgroznije na tom brzacu, ali zašto je to bilo tako, nikako se nije dalo iskazati riječima«. Iz tako prikazanog sukoba silne vodene mase s artificalnim objektima načinjenim ljudskim djelovanjem nastaje istinski »užas«, odnosno aktivira se začudni potencijal sadržan u prikazu susreta s vodopadima. Taj neposredni sraz dvaju međusobno nesrodnih područja izaziva šok te negativna reakcija likova obilježava ne samo prvi dojam nego se potom proteže na poimanje i doživljavanje cjelokupnoga prostora periferije. Prostor periferije, koji je na početku romana bio nazvan »egzotičnim«, tako postaje prostorom zazornoga. Slunj tako istodobno predstavlja polje napetosti i analogiju s glazbenim oblikom simfonije u kojem su svi likovi međusobno povezani i kontrapunktski se pojavljuju, te nije čudno što se glavna dinamika u romanu odvija na potezu Beč – Slunj – Beč – Slunj. Time autor također prikazuje svoju filozofsku temu fatologije, odnosno prepuštanja sudbini na temelju glavnih likova oca i sina Clayton i tako oslikanoga generacijskog sukoba. Slunj u Hrvatskoj je tako s jedne strane stvarni cilj bračnog putovanja, s druge strane istodobno sudbinsko mjesto. Tu fatološku dimenziju autor prikazuje na temelju faktičnosti kompozicijskih načela. Takvo čisto svjetotvorno, gotovo epsko pripovijedanje germanist Ivo Runtić naziva napetošću između »fakata i fatuma« u Dodererovoj romanesknoj kompoziciji. Iako se radnja romana proteže od 1910. unatrag sve do 1879. godine, roman *Slunjski vodopadi* bismo mogli nazvati romanom ljeta s koncentracijom na auru prostora i prikaz objektivne radnje i životnih mehanizama bez znanja likova. Ono što roman pripovjedački intenzivno i psihološki uvjerljivo prikazuje jest etika apercepcije, odnosno načela otvorenosti, pristupačnosti i aktivnosti, načela koja bi sada svoju potvrdu trebala steći u hrvatskoj recepciji Dodererova kasnog remek-djela.

Lana Molvarec

KULTURNO-ZNANSTVENI DOGAĐAJ U KOMIŽI

6. dani Ranka Marinkovića, Komiža, 14–16. rujna 2012.

Prošlogodišnji 6. dani Ranka Marinkovića održani su od 14. do 16. rujna u Komiži, na otoku Visu, pod pokroviteljstvom Ministarstva kulture RH, Grada Komiže, Razreda za književnost HAZU i Društva hrvatskih književnika. U sklopu Dana upriličeno je nekoliko događanja kako bi se održali i obnovili sjećanje i interes za lik i djelo Ranka Marinkovića, jednoga od najvećih hrvatskih pisaca 20. stoljeća, koji ove godine bilježi jubilej stogodišnjice rođenja.

Riječ je o autoru koji je i danas vrlo aktualan i čije djelo neprestano potiče zanimanje književnih znanstvenika. Postoje autori koji, unatoč kvaliteti, katkad padnu u sjenu književnih proučavanja, no Ranko Marinković kao da iz godine u godinu sve više nadahnjuje i daje poticaj za interpretaciju, o čemu svjedoči nemali broj radova u hrvatskoj književnoj znanosti objavljenih u posljednjih nekoliko godina, koji otvaraju nove istraživačke perspektive. Za to bez sumnje zasluge ima i ova manifestacija, čiji je središnji događaj znanstveni skup, pod vodstvom i organizaci-

jom akademika Krešimira Nemeca. Ove godine središnja tema skupa bila je *Od grada do Mediterana – književno djelo Ranka Marinkovića*.

Vijenac cvijeća i vijenac tekstova za Ranka Marinkovića

Jutro prije početka skupa svi su sudionici posjetili grob Ranka Marinkovića te položili vijenac u spomen. Zatim je slijedila promocija zbornika s izlaganjima uobličanima u tekstove s prošlih Dana Ranka Marinkovića, 2010. godine. Iz tekstova je vidljivo da su dotaknuti svi književni rodovi i gotovo sve književne vrste Marinkovićeva opusa, iz raznih metodoloških i tematskih perspektiva: od popularnokulturnih, komparatističkih pa do feminističkih i psihoanalitičkih pristupa.

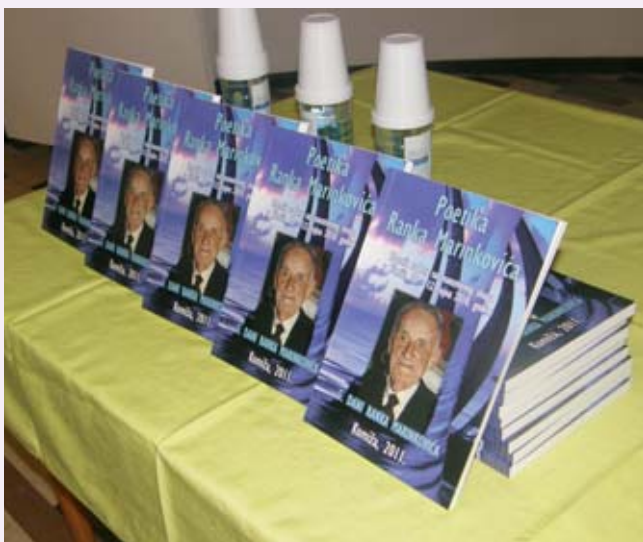
Polaganje vijenca na grob Ranka Marinkovića, foto Vinko Kalinić

Grob Ranka Marinkovića, foto Vinko Kalinić

Sudionici skupa *Od grada do Mediterana – književno djelo Ranka Marinkovića: 6. dani Ranka Marinkovića*, 14–16. rujna 2012. s organizatorima: akademik Ante Stamač, prof. dr. Boris Pavlovski, akademik Pavao Pavličić, ravnateljica Gradske knjižnice »Ranko Marinković« Luca Bogdanović, gradonačelnica Komiže Tonka Ivčević, akademik Krešimir Nemeč, novakinja Lana Molvarec, akademik Jakša Fiamengo, prof. dr. Cvijeta Pavlović, prof. dr. Helena Sablić Tomić, prof. dr. Reinhard Grübel, foto Vinko Kalinić

Zbornik *Poetika Ranka Marinkovića. 5. dani Ranka Marinkovića*, Komiža, 2011., foto Vinko Kalinić

Osam znanstvenika

Za ovogodišnji znanstveni skup u središtu interesa većine izlagača bili su ključni tekstovi Marinkovićeve opusa: *Kiklop* i *Glorija*, čime su tim tekstovima pridodana nova čitanja koja odražavaju suvremene interese akademske zajednice. Akademik Pavao Pavličić u svojem je izlaganju tematizirao strukturu *Kiklopa*, postavivši tezu da je unatoč uvriježenim mišljenjima struktura romana koherentna i da pokazuje određene elemente matematičke arhitekture. Akademik Krešimir Nemeč istome je romanu pristupio iz kulturološke perspektive, analizirajući antimodernističke elemente u njemu, ponajviše se koncentrirajući na lik Maestra, kao glavnog nositelja antimodernističkih stajališta u romanu. Profesor Reinhard Grübel posvetio je svoje izlaganje njemačkim prijevodima Marinkovićeve zbirke *Ruke*, kao i njezinoj recepciji na njemačkom govornom području. Profesorica Cvijeta Pavlović istraživala je topografiju Marinkovićeve lirike, usredotočivši se na iskustvo »bodula u metropoli«. Autorica ovih redaka svoje je izla-

ganje zasnovala na analizi prostora kroz teorijske postavke Marca Augéa o nemjestu te Michela Foucaulta o heterotopiji na primjerima četiriju Marinkovićevih drama. Akademik Ante Stamać imao je izlaganje o Marinkovićevoj noveli *Ruke* zasnovano na pomnoj tekstološkoj interpretaciji. Profesor Borislav Pavlovski analizirao je dihotomije svetog i profanog u drami *Glorija*, a profesorica Helena Sablić Tomić istražila je reprezentaciju mediteranskih gradova na nekoliko primjera autobiografske proze različitih autora.

Dva pjesnika

Održana je i pjesnička večer poslanica i počasnica, autora Ante Stamaća i Jakše Fiamenga, koji su nadahnuo čitali pjesme posvećene hrvatskim književnicima, njihovim kolegama iz prošlosti i sadašnjosti. Počasnice i poslanice nisu samo oblik međuljudske komunikacije nego i književni žanr u starijoj književnosti, kada su mnogobrojni istaknuti književnici taj književni oblik njegovali bilo samostalno bilo u sklopu većih književnih cjelina. Akademik Stamać istaknuo je kako je napisao samo jednu poslanicu i to akademiku Mirku Tomasoviću, koju je i pročitao, i to kao zadnju na pjesničkoj večeri, dok su ostale pjesme zapravo pjesme s posvetama mnogobrojnim dragim ljudima i mitskim figurama hrvatskog pjesništva, kao što su Tin Ujević i Josip Pupačić. Jakša Fiamengo također je pročitao pjesmu posvećenu Josipu Pupačiću, napisanu četvrt stoljeća nakon njegove smrti, *Svibanjski memento*. Zanimljivo je Fiamengovo isprepletanje važnih mjesta hrvatske kulturne i književne baštine sa značajnim osobama te iste kulture, najčešće naših suvremenika. Tako u pjesmi *Ribnjak* opjevava Tvrdalj u Starom Gradu na Hvaru, a pjesma je posvećena Tonku Maroeviću. Ante Stamać istaknuo je kako je lirski govor govor samoće, te u skladu s time nije neobično što je čitao i *Poputnicu sinu*, u kojoj se poziva, ali i polemizira s velikim njemačkim pjesnikom Enzensbergerom i njegovom pjesmom *Za čitanku za više razrede*, u kojoj taj veliki njemački pjesnik poručuje sinu neka ne čita ode, nego red vožnje. Akademik Stamać u navedenoj pjesmi poručuje sinu neka čita baš ode. Oduševljenje u publici Fiamengo je izazvao pjesmom o svetom Jeronimu, dalmatinskom svecu, *Parce mihi, Domine, quia Dalmata sum!*, a tijekom cijele pjesničke večeri odvijala se iznimno uspješna komunikacija s publikom, koja je bučno odobravala a potihoprepoznavala pojedine adresate posveta, poznate kulturne osobnosti, podsjećajući se i vlastitih životnih iskustava, povijesnih događaja, pa čak i vlastite lektire spomenutih klasika hrvatske književnosti.

Nikako ne treba zaboraviti glazbeni dio ove pjesničke večeri, komišku žensku klapu Gusarice, koja je nedavno na 4. otočnom festivalu, susretu otočnih klapa, osvojila prvu nagradu u konkurenciji ženskih klapa. Na oduševljenje okupljene publike izvele su desetak skladbi, čime je ova pjesnička večer dobila novu dimenziju u oživljavanju ono-

Lana Molvarec i prof. dr. Krešimir Nemeć tijekom skupa *Od grada do Mediterana – književno djelo Ranka Marinkovića: 6. dani Ranka Marinkovića*, 14–16. rujna 2012., Komiža, foto Vinko Kalinić

ga prepoznatljivoga mediteranskog duha, koje obilježuje sveukupno književno djelo Ranka Marinkovića.

Mediteranski krajolik – grad i more

U nedjelju, posljednjega dana manifestacije, svi su sudionici krenuli na poludnevni izlet na Biševo. More je dopustilo neometanu plovidbu do Biševa, no nažalost valovi su bili preveliki za ulazak u Modru špilju na sveopću žalost sudionika, od kojih mnogi još nisu vidjeli taj prirodni fenomen. No, umjesto toga organizirano je razgledavanje otoka, što je bilo prekrasno iskustvo, imajući na umu lijep sunčan dan i netaknutu prirodu otoka. Posjetili smo crkvu svetoga Silvestra i napuštenu osnovnu školu, koja je bila izgrađena početkom stoljeća, no već duže vrijeme nije u funkciji zbog depopulacije otoka.

Nikako ne treba zaboraviti na naše domaćine, Jakšu Fiamenga, suorganizatora manifestacije, Lucu Bogdanović, ravnateljicu knjižnice u Komiži i Tonku Ivčević, gradonačelnicu Komiže, koji su učinili sve da temu *Od grada do Mediterana* na što ljepši način »konkretiziraju« te da Dani Ranka Marinkovića budu jedan od najznačajnijih kulturnih događaja na otocima Srednje Dalmacije. A kako je manifestacija pokazala, šjor Ranko će i dalje nadahnjivati svojim tekstovima te na taj način i dalje živjeti.

U novom Kolu čitajte!

Književna scena

- ▶ Milivoj Slaviček: *Vrijeme je da se napokon događa čovjek*
- ▶ Boris Perić: *Povratak Filipa Latinovića* (proza)
- ▶ Alojz Majetić: *Arheologija čestice* (pjesme)
- ▶ Dorta Jagić: *Moć i nemoć kišobrana* (eseji)
- ▶ Stijepo Mijović Kočan: *Zapis o gradu Daru* (pjesme)
- ▶ Barica Pahić Grobenski: *Eta Daroga* (proza)

Novi prijevod

- ▶ Pawel Huelle: *O Katyńu, Grassu i Kosovu* (izbor, prijevod s poljskog jezika i bilješka o piscu: Ivana Vidović Bolt)

Tema broja: Hommage pjesniku Milivoju Slavičeku (1929. – 2012.)

- ▶ Božidar Petrač: *Sjećanje na pjesnika Milivoja Slavičeka*
- ▶ Vlatko Pavletić: *Slavičekovo traženje bitnog u egzistenciji*
- ▶ Cvjetko Milanja: *Slavičekova »stvarnosna« poezija u odnosu prema smrti estetskog i kraju umjetnosti*
- ▶ Zvonimir Mrkonjić: *Milivoj Slaviček ili o prometnosti jezika*
- ▶ Branimir Bošnjak: *Neumorni pjesnik i njegova složena jednostavnost*
- ▶ Davor Šalat: *Slaviček – kompleksan, višedimenzionalni pjesnik*

Ogledi

- ▶ Dubravka Brezak-Stamać: *Poslanice Marka Marulića benediktinki Katarini Obirtić*
- ▶ Edita Hercigonja-Mikšik: *Značenjska dekonstrukcija političko-poslovnoga govora*
- ▶ Mario Kolar: *Vuznašašče kajkaviane Mladena Kuzmanovića*

Glazba

- ▶ Zdenka Weber: *Hrvatska glazba uspješno pohodila austrijsku prijestolnicu* (Osvrt na 8. Festival hrvatske glazbe u Beču)

Obljetnice

- ▶ Alojz Jembrih: *Društvo prijatelja gradišćanskih Hrvata u Zagrebu*

Kritika

- ▶ Davor Šalat: *Slika u trenutku slike*
- ▶ Suzana Cocha: *Odnosi u dvije – književnost kao treći*

- ▶ Anastazija Komljenović: *Vrijeme svijeta, vrijeme razlika i vrijeme trenutka*
- ▶ Andrijana Kos-Lajtman: *Nova čitanja Nazorove mitske poetike*
- ▶ Darija Žilić: *Nacionalno značajan književnokritički projekt*
- ▶ Darija Žilić: *Rat kao agregatno stanje ljudstva*
- ▶ Dunja Detoni Dujmić: *Umorna od zbilje*
- ▶ Vladimir Huzjan: *Povijesna godina za Hrvate*
- ▶ Marijana Togonal: *O životu i radu Stanka Vraza*
- ▶ Ivan Babić: *Pjesnikovanje kao svetkovanje*
- ▶ Fabijan Lovrić: *Pastir sudbine*

1-2 / 2013.

KOLO

ČASOPIS MATICE HRVATSKE ZA KNJIŽEVNOST, UMJETNOST I KULTURU

TEMA BROJA:
Hommage pjesniku
Milivoju Slavičeku (1929. – 2012.)

mh

maticahrvatska

Informacije:

tajništvo (01) 48-19-195, pretplata (01) 48-78-367
e-mail: kolo@matica.hr • www.matica.hr/kolo

ISSN: 9771330249001

9 771330 249001

03013